ÚJRAKEZDÉSEK KRÓNIKÁJA

ÚJRAKEZDÉSEK KRÓNIKÁJA

Magyar-német diplomáciai kapcsolatok

1867–2001

CORVINA

ÚJRAKEZDÉSEK KRÓNIKÁJA 1867–2001

Köszönet illeti a következő szponzorokat, akik támogatásukkal
lehetővé tették a kötet megjelenését:

A Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Prof. Dr. Helmut Greve, a Magyar Köztársaság tiszteletbeli főkonzulja (Hamburg)

e.on/Hungaria

DaimlerChrysler AG

Henkell & Söhnlein Sektkellereien KG

Deutsch-Ungarische Industrie- und Handelskammer Budapest

ÚJRAKEZDÉSEK KRÓNIKÁJA 1867–2001

Magyar–német diplomáciai kapcsolatok

CORVINA

Szerkesztette Ujváry Gábor és Pröhle Gergely

© Ablonczy Balázs,
Ifj. Bertényi Iván,
Masát Ádám,
Pritz Pál,
Lothar Uebel,
Ujváry Gábor, 2001

Lothar Uebel tanulmányának fordítása © Kerekes Dóra, 2001

MD 71.889
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
2002.

Megjelent a Magyar Köztársaság Nagykövetsége, Berlin
megbízásából a Corvina Kiadó gondozásában, 2001-ben

Felelős kiadó: Bart István, a Corvina igazgatója
A kötetet tervezte: Gelányi Mariann
Műszaki vezető: Kozma Miklós
Műszaki szerkesztő: Horváth Frigyesné
Nyomdai előkészítés: Malum Stúdó Bt.

ISBN 963 13 5145 9

TARTALOM

Pröhle Gergely
ELŐSZÓ 7

Lothar Uebel
NEMESEK, MŰVÉSZET, LIMUZINOK
A magyar nagykövetség építési telkének történetéhez 11

Ifj. Bertényi Iván
SZÖVETSÉG ÉLETRE-HALÁLRA
VAGY ÉRZELEMMENTES ÉRDEKKÖZÖSSÉG?
A magyarok Németország-képe 1848-tól az első világháborúig 31

Pritz Pál
A MAGYAR–NÉMET VISZONY 1918–1945 KÖZÖTT 57

Ujváry Gábor
„TUDÓS KOLOSTOR, CSÖNDES KOLOSTORI KERTTEL"
A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1924–1944) 79

Ablonczy Balázs
„NÉMET VILÁG" VAGY „ÚJ EURÓPA"?
A magyar politikai elit Németország-képe 1933 és 1945 között 103

Masát Ádám:
MAGYARORSZÁG ÉS A KÉT NÉMET ÁLLAM KAPCSOLATÁNAK ALAKULÁSA
1949 ÉS 1989 KÖZÖTT 123

ELŐSZÓ

Pröhle Gergely, berlini nagykövet

2001. szeptember 11-én nyílt meg a Magyar Köztársaság új berlini nagykövetsége az Unter den Linden és a Wilhelmstrasse sarkán, nem messze a Brandenburgi Kaputól. Az időpont kiválasztása tudatos volt: 12 évvel korábban ezen a napon nyílt meg a magyar-osztrák határ keletnémet állampolgárok ezrei előtt, akik a hazájukba való visszatérés helyett a szabadságot választották. Az 1989 szeptemberi határnyitás volt az első látványos jele annak, hogy gyökeres változás következik be az európai politikai viszonyrendszerben: a politikai-gazdasági rendszerváltozás és Németország újraegyesítése elérhető közelségbe került. Megnyílt az út a magyar-német kapcsolatok újrakezdése előtt is. Ennek a folyamatnak volt a végső állomása az új nagykövetségi épület szeptember 11-i megnyitása. Könyvünk ebből az alkalomból tekint vissza az elmúlt jó másfél évszázad történelmére.

Richard von Weizsäcker német államelnök első hivatalos magyarországi látogatása alkalmából többször is hangsúlyozta: a magyaron és a németen kívül nincs még két nép Európában, amely az utolsó ezer esztendőben ne háborúzott volna egymás ellen. Ez a megállapítás igaz, bár tudjuk, hogy e hosszantartó „békességnek" árnyoldalai is voltak. És, ha háborúkban nem is, fordulatokban azért igencsak gazdag a két ország kapcsolatainak története.

A német és a magyar történelmi köztudatban két évszám él nagyon élénken, két magyar vereség időpontja. Az egyik a Lech-mezei csata időpontja, 955. A közfelfogás szerint Ottó császár a kalandozó magyarok visszaverésével biztosította birodalmának felvirágzását, a jelenlegi Németország területén élő népek békességét és ezáltal a területek hosszú távú fejlődését. A magyar köztudatban ugyan 955 súlyos vereségként él, ugyanakkor senki sem vitatja, hogy a kalandozások sikertelensége meggyorsította az államalapítás folyamatát. Bajor Gizella és István király házassága pedig évszázadokra meghatározta Magyarország európai irányultságát. Az újrakezdés tehát mindkét oldalon sikeres volt, és hosszú távon is meghatározta a két ország történelmét és kapcsolatát.

A másik évszám szinte pontosan ezer évvel későbbi: 1954-ben, a berni labdarúgó-világbajnokság döntőjében a magyar Aranycsapat kikapott az NSZK válogatottjától. Magyarországon – ahol a labdarúgásnak mindig is volt politikai jelentősége – a vereség az egész országot és a kommunista vezetést is megrázta. A szuverenitásától megfosztott, kettéosztott Németországban viszont az új öntudatra ébredés első fontos állomása volt az 1954-es eredmény.

Az említett események a két ország kapcsolatában nem döntő jelentőségűek, mégis ezek váltak a „mitológia" részévé. És ahogy a Magyarországgal kapcsolatos közhelyek, az édesbús hegedűszó, a puszta-romantika vagy a kuliináris élvezetek megadják az országról élő kép alaphangulatát, úgy az említett évszámok is részei a magyar–német relációra vonatkozó általános történelmi tudatnak.

Magyarország németországi képviseleteinek – legyenek akár diplomáciai, akár kulturális jellegűek – nem az a céljuk, hogy a magyarokkal kapcsolatos sztereotípiákat erősítsék. Célunk sokkal inkább az, hogy a mai kedvező légkörben bemutassuk az ország sokszínűségét, eredményeit, olykor ellentmondásosságát. Könyvünk célja is hasonló: a történelmi közhelyeken túl megismertetni az olvasókkal Magyarországnak a császári, a weimari, a hitleri Németországhoz, majd az NSZK-hoz és az NDK-hoz való viszonyát, bemutatni, hogy a magyar politikai és kulturális elit milyen illúziókat táplált, mit várt Közép-Európa egyetlen nagyhatalmától – olykor teljesen irreális – céljainak megvalósításához. Ugyanakkor igyekszünk bemutatni azt is, hogy Németországban milyen elképzelések születtek Közép-Európával és benne Magyarországgal kapcsolatban, hogyan gazdagította a közös európai kulturális örökséget a Németországban dolgozó magyar művészek, tudósok sokasága. A Monarchia bukása utáni újrakezdés, az önálló magyar diplomácia létrejötte, a kettéosztott Németországban működő képviseleteink létrehozása, majd a rendszerváltozás időszakának újrakezdése mindmind olyan időszakok voltak, amikor a személyek – akár nagykövetekről, a Collegium Hungaricum igazgatóiról vagy német külügyi tisztviselőkről legyen is szó – szerepe jelentősen felértékelődött. A tanulmányokból kitűnik: minden korszaknak, a legvészterhesebbeknek is, megvoltak azok a szereplői, akik az adott rendszer részeiként is távolabbra tudtak tekinteni, erkölcsi alapállásból vagy taktikai megfontolásból felismerték, hogy az őket körülvevő rendszer nem lehet örökéletű. E kötet emléket állít nekik is, akiknek döntő szerepük volt abban, hogy az újrakezdések idején a folytonosság is valamennyire érvényesülhetett.

A magyar–német kapcsolatok rendszerváltozás utáni éveivel külön kötetben foglalkozunk majd. E korszak történeti értékelése korai lenne még, a magyar–német alapszerződés megkötésének tizedik évfordulója ugyanakkor jó alkalmat kínál arra, hogy a bilaterális kapcsolatrendszer legfontosabb szereplőinek személyes élményei alapján köztes mérleget vonjunk. Az újrakezdések krónikája az új nagykövetség megnyitásával véget ér. Az új épület történelmi környezetben áll, nagykövetségi telkünk sorsa pedig tanulságos lenyomata a város történetének, az elmúlt századok viharainak.

2001. szeptember 11. azonban sajnos nem a berlini magyar nagykövetség megnyitása miatt vált emlékezetes nappá. A megnyitót követő gazdasági fórum több száz résztvevője döbbenten értesült a történelem legsúlyosabb terrortámadásáról, sok ezer ember haláláról. Az azóta eltelt hetek világossá tették: a világpolitika törésvonalai a jövőben nem ott húzódnak, ahol eddig. Ahogy 1989. szeptember 10–11-én a határnyitás egyértelműen megelőlegezte a kelet-nyugati megosztottság végét, úgy tizenkét évvel később az is egyértelművé vált, hogy Európa országai és minden, magát a szabad világhoz soroló ország vég-

érvényesen egymásra van utalva. Magyarország mindig is a szabad világhoz tartozónak érezte magát, és az elmúlt 12 évben a rendszerváltozással, NATO-tagságunkkal ez intézményesen is valósággá vált. A politikai újrakezdésen tehát túl vagyunk, az új épület pedig hosszú időre Magyarország berlini nagykövetsége lesz. Újabb minőségi ugrás hazánk Európai Uniós tagságával történik majd. Ezt a lépést azonban már nem tekinthetjük újrakezdésnek, hiszen történelmi jelentősége mellett is csupán intézményesíteni fogja azt, amit korábban is és most is vallunk: Magyarország Európához való tartozását, a jogállamiság iránti elkötelezettségét.

Berlin, 2001. október

Pröhle Gergely

Lothar Uebel

NEMESEK, MŰVÉSZET, LIMUZINOK

A magyar nagykövetség építési telkének történetéhez

Az „Unter den Linden" volt a régi Berlin városközpontjának a sugárútja. A Brandenburgi Kapunál kezdődött, és egyenesen a Stadtschloßig vezetett. A Fal 1989-es megnyitása óta az egykori díszes út lépésről-lépésre kel új életre, s nemsokára talán visszanyeri egykori jelentőségét is.

Építését a 17. század közepén kezdték meg. Létének első száz évében csupán a kastély hídja előtti, keleti rész készült el, melynek legjelentősebb építményei közé tartozott az arzenál, a koronahercegi palota, a hercegnői palota, a Királyi Akadémia és az Operaház. Már 1756-ban így lelkesedett egy krónikás: „Nyáron, főleg, ha a hársfák virágoznak, ezen a sétányon nagyon kellemes kocsikázni és sétálni; látni lehet, amint az udvar, az előkelőségek és társaik díszhintóikkal és kocsijaikkal, lóháton és gyalogosan a kellemes árnyékban hűsölnek."

Amikor 1820-ban a híres „Lindenrolle" – azaz egy összetekerhető, rajzos utcapanorá-

Unter den Linden 75–77. szám (középen az átépített Unter den Linden 76. szám alatti palota, az Új Wilhelmstraßére nyíló átjáróval), 1865 (Fotó: Friedrich Albert Schwartz) (Városi Múzeum, Berlin)

ma – megjelent, a „Linden" már majdnem teljesen beépített volt. De ott, ahol ma a Magyar Nagykövetség új épülete áll, még nem csatlakozott a Wilhelmstraßéhoz. Az akkor még két külön telekből álló építési területen a nyugalmazott királyi lovassági vezérőrnagy, Friedrich Carl Leopold von Schwerin gróf (a 75-ös házszám tulajdonosa), valamint Podewils auf Gusow gróf (a 76-os házszám tulajdonosa) városi palotája állt.

Az Unter den Linden 75. számú ház telke még több mint egy évszázadig a von Schwerin grófi család kezén maradt. 1855-ben az épületet átépítették, jelentősen megnagyobbították és utcai homlokzatát firenzei stílusúvá változtatták. Ekkortól már nem csak a tulajdonosok laktak benne. 1860 táján Christian Friedrich Ludwig Wilhelm von Schwerin gróf jogi és kamarabírósági titkos tanácsos özvegye és két gyermeke, Viktor von Ratibor herceg és Franz von Linden gróf, aki 1853 és 1866 között királyi württembergi követ volt Berlinben. Von Ratibor tábornok egyben Corvey fejedelme és Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst hercege is volt, később pedig a birodalmi gyűlés (Reichstag) tagja lett.

1877-ben a beépített telek értékét, amelyet egy tűzbiztosítási társaság újrabecslése nyomán határoztak meg, 400 000 birodalmi márkára becsülték. Ebben az időben Edwin von Manteuffel baró (1809–1885) lakott az épületben, aki a német–francia háborúban vezérkari tábornok volt, 1873-ban pedig vezértábornaggyá nevezték ki. (Lakóhelye nem volt véletlen választás: lakása mellett, az Unter den Linden 74. szám alatt állt az elegáns Schinkel-homlokzatú Hadiakadémia.) A városi címjegyzék 1880 körül további lakóként Renard grófnét jelölte meg, aki mint özvegy Wilhelmina von Schwerin grófnő fele részben birtokosa is volt az épületnek, valamint feltüntettek egy házvezetőnőt, egy asszisztenst és egy portást. Minden bizonnyal több alkal-

Az Unter den Linden 76. számú épület hátulnézete az Új Wilhelmstraßéról, 1865 (Fotó: Friedrich Albert Schwartz) (Városi Múzeum, Berlin)

Unter den Linden 75. szám (jobbra) és 76. sz. – Új Wilhelmstraße sarok 8b, 1905 (Fotó: Georg Bartels) (Városi Múzeum, Berlin)

mazott is lehetett, de valószínűleg ők nem laktak a házban vagy egyszerűen csak nem tüntették fel őket a címjegyzékben. Tíz évvel később Kesselstatt gróf, d'Ursel gróf követségi tanácsos és egy Mosino nevű orosz császári delegátus lakták az épületet.

A maga módján hasonlóan izgalmas a szomszédos telek, az Unter den Linden 76. számú ház építésének és lakóinak története. Amikor 1820-ban elhatározták, hogy a Wilhelmstraßét északi irányban a „Linden"-en túl is folytatják, a podewils-i palota napjai meg voltak számlálva. A város felvásárolta 76-os számú házat a városi építésügyi tanácsos, Karl Friedrich Schinkel tervei alapján építették át. A földszintjén olyan átjárót alakítottak ki, amelyet két, gyalogosok számára készült közlekedő, egy hídhoz hasonló áthidalás, valamint két keskenyebb oldalszárny szegélyezett.

Az átjáróházat nemes egyszerűséggel alakították át: „Schinkel a homlokzatot csak két emeletre osztotta, ennek ellenére domináns lett, és méltó a mellette álló épületekhez. Dór oszlopokra erőteljes párkányokkal tagolt korinthosziakat helyezett, ezeken egy timpanon állt. A balusztrádon lévő négy faldíszítményt nemsokára túlnőtték a hársfák. Egy önmagában is tökéletes tervezet, egy leheletnyi a Palladio szellemében épített vidéki villák hangulatából. A hátsó részen, az egykori udvarhoz egy négy-, illetve kétemeletes keskeny, az utcafronthoz csatlakozó, elegáns, 16 helyiségből álló raktársor csatlakozott. Ezeket a főhomlokzathoz illeszkedően képezték ki, hogy a hatásos összképpel hozzájáruljanak a város szépítéséhez" (Unter den Linden – Berlin bulvárjai Schinkel, Gaertner és Menzel szemszögéből).

1822-ben avatták fel az Új Wilhelmstraßét, amely az épület előtt vezetett el. Ekkortól az úgynevezett „Schinkel-féle házat" bérházként használták, s 1828-ban Samuel Friedrich Schulze kereskedő szerezte meg. A városi címjegyzék felvilágosítást ad a lakókról

Alfred Messel professzor építészeti irodájának első tervezete, eleinte még az Unter den Linden 76. sz. – Új Wilhelmstraße sarok 8b sz. telek nélkül, 1904 (A Berlini Műszaki Egyetem Tervgyűjteménye)

is: a 19. század közepén Jenscke hercegi szolga, Kunert hivatalsegéd, Gerstel cipőkészítő, Groth kesztyűkészítő és dr. Bruns egyetemi könyvtáros éltek itt. A földszinti boltok tulajdonosaiként a következő személyek voltak bejegyezve: Caspar cukrász, a restaurátor Ehlig, a textilárus Herzum, a rövidárus Winterfeldt, a dohányárus Schmuckert, Schonert kocsmáros és az ingatlanközvetítő Grieshammer. Ők főként a felső emeletet lakták. 1854-ben ismét megváltozott a tulajdonos, innentől a kereskedő Bernhard Gottschalk neve állt a telekkönyvben. Bérlői továbbra is igen változatos foglalkozást űztek, és jóval kevésbé voltak előkelőek, mint a szomszédos, 75. számú házé.

Néhány évtized leforgása alatt a Wilhelmstraße a berlini utcahálózat nagy fontosságú, észak–déli tengelyévé vált. 1867-ben „közlekedési okokra" hivatkozva – valószínűleg a nem túl praktikus, keskeny átjáróra célozva – a ház középső szárnyát lebontották. A keleti oldalszárny megtartotta az Unter den Linden 76., Új Wilhelmstraße sarok 8b számot, a nyugati oldalszárny pedig a 76a, Új Wilhelmstraße sarok 8a számot kapta. A két keskeny, beépített telekrész 1870-ben ismét Berlin városának tulajdonába került, mígnem 1873-ban már Hermann Geber igazgatót találjuk új tulajdonosként bejegyezve. 1881-től pár évig özvegy Lisette Cosack és gyerekei lettek a tulajdonosok, ezt követően Bernhard Loeser kereskedelmi tanácsos szerezte meg a telket. Ebben az időben a ház legfontosabb bérlője a Hegenberg cukrászat, a Werner díszműáru-, a Meyer borkereskedés és a városszerte ismert Loeser & Wolff szivarkereskedés volt.

Bernhard Loeser (1835–1901) és tulajdonostársa, Karl Wolff (1835–1902) meglehetősen sikeres dohány-üzletláncot építettek ki Berlinben. Az Alexanderplatzon lévő „anya"-üzleten kívül 1890-ig további 35 fióküzletet nyitottak (számuk 1900 körül már 65 volt). Ezek az akkoriban még szokatlan elhelyezke-

désükkel tűntek ki: szívesen nyitottak ugyanis utcasarki boltokat, amelyek minden irányból jól láthatók voltak, valamint legalább két utcából vonzották a vásárlókat. A „Loeser & Wolff-féle sarok" népszerű kifejezés lett Berlinben. Saját szivarüzemének felépítésével a vállalkozás még nagyobb előnyt szerzett a konkurenciával szemben.

1900 körül a Loeser & Wolff fióküzletén kívül az Új Wilhelmstraßén állott még Gustav Türke „A fekete malachoz" címzett, az irodalom- és a művészettörténetben híressé vált borozója. A közelben lakó svéd író, August Strindberg volt az egyik törzsvendége, és a nevét is ő adta malachoz hasonlító cégére miatt. Később a norvég festő, Edvard Munch is a vendégei közé tartozott. A keskeny ház ugyan már nem sokáig állt, de hátralévő idejében mindennél jobban kötődött a művészethez.

Amíg Berlinben létezett császári udvar, addig a „Linden" az előudvar szerepét töltötte be. Az utca „a díszesség és a hatalom kibontakozásának kulisszájaként" (Dieter Hildebrandt) az előkelőségeknek kiváló alkalmat nyújtott parádék és felvonulások rendezésére. A császár kilovaglása például egyben igazi közéleti eseménynek is számított. A századfordulóval egykorú útikalauzban a következőt olvashatjuk: „Azt az órát, amelyben Őfelségét az Unter den Lindenen várni lehet, leginkább a védelmére kirendelt emberek megjelenéséről lehet felismerni, akik egymástól kis távolságra elfoglalják helyüket – az utca déli oldalán, ha a császár kocsival érkezik, az északi oldalon pedig, ha lóval jön. [...] Az utca embere úgy üdvözli Őfelségét, hogy az utcán hosszú egyenes sorba rendeződnek; s az urak megemelik kalapjukat, a hölgyek meghajolnak, a gyerekek pukedliznek."

A Friedrichstraße és a Pariser Platz között a „Linden" mindinkább elegáns bevásárló utcává kezdett válni. „Az élet a Lindenen olyan,

A Schulte-ház, 1910 körül (Peter von Jena)

Homlokzatrészlet, 1910 körül (A Művészeti Akadémia Levéltára)

mint egy nagy luxusgőzhajón", foglalta összse egy krónikás 1913-ban.

Már 1886-tól az egyik központi helyen állt az ismert düsseldorfi Eduard Schulte műkereskedés berlini fióküzlete. Eleinte az Unter den Linden 4a szám alatt működött, az egykori Lepke műkereskedés kiállítótermében, 1891-től pedig Redern gróf néhai palotájában, az Unter den Linden 1. szám alatt, a Pariser Platzcal határos sarkon. Amikor 1904-ben a palota helyére az új Hotel Adlon került, Schulte műkereskedésének új, reprezentatívabb helyiséget kellett találni. Mivel az üzlet jól ment, úgy határoztak, hogy saját házat építenek. A telek keresésénél szerencsés kézzel választottak, 1904-ben ugyanis sikerült 1 100 000 birodalmi márkáért az Unter den Linden 75. számot megvásárolni. Az első tervek elkészítésével az előkelő építész, Alfred Messel irodáját bízták meg. Ráadásul a szomszédos telek megvásárlására irányuló törekvéseik is sikerrel jártak: 1905-ben Schulte meg tudta vásárolni az Unter den Linden 76. szám alatti keskeny parcellát is. Még ugyanebben az évben lebontották az Unter den Linden 75. és 76. régi épületeit, és Messel tervei alapján a dupla telken egy új, ötemeletes üzletház épült.

Alfred Messel építész (1853–1909) főleg a Leipziger Platzon lévő Wertheim áruházkonszern építése nyomán vált híressé (1896–1906). Jelentős építményei voltak még a Viktoria-Luise-Platzon található Lette-ház (1902), a Friedrich-Carl-Uferen lévő AEG-irodaház (1905/06) és a Nagy Wannseenél található Oppenheim-villa (1908). Messel irodájában valószínűleg – Paul Baumgarten közreműködése mellett – Henrich Kolb volt a felelős a Schulte-üzletház kivitelezéséért. 1905-ben bemutatták az építési rajzokat. Még ugyanebben az évben megkezdődtek az építési munkálatok, amelyeket 1906 elején fejeztek be. Az építési költségek a család egyik utódjára hagyományozódott visszaemlékezés szerint egymillió aranymárkára rúgtak.

Az építőművészeti szakkritika így áradozott róla: „A Schulte-ház, rendeltetésének és az utcakép művészeti igényének megfelelően, egy városi lakóházhoz, és nem egy áruházhoz hasonlít. [...] A homlokzat szemcsés bajor homokkőből készült. A képi díszítéseket Messel rajzai alapján Wrba professzor alkotta meg; a reliefek és a dekoratív csoportok mindenütt egy gyakorlott építész hatékony felület-kihasználási érzékét mutatják" (Moderne Kunst, 1906). „Az Unter den Lindenen lévő Schulte-ház megadja a mércét az utca megújításához; egyszerre vetíti előre az új elvárásokhoz alkalmazkodó üzletutca, az elegáns helyszín és a régi hagyományok képét" (Fritz Stahl, 1910).

„Az Unter den Lindenen álló Schulte-ház" szinte „az egész városrész jellegzetes szimbólumává" vált. Fekvése, „a Pariser Platz köz-

vetlen közelségében, amely Berlin azon kevés helye közé tartozott, amely a birodalmi fővárost művészi értelemben is reprezentálta, bölcs hagyományőrzésre intett. A feladat nehéz volt, hiszen egy ötemeletes, teljes magasságában kihasznált házat kellett a méltóságteljes és hagyományos utcaképbe beilleszteni úgy, hogy környezetéhez, Schinkel szomszédos Tüzérségi- és Mérnöki Iskolájához – egy teljesen lapos, alacsony és hosszan elnyúló épülethez – is illeszkedjen. Ehhez a magasság erőteljes korlátozására, azaz a praktikus és az esztétikus követelmények kompromisszumára volt szükség. Messel ezért – potsdami mintára – a legfelső emeletet attika-szintté formálta, és a tetőnek csak kicsi hajlásszöget adott. Így a negyedik emelet felett húzódó erőteljes koronapárkány felső lezáró vonalként hat, és a szomszédos épület párkányának horizontális vonalsíkjához illeszkedik. Az alatta lévő homlokzatot a második emelet felett elhelyezett övpárkány két,

A felülről megvilágított vörös terem a csarnokból, 1906 (Fotó: Ottomar Anschütz) (Peter von Jena)

A felülről megvilágított vörös terem, 1906 (Fotó: Ottomar Anschütz) (Peter von Jena)

A felülről megvilágított vörös terem, 1906 (Peter von Jena)

A felülről megvilágított zöld terem, rálátással az egyik szomszédos, kisebb, felülről megvilágított teremre, 1906 (Fotó: Ottomar Anschütz) (Peter von Jena)

A nagy, felülről megvilágított csarnok, 1906 (Peter von Jena)

A császárné (balra), amikor elhagyja a Schulte-galériát (a háttérben balra: ifjabb Hermann Schulte), 1914 előtt (Peter von Jena)

Belépőjegy a Schulte-galériába, 1908 (A Berlini Állami Múzeumok Központi Levéltára)

A Brandenburgi Kapu (mögötte: a Pariser Platz, mögötte balra: az Új Wilhelmstraße torkolata a Schulte-házzal), légi felvétel, 1925 körül (Művészeti és Történeti Levéltár)

A Brandenburgi Kapu (mögötte balra: a Magyar Nagykövetség), légi felvétel, 1967 (Művészeti és Történeti Levéltár)

Ifjabb Hermann Schulte, 1950 körül (Ruprecht Schulte)

magasságát tekintve egyenlő részre osztotta. Ezt az egységességet az építész okosan, a kiegyensúlyozott arányérzékkel azáltal próbálta megtörni, hogy a két alsó emeletet rusztikus kváderkövek alkalmazásával egységbe foglalta, mintegy lábazatként kezelte, és ezt a szélesen nyugvó négyzetet a felső szint energikus, függőlegesen uralkodó oszlopaival ellenpontozta. A lábazat teljesen egyenletes kezelése, amely még a főbejárat különleges építészeti hangsúlyozását sem engedi, erőteljes kontrasztot alkot a felső homlokzatrész élénken hangsúlyozott kompozíciójával. [...] A homlokzat középső részét lágy ívvel a háttérbe vonta, úgy, hogy a sarkokon lévő karcsú rizalitok a főtengelyen egy széles, plasztikus díszítés által kiemelt középső szárnyat hoznak létre, az ellentéteket kereső arányérzéket is kielégítve. Ez a homlokzat a bizonyíték arra a korábban felállított tételre, hogy Messel szigorú szabályokon alapuló monumentális építészetének szépsége csak a matematikai analízisnek tárul fel teljesen" (Walter Curt Behrendt, 1911).

Az üzletház földszintjét a műkereskedés nyilvános kiállítótermeinek tartották fenn. Egy előcsarnok, egy csarnok, egy vörös és egy zöld, felülről megvilágított terem, valamint két további, kisebb, felülről megvilágított terem volt itt, s ezek mind a ház hátsó, csak földszintesre kialakított részében helyezkedtek el. Az utca sarkán és a Wilhelmstraßéhoz tartozó résznél bérbe adható üzlethelyiségek húzódtak. Az első emeleten a műkereskedés irodáit rendezték be. A második és

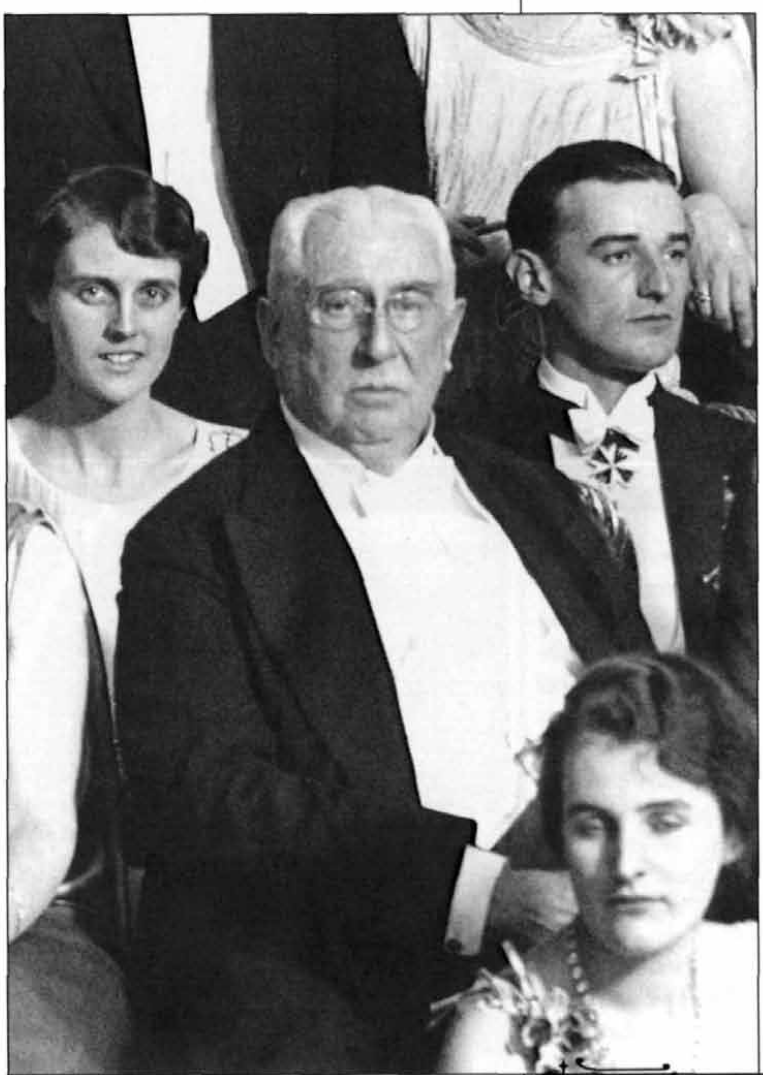

Id. Hermann Schulte, 1929 körül (a Hotel Adlon Márványtermében ünneplő esküvői társaságról készített fotó részlete) (Peter von Jena)

Carola Schulte, született Andreae, ifjabb Hermann Schulte felesége, 1935 körül (Ruprecht Schulte)

a harmadik emeletre szintén bérlőket kerestek, míg lakásokat csak a legfelső emeletre terveztek.

A belsőépítészet is komoly dicséretet kapott: „A Linden-kapu felől belépőt egy kis, négyszög alakú csarnok fogadja, amelynek magassági viszonyai finoman kimértek. A tagozott falak matt szürke kőből vannak, három ércveretes ajtó vezet a ház belsejébe, kettő a két ellentétes oldalon, egy középen. Az utóbbi felett egy fülke található, ahonnan Athéné komoly feje pillant az érkezőkre. A jobboldali mögött az igazgató magánirodái vannak. A csarnok jobb oldalán már főként kiállítótermek vannak, melyeket a hatalmas tükörüvegek fényesen megvilágítanak. [...] A falak matt szürkéssárga bevonata finom hátteret ad a szobroknak és a festményeknek; a rácsok és a faburkolatok szürkéssárga juharfája találóan illeszkedik az összképbe. [...] Töprengő antik női alakokkal szegélyezett, alacsony márványlépcső vezet az első felülről megvilágított terembe. Falai – melyek telt, damaszkolt vörössel vannak bevonva – közül az egyik a lépcső felé nyíló oszlopállásra mutat. [...] A szomszédos, második felülről megvilágított teremben ugyanez a vörös szín található; mennyezetpárkányát pedig a Parthenón cellafrízeinek másolatai díszítik" (Moderne Kunst, 1906).

Hirdetés, 1928 (Berlini Tartományi Levéltár)

A Schulte-galéria már 1906 tavaszán megnyithatta új kiállítótermeit. A műkereskedés régi, tekintélyes vállalkozás volt, amelyet Eduard Schulte (1817–1890) alapított Düsseldorfban. A berlini fióküzletet fia, Hermann Schulte (1851–1940) vezette. A levélpapír fejléce szerint a századfordulón az üzlet „műkereskedés – állandó művészeti kiállítás–galéria" volt. A vállalkozás inkább a konzervatív művészeti irányzatokat részesítette ugyan előnyben, de 1892-től feltűnést keltő kiállításokat rendezett a *Tizenegyek csoportjá*nak művészeivel. A csoport Max Liebermann és Walter Leistikow kezdeményezésére jött létre a *Berlini Szecesszió* előfutáraként, és többek között Franz Skarbina, Ludwig von Hoffmann és Hugo Vogel is soraiba tartozott. 1899-től a galéria „előkelő, elegáns termeiben" a *Berlini Szecesszió* kiállításai kaptak helyet. A nem kevésbé ismert versenytárssal, a Cassirer-galériával ellentétben azonban, ahol tudatosan a művészet új tendenciáit keresték, és csak a művészet iránt érdeklődők egy kisebb csoportját célozták meg, a Schulte-szalonban a modern képek között olyan festmények is

A Ford-lerakat reklámja, 1931 (Ford Werke AG, levéltár)

függtek, amelyek a korabeli közízlésnek feleltek meg. Ezért is maradtak a császári család és az udvar tagjai gyakori látogatói, még

Három Stoewer sportkocsi elindulása a Schulter-ház elől a Nemzetközi Alpok-futamra, 1929 (Dr. Hans Mai)

A „Linden" keleti irányban, az észak–déli vasútvonal építésekor (balra hátul: a Schulte-ház), 1935 (Ullstein-Képszolgálat)

úgy is, hogy eleinte a császár dühbe gurult néhány kiállított kép modernségén.

Hermann Schulte ismeretekben gazdag és ügyes kereskedő volt: „Egyes művészektől a teljes munkásságukat megvette, és piacra dobta, például a csendéleteiről híres Charles Schuch vagy száz képét. Az egyik legjobb műve, amelyet az ükapám elajándékozott, még ma is az új galériában (Neue Gemäldegalerie) lóg" (Peter von Jena). Ahogy a múzeumok központi levéltára igazolja, Schulte állandó kapcsolatban állt a királyi múzeumok főigazgatójával, dr. Wilhelm Bode professzor, titkos tanácsossal. Schulte az ő megbízásából is vásárolt, és segített a múzeum számára felajánlott képek értékének felbecslésében. Kölcsönösen segítették egymást tanácsaikkal. Schulte egyik levelében így írt egy közösen szervezett kiállításról: „Teljesen tudatában vagyunk annak, mennyit is köszönhetünk magának, [és] rendkívüli megtiszteltetés [és] öröm lenne számunkra, ha a jövőben alkalom nyílna hasonló rendezvényeket hasonló körülmények között létrehozni."

Hermann Schultének a családja is a házban lakott: a felesége, Emilie, a lányai, Meta és Gerda, valamint fia, Hermann. Testvére, Max Schulte szintén beköltözött a házba. Ő a galériában dolgozott alkalmazottként. Az épület lakója volt még az üzletvezető, Bierhoff kereskedő és Rosenfeld, a portás. Az Eduard Schulte-féle műkereskedésen kívül hamarosan idegen üzletbérlők is használni kezdték a ház termeit: a „Lindenre" nyíló, földszinti üzlethelyiségekben a Michaelis konfekciócég kínálta női ruháit. A Wilhelmstraßéval határos hosszú oldalon a S. Calvary & Co. könyvkereskedés, a férfidivat-árus Jockey-Club H. Fürstenthal, egy fűzőkereskedés, valamint egy ékszerüzlet és egy zöldséges kaptak helyet. Egy felsőbb emeletre került az Arnhold, Karberg & Co. Importüzlet és a Földalatti Vasút Építési Társaság Kft. egy-egy irodája. A S. Calvary & Co. az azonos nevű könyvkiadócég boltja volt, ahol olyasféle könyvek jelentek meg, mint például Max Klausner *A Biblia versei német nyelven* vagy Petr Kropotkin *Mezőgazdaság, ipar és kézművesség* című műve.

1919-ben Hermann Schulte megözvegyült, s egy évre rá azonos részben felosztotta az üzletet gyerekei között: az Unter den Linden 75–76. alatt álló üzletház egyharmad-egyharmad részét özvegy Meta Boeddinghaus, született Schulte (1878–1969), akinek férje egy köztiszteletnek örvendő berlini bankár volt; testvére, Gerda Honigmann, született Schulte (1888–1923), aki egy bányatulajdonossal kötött házasságot, és fivérük, ifjabb Hermann Schulte (1884–1981) kapta. A beépített telek értéke immár több mint kétmillió birodalmi márkára rúgott. 1923-ban Gerda Honigmann gyermeke születése közben elhunyt, így Meta Boeddinghaus és ifjabb Hermann Schulte fele-fele arányban birtokolták az épületet.

A húszas években ifjabb Hermann Schulte

átvette a művészeti szalon irányítását. Feleségével, Carolával, annak első házasságából származó fiával, Wernerrel és közös fiukkal, Herberttel együtt a család nem az Unter den Lindenen lakott, hanem Charlottenburgban, a Bismarckstraßén. „Bár ifjabb Hermann Schultét műkereskedővé képezték, és tisztességesen végezte hivatását, nem volt meg benne az apja tehetsége. Inkább úriember volt, tiszt az első világháborúban, majd Canaris admirális alá beosztott tartalékos tisztként Hitler ellenlábasai közé tartozott a másodikban. Élete alkonyán jómódú nyugdíjasként élt Düsseldorfban, a család szűkebb pátriájában. Itt halt meg 97 éves korában" (Peter von Jena).

Már az első világháború előtt beköltözött a „Lindenre" néző üzlethelyiségbe a Stoewer autómárka egyik fióküzlete. A húszas években az amerikai mezőgazdasági minisztérium bérelt itt magának irodát, valamint az Andersohn & Gottschalk divatszalon. A bérlők cserélődése a továbbiakban egyébként kismértékű maradt.

Az 1896-ban Stettinben alapított Stoewer-művek személy- és teherautókat épített. Ők fejlesztették ki – többek között – az első német nyolccilinderes limuzinok egyikét. A népszerű Stoewer Greif-Junior volt a Volkswagen megépítéséig az egyetlen német gyártmányú, léghűtéses személyautó. A céget modelljei eleganciájáért dicsérték. A Schulte-ház attraktív kiállító- és eladótermei mágnesként vonzották a közönséget. Nem messze, a Reichstagsufer 11. szám alatt voltak a fióküzlethez tartozó garázsok és egy pótalkatrész-raktárral felszerelt javítóműhely.

A Stoewer 1935-ben kezdett repülőgépmotorokat is gyártani. A financiális lehetőségek kibővítésére együttműködést kezdeményeztek egy másik nagyvállalattal. 1936-ban a tárgyalások már lezárás előtt álltak a Ford-művekkel, amikor a légügyi minisztérium és a hadsereg követelésére – akik a Ford-művek további terjeszkedését meg akarták akadályozni – a szerződés aláírása meghiúsult. Elrendelték, hogy a Stoewer-művek – egyre inkább

Az egykori Schulte-ház, 1943 (Berlini Tartományi Levéltár)

Sztálin-portré a Pariser Platzon az egykori Schulte-ház romjaival (balra), 1947 (Ullstein-Képszolgálat)

Látkép a Brandenburgi Kapuról, az egykori Schulte-ház romjaival (jobbra), 1950 körül (Ullstein-Képszolgálat)

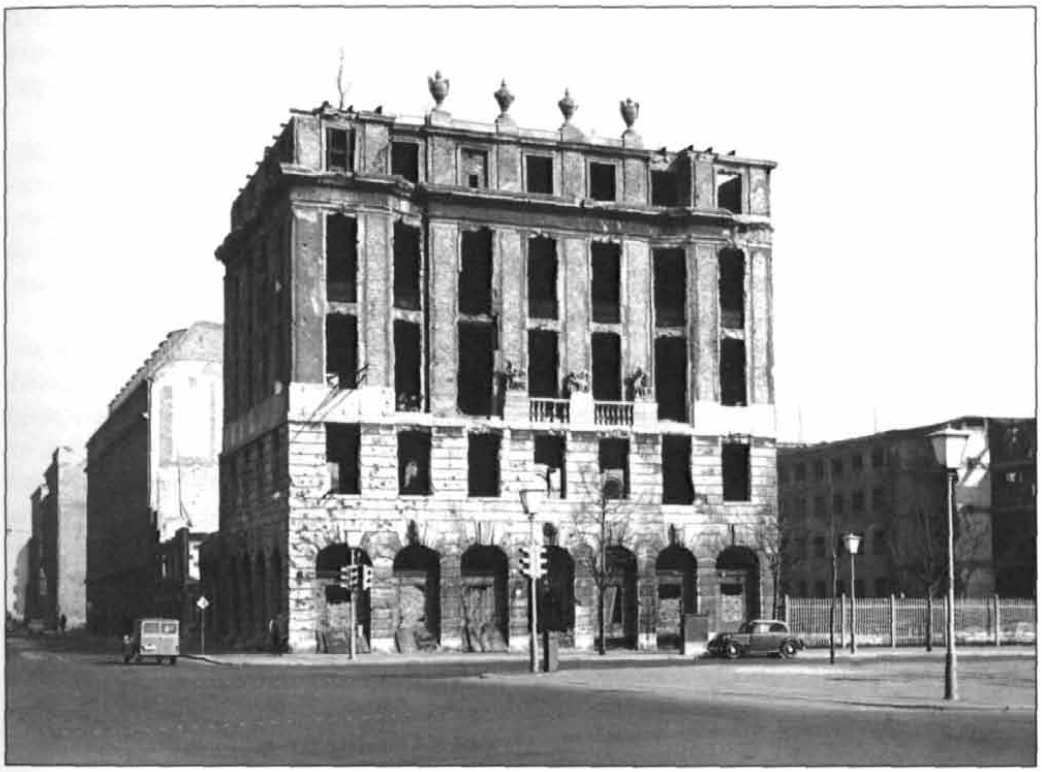

Az egykori Schulte-ház romjai, 1960 (Berlini Tartományi Levéltár)

A Magyar Nagykövetség, Unter den Linden 74–76. szám – Otto-Grothewohl-Straße sarok (az Új Wilhelmstraße új neve), 1989 (Berlini Tartományi Levéltár)

a háborúra specializálódva – terepjárókat és repülőgép-motorokat gyártson. A harmincas évek közepén valószínűleg éppen ezen tárgyalások alapján vette át a Ford Motor Company AG cég a Stoewer eladóterületét a Schulte-házban. Ekkoriban további új bérlőként az A. Becker építési vállalat és a Simson & Co. fegyvergyár fióküzletei költöztek be a házba.

A nemzetiszocialisták már a hatalomátvétel napján politikai felvonulási területként használták a Linden díszutat: 1933. január 30-án este az SA-fáklyavivői vészt jóslóan haladtak át a Brandenburgi Kapu alatt...

Tisztázatlan, hogy a megváltozott politikai viszonyok – amelyek nem engedélyezték a szabad művészetet – okozták-e, hogy Hermann Schulte 1934-ben bezárta a műkereskedést. Mindenesetre a házat 1 300 000 birodalmi márkáért a Német Nyugdíjbank-Hitelintézetnek adta el, amelynek a Wilhelmstraße 67. alatt volt a bankháza. Idősebb Hermann Schulte egy nagy bérlakásba költözött a Bleibtreustraßéba. A néhai Schulte-ház la-

kásaiba egy házmester, egy fűtő és egy kapus hurcolkodott be.

1935-ben az észak–déli vasút építése látható változásokat idézett elő a Linden sugárúton: a Schadowstraße és a Pariser Platz között felbontották az aszfaltot, s az alagút építésekor a talajvíz szintjének csökkenése azt idézte elő, hogy a hársfák szinte mindegyike kipusztult, és újra kellett őket ültetni.

A második világháború csak romhalmazt hagyott hátra: „Szóval ez a Linden, korábban a város egyik díszútja. Az alapok még megvannak – az utak eltűntek. A Linden teljes hosszúságában üres, egy hatalmas tér, amely hosszan nyúlik el. Nincsenek fák. Az ember átlát a házak fölött és a házakon. Hátul, a Pariser Platznál felismerem a Brandenburgi Kaput. Üres térben áll, mellette jobbra és balra semmi" (Alfred Döblin, 1949).

A néhai Schulte-ház is megsérült és kiégett a légi támadások során. Romjai maradtak csak meg, és nem sokkal az NDK megalapítása után a „nép tulajdonába" került. 1960-ban bontották le, annak ellenére, hogy az újjáépítés – mint sok más hasonlóan jó minőségű épület esetében – lehetséges lett volna. „Az építésekhez használt acélhordozókra – állítólag – a kelet-berlini közigazgatásnak más épületeknél volt szüksége", ahogyan azt az egyik napilap írta akkoriban.

1962-ben, mikor tervezni kezdték „a Magyar Népköztársaság Nagykövetségének létrehozását (Berlin városközpontjának felépítéséhez a városfejlesztési tervben a 20-as számú épület)", az építésügyi hivatal kijelenthette, hogy „a romterületet már megtisztítottuk." 1964-ben Koltai Endre, Kovácsy László, Ernst Swora és Rainer Hanslick terjesztették be az első homlokzati tervet a már kipróbált „vasbeton-váz-montázs építési mód, Berlin 2 Mp" mintájára, amely a panelekből való építkezés egyik módja volt. Még ugyanebben az évben megkezdődtek az építési munkálatok, amelyeket 1965-ben fejeztek be. A VEB Ingenieurhochbau Berlin építési vállalat egy „nagykövetségi épületet épített fel konzulátussal, kereskedelmi képviselettel és 20 lakással" a követségi alkalmazottak részére. A 20,6 méter ereszmagasságú épület – „tekintettel a Linden-szabályrendeletre és a környező épületekre" – nem lépte túl az előírtakat.

1987-ben az épületet felújították, homlokzatát átalakították. A földszintet – megváltoztatott ablakbeosztás mellett – „fém–alu-konstrukcióval" képezték ki, a felsőbb emeletek sárgaréz színű metálprofiljait pedig „bronzszínű festék segítségével" kezelték.

„Végezetül az Unter den Linden volt annak az ideológiának a legkézzelfoghatóbb csődje, amely a Brandenburgi Kapu majd három évtizedes lezárásával az egykori, az egész világra nyitott sétányból egy némi nyájassággal álcázott parkcsonkot; egy valaha nyitott fórumból egy eldugott, alaposan ellenőrzött helyet hozott létre. A Hegel szellemiségével szembenálló marxizmus sehol sem jelent meg annyira láthatóan, annyira ad absurdum, mint itt" (Dieter Hildebrandt).

A Brandenburgi Kapu újbóli megnyitása és az Unter den Linden újraéledése után már csak idő kérdése volt, hogy a régi, csúnya magyar nagykövetségi épületet mikor bontják le. A bontást a markolók 1999-ben végezték be, és november 11-én letették a Sylvester Ádám tervei alapján készülő, új magyar nagykövetség alapkövét.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A hathatós segítségért és a kritikai útmutatásért a szerző köszönetet mond a következőknek: Peter von Jena, Matthias Heisig, Anja Koch, Alexander Kunkel, dr. Hans Mai, Sigrid Ludwig, Horst Sass, Tillmann Schrader, Ruprecht Schulte, Bernd Schulz és dr. Paul Simsa.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Alsó-Szászországi Tartományi Könyvtár (Niedersächsische Landesbibliothek)
Berlini Állami Múzeumok Központi Levéltára (Zentralarchiv der Staatlichen Museen zu Berlin)
Berlini Tartományi Levéltár (Landesarchiv Berlin)
Berlini Technikai Egyetem Tervgyűjteménye (Plansammlung der Technischen Universität Berlin)
Bernd Schulz
Dr. Hans Mai
Ford Művek RT. Levéltára (Archiv der Ford Werke AG)
Gärtner-galéria (Galerie Gärtner)
Központi Telekkönyvi Levéltár (Zentrales Grundbucharchiv)
Művészeti Akadémia Levéltára (Archiv der Akademie der Künste)
Művészeti- és Történelmi Levéltár (Archiv für Kunst und Geschichte)
Művészeti Könyvtár (Kunstbibliothek)
Peter von Jena
Ruprecht Schulte
Ullstein-Képszolgálat (Ullstein-Bilderdienst)
Városi Múzem Alapítvány, Berlin (Stiftung Stadtmuseum Berlin)

BEHRENDT, Walter Curt: Alfred Messel, Berlin 1911.

DEHIO, Georg: Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler – Berlin, Berlin 1994.

Die Linden – vom kurfürstlichen Reitweg zur hauptstädtischen Allee (Ausstellungskatalog der Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz). Wiesbaden, 1997.

Das alte Berlin – Unter den Linden 1822, Berlin 1932.

DOEDE, Werner / KUBITZ, Ruth: Die Berliner Sezession, Frankfurt am Main 1977.

ENGEL, Helmut / RIBBE, Wolfgang: Via triumphalis – Geschichtslandschaft Unter den Linden zwischen Friedrich-Denkmal und Schloßbrücke, Berlin 1997.

FALKENBERG, Hans: Stoewer. Automobile aus Pommern, Kiel 1986.

Ford-Werke AG: Ford bewegt, Bielefeld 2000.

Hauptstadt Berlin – Fotografien 1930–1940, Berlin 1992.

Industrie- u. Handels-Adreßbuch für Groß-Berlin und die Mark Brandenburg, Berlin 1922.

JENSEN, Robert: Marketing Modernism in Fin-de-Siècle Europe, Priceton, New Jersey 1994.

KIELING, Uwe: Berlin – Baumeister und Bauten, Leipzig 1987.

KOTHE, Julius: Wohnhäuser von kunstgeschichtlichem Wert in Berlin und Vororten. = Zeitschrift für Bauwesen 1923.

LÖSCHBURG, Winfried: Unter den Linden – Gesichter und Geschichten einer berühmten Straße, Berlin (Ost) 1972.

MAERZ, Gerhard: Die Geschichte der Stoewer-Automobile, 1983.

MAI, Hans: Stoewer-Automobile 1896–1945, Darmstadt 2000.

Panorama der Straße Unter den Linden 1820, Berlin 1991.

PARET, Peter: Die Berliner Sezession, moderne Kunst und ihre Feinde im kaiserlichen Deutschland, Köln 1981.

RIBBE, Wolfgang / SCHÄCHE, Wolfgang (Hrsg.): Baumeister – Architekten – Stadtplaner. Biographien zur baulichen Entwicklung Berlins, Berlin 1987.

ROSENBERG, Adolf: Die Kunsthandlung von Eduard Schulte in Düsseldorf. = Kunstchronik, 1886, 21. füzet.

Stadtmuseum Berlin (Hrsg.): Unter den Linden – Historische Photographien, Berlin 1997.

STRATZ, Rudolph: Unter den Linden!: Berliner Zeitroman, Berlin 1894.

TEEUWISSE, Nicolaas: Vom Salon zur Secession, Berlin 1986.

Unter den Linden – Photographien. Mit Texten von Dieter Hildebrandt, Hans-Werner Klünner und Jost Hansen, Berlin 1991.

Unter den Linden – Berlins Boulevard in Ansichten von Schinkel, Gaertner und Menzel (Ausstellungskatalog der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, des Stadtmuseums Berlin und des Kunstforums in der Grundkreditbank Berlin), Berlin 1997.

VOLK, Waltraud: Historische Straßen und Plätze heute: Berlin, Hauptstadt der DDR (Hrsg.: Bauakademie der DDR, Institut für Städtebau und Architektur), Berlin 1980.

VOLK, Waltraud: Karl Friedrich Schinkel – Sein Wirken als Architekt, Stuttgart 1981.

VOLLMAR: Das neue Schulte-Haus in Berlin. = Moderne Kunst, 1906.

Ifj. Bertényi Iván

SZÖVETSÉG ÉLETRE-HALÁLRA VAGY ÉRZELEMMENTES ÉRDEKKÖZÖSSÉG?

A magyarok Németország-képe 1848-tól az első világháborúig

A 20. század első felének legnagyobb hatású magyar történetírója, Szekfű Gyula német felkérésre 1916-ban áttekintette a magyar állam történetét. Munkáját két vezérgondolatra fűzte fel, melyek a következőképpen szólnak: „Történeti tény, hogy a magyar államegyéniség, nomád korától kezdve egész a legújabb korig, a modern alkotmányosság korszakáig, egész élete folyásán át egyetlenegy nemzet, a magyar nemzet produktuma volt ..." A másik pedig: „A magyar állam megalakulásakor belépett a keresztény-germán középkori kultúrközösség kereteibe." A két tényező kapcsolatát sokszor határozták meg harcok, ám Szekfű szerint ez a helytelen hozzáállás eredménye volt, hiszen a két nemzetet a történelem egymás szövetségesévé rendelte. Nagyívű történelmi esszéjében az 1867-es kiegyezést tekintette a sok vitát és harcot megélt kapcsolat lezárásának: „Európa központi része csak most kapott szilárd struktúrát, azáltal, hogy a széles térségein elterülő – eddig alaktalanul és igen bonyolultan egymás mellett élő – államalakulatok felhagytak a másikat kölcsönösen – és akadályozva – befolyásolni igyekvő törekvéseikkel."

A történész értékelésénél még tovább ment ifj. Andrássy Gyula gróf, a tekintélyes ellenzéki politikus. Egy 1916-os müncheni előadásában kijelentette ugyanis: „ nem ismerek Európában két olyan egymástól vérben, traditióban teljesen független tényezőt, amelynek érdekazonossága olyan világos lenne és már annyi sok történelmi eseményben testesült volna meg, mint a németet és magyart, és nincs egy olyan nemzet sem, mely oly biztos barátja lehet a németnek, ha bizalommal viseltetik iránta." A történeti munkáiról is ismert politikus szerint „az összeütközések a német és magyar között sohasem keletkeztek a két nagy faj nagy és állandó érdekfeltételeinek ellentétéből, azok csak egyéni hibák, nagyravágyás és múló szenvedélyek következményei voltak és többnyire mindkettőjük kárára szolgáltak. Szerencsénkre a két szomszéd legtöbbnyire be is látta az érdekszolidaritást és a nagy válságok perceiben szerinte járt el." Andrássy emellett kijelentette, hogy: „Ez az érdekközösség olyan nagy és világos, hogy legtöbbnyire még a magyar oppositióra is kiterjed, amely rendesen csak akkor folyamodik a Kelet segítségéhez, ha máskép nem teheti és rendesen maga is a német erőkben keres támaszt."

Az első világháború idején a németbarátság valóban a magyar politikai elit óriási többségére jellemző volt, s csak igen kevesen gondolkodtak más lehetőségekben. De vajon miért alakult ki ez a szinte egyöntetű németbarátság a magyarokban? És mikor? Valóban mindig olyan nagy szimpátiával fordultak a magyar politikusok Berlin felé? Mik voltak azok a szempontok, amelyek a magyar–német barátságot ennyire erőssé tették?

*

A magyar liberális politikai elit az 1830-as és az 1840-es években, azaz a reformkorban azért küzdött, hogy Magyarország polgári alkotmányos állammá alakuljon és önállóságot kap-

Id. Andrássy Gyula gróf (1823–1890), magyar miniszterelnök (1867–1871), az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztereként (1871–1879) az oroszellenes és a németbarát vonal képviselője. Az 1878-as berlini kongresszus egyik szervezője, a Bismarckkal 1879-ben megkötött Kettős Szövetség szellemi atyja (Magyar Nemzeti Múzeum)

jon a Habsburg Birodalmon belül. Bár gyakran hivatkoztak a középkori független magyar királyságra és Magyarország törvényekben garantált függetlenségére, a magyar nacionalizmus nem kívánt teljesen független államiságot, nem akart elszakadni a Habsburgok birodalmától. Ennek fő oka az a felismerés volt, hogy a közép-európai hatalmi és etnikai viszonyok nem tennék lehetővé Magyarország területi integritásának megőrzését. A fenyegető cárizmust több-kevesebb joggal azzal vádolták, hogy az ország lakóinak nagyobbik felét kitevő szláv, illetve ortodox nemzetiségeket elszakadásra ösztönzi. A magyar liberálisok tehát nemcsak az alkotmányosságot, de az ország területi épségét is féltették az orosz abszolutizmustól. Ez okozta a magyar nacionalizmus önkorlátozottságát, Habsburg-pártiságát, Diószegi István kifejezésével élve: az „ausztrohungarizmust". Ezért írta Deák Ferenc, a magyar liberálisok egyik tekintélyes vezetője már 1836-ban, hogy a bécsi kormányzat „az országgyűlés higgadt, nagyobbik részére mindig számíthat, mely már csak Oroszország miatt is át van hatva az Ausztriával való szilárd egyesülés szükségétől."

Az önállóságot a Habsburg Birodalmon belül elképzelő magyar liberálisok külpolitikai elképzeléseiben már az 1840-es években felmerült a németekkel való összefogás gondolata. Zay Károly gróf például így szólította föl olvasóit: „Tiszteljétek a derék németséget, kössetek vele örök szövetséget az ázsiai barbarizmus és a római jogok [vagyis a románok történeti köntösbe bújtatott szeparatisztikus törekvései] ellen; szív és nyelv maradjon magyar, a fejet és a kart áramoltassa át a német kultúra, a német szorgalom!" Az oroszellenes célzatú szövetkezésben természetesen egy alkotmányos Németországra, illetve Poroszországra gondoltak, mint például Wesselényi Miklós báró is, akinek a magyarországi nemzetiségi kérdésről írott nagy munkája németül is napvilágot látott.

Az 1848-as európai forradalmi hullám lehetővé tette, hogy megvalósuljon a magyar reformerek álma. A 48-as alkotmány megte-

remtette az önálló és polgári Magyarországot. A hatalomra kerülő liberális elit a meglehetősen bizonytalan nemzetközi szituációban Magyarország helyzetét a német egység megvalósulásától remélte stabilizálni. 1848 tavaszán és nyarán Batthyány Lajos, Kossuth Lajos, Deák Ferenc és Eötvös József, valamint társaik abban reménykedtek, hogy megvalósul a liberális és alkotmányos nagynémet egység, mégpedig – az adott helyzet esélyeiből kiindulva – a Habsburgok uralma alatt. Ettől azt várták, hogy Magyarország egyrészt egy igen erős szövetségesre tesz szert az oroszokkal szemben, másrészt lazul a kapcsolat a Habsburgok többi tartománya és Magyarország között, s ezáltal a budapesti kormány még önállóbb politikát folytathat.

Mint ismeretes, a német egység 1848–49-ben nem valósulhatott meg, a konzervatív dinasztiák erősebbek voltak. 1848 őszén a magyar kormánynak is szembe kellett néznie az ismét megerősödő bécsi udvar centralizáló törekvéseivel. Ellentétben más nemzetekkel, a magyarok Kossuth vezetésével a fegyveres harcot is vállalták önállóságuk és alkotmányuk védelmében, és amikor látták, hogy nincs esély a megegyezésre, a magyar országgyűlés is kimondta a végső szót: a Habsburgok trónfosztását és Magyarország teljes függetlenségét. Ekkor már eldöntött tény volt a cári Oroszország beavatkozása, s a több mint kétszeres túlerő meg is pecsételte a szabadságharc sorsát. Magyarország önállóságát felszámolták és beolvasztották az egységes Osztrák Császárságba.

1848–49 tanulságaiból Kossuth és a magyar emigráció azt a következtetést vonta le, hogy a Habsburgok birodalma gyenge, csak az oroszok beavatkozása mentette meg, ezért nem szabad megegyezni az osztrákokkal. Az 1849-ben kimondott függetlenséghez ragaszkodni kell, de hogy Magyarország ne legyen kiszolgáltatva az orosz beavatkozásnak, Kossuth a nemzetiségekkel való megegyezést sürgette. Igyekezett nemzetközi segítséget szerezni a függetlenségi háború újraindításához. A krími háború azonban bebizonyította, hogy Ferenc József Ausztriája mégsem gyenge báb az oroszok kezében, s továbbra is képes egyensúlyi szerepet betölteni. Az 1859–60-as itáliai események, a Habsburg Birodalom veresége pedig arra utalt, hogy sem a francia–olasz segítség nem elegendő, sem a magyarországi helyzet nem érett egy újabb forradalom kirobbantásához.

A Magyarországon maradt liberális politikusok az ötvenes években a passzív rezisztenciával próbálkoztak, de nekik is be kellett látniuk, hogy ez nem célravezető módszer. 1861-re csak annyit sikerült elérni, hogy Ausztria félalkotmányos birodalommá vált, ám a Schmerling kínálta alku Deákék felfogása szerint nem biztosított Magyarország számára sem elegendő önállóságot, sem elegendő alkotmányosságot. Az európai hatalmi helyzetet tanulmányozva reményüket ismét a németországi eseményekbe helyezték. Abban bíztak, hogy Ausztria élére áll a német egységmozgalomnak, és megvalósul az, ami 1848–49-ben nem sikerült: az alkotmányos nagynémet egység, Habsburg vezetés alatt. Mivel ezúttal nagyobb erők léptek fel ennek érdekében, mint akkor, esélyt láttak arra, hogy a magyar nemzeti célok számára legkedvezőbben alakuljon a helyzet.

Habsburg-Németország megvalósulásának legfőbb ellenfele Poroszország volt, melynek élén 1862 óta a konzervatív Otto von Bismarck miniszterelnök állt. A magyar liberálisok a porosz parlamenttel szembehelyezkedő junker politikust eleve bizalmatlansággal szemlélték, és ellenszenvük csak fokozódott 1863-ban. Bismarck ugyanis az oroszellenes lengyel felkelés során messzemenő támogatást biztosított a cári csapatoknak, amivel kiérdemelte a keleti nagyhatalom háláját. A magyar liberálisok a történelmi lengyelbarátságtól is áthatva, az oroszoktól félve Bismarckot egyértelműen az ellenséges táborba sorolták, s a vele szemben megmutatkozó elkeseredés csak növekedett, amikor az 1863-as frankfurti fejedelmi gyűlésen a porosz távolmaradás miatt a Schmerling-féle német politika kudarcot vallott.

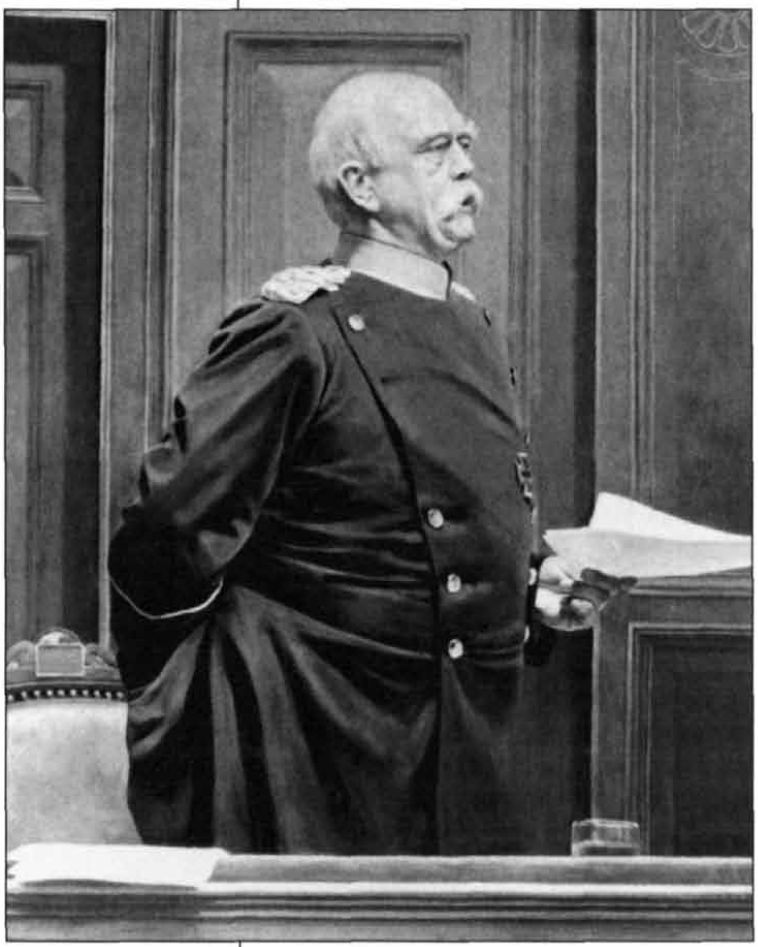

Otto von Bismarck-Schönhausen (1815–1898), 1862-től porosz miniszterelnök, 1871–1890 között birodalmi kancellár, a német nagyhatalom egyik megteremtője, az Osztrák–Magyar Monarchia dualista jellegű megőrzésének támogatója, 1886-ban (Magyar Nemzeti Múzeum)

Deák Ferenc a magyar liberálisok németországi reményeinek meghiúsulását látva 1865-ben revideálta korábbi álláspontját, és az 1848-as törvényekben rögzített különállásból engedve kínált megegyezést Ferenc Józsefnek. Belátta, hogy a magyarok számára kedvezőtlenre fordult európai helyzetben a Habsburg Birodalom még adott formájában sem a lehető legrosszabb keret. A megindúló tárgyalások azonban 1866-ban megszakadtak, mert kitört a porosz–osztrák háború.

1866 megmutatta, hogy a magyarországi politikusok és a Kossuth vezette emigráció egészen másként képzeli el Magyarország jövőjét. Kossuth, félretéve a konzervatív és militarista hatalommal szemben érzett ellenszenvét, egyértelműen a poroszok mellé állt, s az emigráció – Klapka György volt honvédtábornok vezetésével – a poroszok oldalán harcoló magyar légiót is szervezett. Abban bíztak, hogy a poroszok remélt győzelme lehetővé teszi Klapka katonái számára, hogy betörjenek Magyarországra és kirobbantsanak egy olyan Habsburg-ellenes forradalmat, amely elvezet Magyarország teljes függetlenségéhez. A magyar nép óriási többsége is ezt remélte, hiszen bőven volt idejük meggyűlölni a másfél évtizedes osztrák elnyomást.

Deák, Eötvös és társaik azonban kockázatosnak tartották ezt a tervet. Nem bíztak abban, hogy a Habsburg Birodalom szétverése olyan stabilitást hozhatna a Kárpát-medencében, amely garantálná a magyar nemzeti célok megvalósulását. Ők a Ferenc Józseffel ígéretesen haladó tárgyalások sikeres befejezésétől, a Béccsel való megegyezéstől várták a magyar önállóság és alkotmányosság visszanyerését. Számukra különösen rosszkor jött a háború: a poroszok győzelme a Kossuth-féle forgatókönyv megvalósulásával fenyegetett, míg egy – valószínűbbnek tartott – osztrák siker a magyar alkupozíciókat gyengítette volna. Ezzel együtt is a Deák-párt egyértelműen a porosz fegyverek vereségét kívánta. A Deákhoz közel álló *Pesti Napló* vezércikkben szögezte le: „a szabadelvűség és alkotmányosság szempontjából is szomorkodnunk kellene a mai Poroszországnak, reméljük, be nem következendő diadalai felett." Deák pedig kifejezte reményét Ferenc Józsefnek, hogy „Ofelsége rövid idő alatt szerencsésen bevégezvén a háborút, fejedelmi gondolkodását ismét kizárólag országainak belviszonyaira fordítja."

Amikor a königgrätzi osztrák vereség híre Budapestre érkezett, a Deák-párt teljesen elbizonytalanodott, hiszen évtizedes politikai koncepciójuk foszlott semmivé. Pár hét kellett ahhoz, hogy kiderüljön: Bismarck egyáltalán nem óhajtja a Habsburg Birodalom szétverését, és a Klapka-légiót is legfeljebb ideiglenesen, nyomásgyakorlásként alkalmazta.

A magyar liberális vezetők nem akarták el-

szalasztani a kedvező lehetőséget a Habsburgokkal való megegyezésre. A Habsburgok kiszorultak Németországból, így rá voltak utalva a birodalom helyzetének megszilárdítása érdekében vagy a magyarok vagy a szlávok szövetségére. A csehek és a horvátok is németellenesnek és dinasztiahűnek mutatkoztak ugyan a háború alatt, de a velük kötött alku egyúttal a birodalom szláv lakosságának tett engedményként egyfajta föderalizációt is jelentett volna. Ez pedig a birodalom német lakossága számára volt elfogadhatatlan, és az adott helyzetben éppen ők voltak a legveszélyesebbek: ha nem nyílna számukra tér a Habsburgok birodalmán belül, nagyon hamar nemzeti érzelmeikre hallgatva az egységes, porosz vezetésű Németország híveivé szegődnek. A magyarokkal történő kiegyezés ezzel szemben összehangolhatónak tűnt az osztrák-németek érdekeivel is. Deák ezért 1866 végén sem kért többet, mint a vereség előtt, s ezzel nagymértékben megkönnyítette a kiegyezés elfogadását Ferenc József számára.

Az 1867-ben létrejött alku meglehetősen bonyolult konstrukciót teremtett. Ferenc József állama dualista, alkotmányos birodalommá vált, amelyben Magyarországnak teljes belső önkormányzata volt, ám el kellett ismernie, hogy a külügyek és a hadügyek, valamint az ezek fedezésére szolgáló pénzügyek a Habsburg Birodalom osztrák felével közös ügyet képeznek. Ezek irányítását az uralkodó jórészt saját akarata szerint intézhette, hiszen a közös miniszterek ellenőrzésére hivatott delegációk – éppen a magyarok centralizmustól való félelme miatt – nem alkottak közös birodalmi parlamentet, s így az ügyekre vajmi kevés befolyással bírtak. Az 1867-es rendezés ugyanakkor kimondta, hogy a dualista birodalom külpolitikájába mindkét ország miniszterelnökének beleszólása van. Mivel a kiegyezés nyilvánvalóan kisebb önállóságot biztosított Magyarország számára, mint az 1848-as törvények, az emigráns Kossuth elítélte azt, mert szerinte a Habsburg Birodalom mint elavult, soknemzetiségű állam nem lesz képes magát sokáig fenntartani. Kossuth nyomán a magyar közvélemény jelentős része úgyszintén ellenezte a kiegyezést, és az azt elvető és a 48-as alkotmányt teljes egészében visszaállítani kívánó Függetlenségi Pártot, illetve a Tisza Kálmán vezetése alatt álló és a kiegyezést a magyar önállóság javára módosítani kívánó, ún. Balközép Pártot támogatta.

A magyar közvélemény 1867 után továbbra is poroszellenes volt. Bismarck megegyezett ugyan a német liberálisokkal, és az Észak-német Szövetségben bevezette az általános választójogot, de a magyar liberálisok ebben csak bonapartizmust láttak. Saját szempontjukból sokkal súlyosabb problémának tartották Bismarck egyértelmű oroszbarátságát, és attól is tartottak, hogy Bismarck nem elégszik meg eddigi sikereivel, hanem Dél-Németországot is meg akarja szerezni, ami esetleg Ausztria csatlakozását is maga után vonná. Ennek elkerülése érdekében Andrássy Gyula gróf magyar miniszterelnök (akit egyébként 1848–49-es szerepe miatt az ötvenes években halálra ítéltek, majd 1871 évében a Monarchia közös külügyminiszterének neveztek ki) igyekezett a magyar érdekeknek megfelelően befolyásolni a közös külpolitikát. Mindenképpen csökkenteni akarta a bécsi udvarban még élő revansvágyat, ugyanakkor abban hajlandó volt támogatni az osztrák politikusokat, hogy Poroszország további terjeszkedését megakadályozzák. A magyarok számára kedvezőnek tartott helyzet megőrzése érdekében – a közvélemény által is támogatva – franciabarát külpolitikát javasolt. A porosz–orosz együttműködéssel szemben Franciaországra kívánt támaszkodni. Fő ellenfelét azonban Oroszországban látta, s arra akarta volna rávenni III. Napóleont, hogy az oroszokkal szemben is érvényes szövetséget kössenek. A franciáknak ez természetesen elfogadhatatlan volt, a poroszellenes szövetségbe pedig sem az osztrák-németek nemzeti érzelmeitől tartó bécsi politikusok, sem a Habsburg Birodalom nyugat felé fordulását ellenző magyarok nem mentek bele. Így

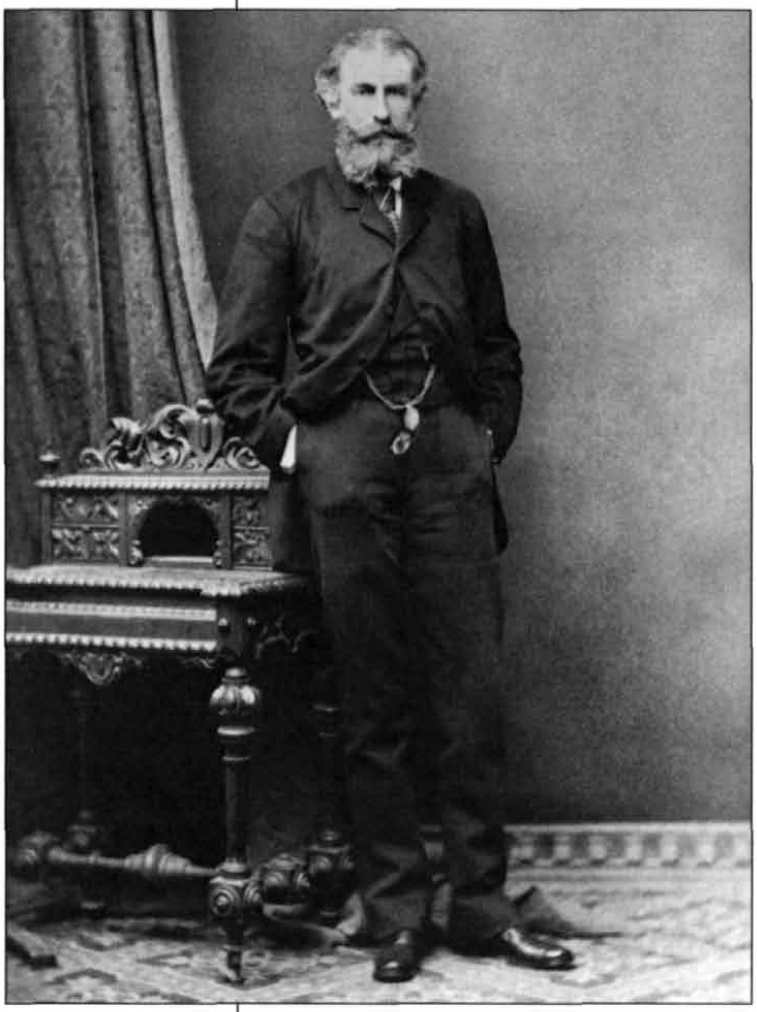

Széchényi Imre gróf (1825–1898), az Osztrák–Magyar Monarchia berlini nagykövete (1878–1892), Bismarck bizalmasa, akit nyugalomba vonulása után II. Vilmos császár – 1893-ban, egy magyarországi hadgyakorlaton időzve – vidéki birtokán is felkeresett (Magyar Nemzeti Múzeum)

amikor 1870-ben kitört a porosz–francia háború, a magyar közvélemény egyöntetű rokonszenve kísérte ugyan a franciákat, de – részben az oroszoktól való félelem miatt – az Osztrák–Magyar Monarchia nem avatkozott bele a háborúba.

A franciák veresége mélyen lesújtotta a magyar közvéleményt, mert az európai konzervatív erők győzelmeként értékelték azt. A Harmadik Köztársaság egyöntetű magyar szimpátiát élvezett, és Budapesten tiltakoztak Elzász-Lotaringia elcsatolása ellen is. A kormánypárti *Pesti Napló* helyzetelemzésében kijelentette: „A mi meggyőződésünk szerint sem Ausztria, sem Oroszország s legkevésbé Franciaország szereplése nem volt olyan veszélyes Európára nézve, mint Poroszországé. S ennek sok oka-foka van. Először, mert ... mindhárom nagyhatalom praedomináló szerepe távolról sem hasonlított azon hatalomkörhöz, amelyet a háború győzelmes kimenetele után Poroszország fog elfoglalni. Másszor, mert ez a hatalomkör még mindig nem egész, s előbb-utóbb kiterjesztést fog sürgetni. Harmadszor, mert most Franciaország lesz, legalábbis egy időre, megtörve, s ez minden tekintetben európai calamitas. Negyedszer, mert Poroszország legbensőbb természete szerint erőszakos, túlkapó, illiberális, sőt visszafelé haladó. S végül ötödször, mert a porosz politika édestestvére az orosz politikának, most is az, s az marad még igen sokáig."

A porosz vezetésű német egység tehát mindvégig a magyarok ellenszenvétől kísérve jött létre. Ezzel együtt Budapesten hamarosan rájöttek, hogy bár eredeti elgondolásaik nem váltak valóra, sőt, éppen annak ellenkezője valósult meg, magyar szempontból mégsem kedvezőtlen a mérleg. Idézzük ismét a *Pesti Napló*t: „A német egységgel mi, magyar politikusok igen különösen vagyunk. Évtizedeken át politikai katekismusunknak egyik főpontja volt, hogy Ausztria álljon élére a német egységnek, s regenerálja a nagy Németországot szabadelvű szellemben. Ebből eléggé összevágó következtetéssel a birodalom

dualisticus belszervezetét vontuk ki. A történelem a mi combinatiónkat halomra döntötte. – Ausztria Németországból egész ki lett zárva. És mi lett e forradalmi ténynek, mely összes föltevéseinkkel homlokegyenest ellenkezett, következménye? Magyarország törvényes függetlenségének visszaszerzése – a monarchiának dualisticus szervezete. Az élet kineveti a legszebb theoriát. Most már mi vagyunk legbuzgóbb őrei, hogy Ausztria régi praeponderáló szerepét vissza ne nyerje."

1871-ben az Osztrák–Magyar Monarchia külügyi vezetése meglehetősen nehéz helyzetbe került. Feszült viszonyban volt mindkét nagyhatalmi szomszédjával, Oroszországgal és a Német Birodalommal is. A veszélyes helyzetet csak fokozta, hogy nem kínálkozott megfelelő nagyhatalmi szövetséges sem: Anglia a splendid isolation politikája miatt, Franciaország a poroszoktól frissen elszenvedett vereség következtében nem jelenthetett támaszt. A kialakult helyzetben újra kellett gondolni az osztrák–magyar külpolitikát. Nyilvánvaló volt, hogy a leszűkült mozgásteret csak úgy lehet kibővíteni, ha a Monarchia közeledik valamelyik nagyhatalmi szomszédjához. A birodalmi érdekeket szem előtt tartók számára egyértelmű volt, hogy a két lehetőség közül a németeket kell választani, hiszen ellenségként nagyobb veszélyt, barátként nagyobb segítséget jelenthettek, mint Oroszország. S bár a birodalom szláv népessége – a lengyeleket leszámítva – az oroszok felé orientálódott volna, a dualista struktúrában az ő szavuk kevesebbet ért, mint a magyaroké és az osztrák-németeké. Bécsben belátták, hogy el kell fogadniuk a németországi átalakulást, hiszen ha lemondanak az amúgy is teljesen esélytelen revansról, akkor cserébe megnyerhetik Bismarck szövetségét, a Berlinnel való jó viszony pedig mérsékelni fogja az oroszokkal szembeni feszültséget is. A Beust által képviselt politika célja tehát a Hohenzollern-, a Romanov- és a Habsburg-dinasztia birodalmainak konzervatív szövetsége volt.

A magyarok ezzel a programmal nem teljesen értettek egyet. Nem is annyira Berlinnel volt bajuk, hiszen az önmérsékletet tanúsító Bismarck nem fenyegette sem a Monarchia, sem Magyarország érdekeit. A többéves poroszellenesség teljes mértékben alárendelődött a magyar külpolitikai gondolkodás sine qua nonjának, az oroszoktól való félelemnek. Andrássy ezért igyekezett leválasztani Berlint Pétervárról, és egy német–osztrák–magyar–brit szövetséget létrehozni Oroszország ellen. Ennek azonban nem volt realitása, így kénytelen volt alkalmazkodni a három császár együttműködéséhez. Annál is inkább ezt kellett tennie, mivel 1871-ben az is kiderült, hogy ez még mindig a kisebbik rossz. Ausztriában ugyanis a csehekkel megegyezést kereső Hohenwart-kormány egy inkább Oroszországra támaszkodó külpolitika alternatívájának rémét festette föl. Andrássynak és az osztrák-németeknek sikerült megakadályozni ezt a kísérletet, de mikor Andrássy 1871 végén közös külügyminiszter lett, az ő mozgástere sem volt nagyobb.

Andrássy igyekezett ugyan megfelelni a magyar nemzeti törekvéseknek, így a Monarchiát oroszellenes irányban akarta vezetni, de hamar rá kellett jönnie, hogy ehhez nem talál támogatókra. Angliára, Franciaországra nem számíthatott, Bismarck pedig kifejezetten rosszallta a közép-európai térségben a békét megzavaró terveket. Így Andrássy kénytelen volt folytatni azt a külpolitikát, amelyet a magyarok korábban oly sokszor bíráltak, és 1873-ban neki kellett aláírnia a három császár szövetségét kimondó szerződést. A konzervatív és a status quót őrző szövetkezés fő irányítója Bismarck volt, aki kitűnően játszotta ki egymás ellen Bécset és Pétervárt. Mivel mindkét birodalom barátságára szüksége volt Franciaország elszigetelése érdekében, fontosnak tartotta, hogy a Monarchia és az Oroszország közötti ellentéteket mérsékelje. A magyar közvélemény kénytelen-kelletlen beletörődött a nem kívánt szövetségbe, de bízott abban, hogy Andrássy azért a magyar érdekeknek megfelelően jár majd el.

A magyarok tehát jobb alternatíva híján let-

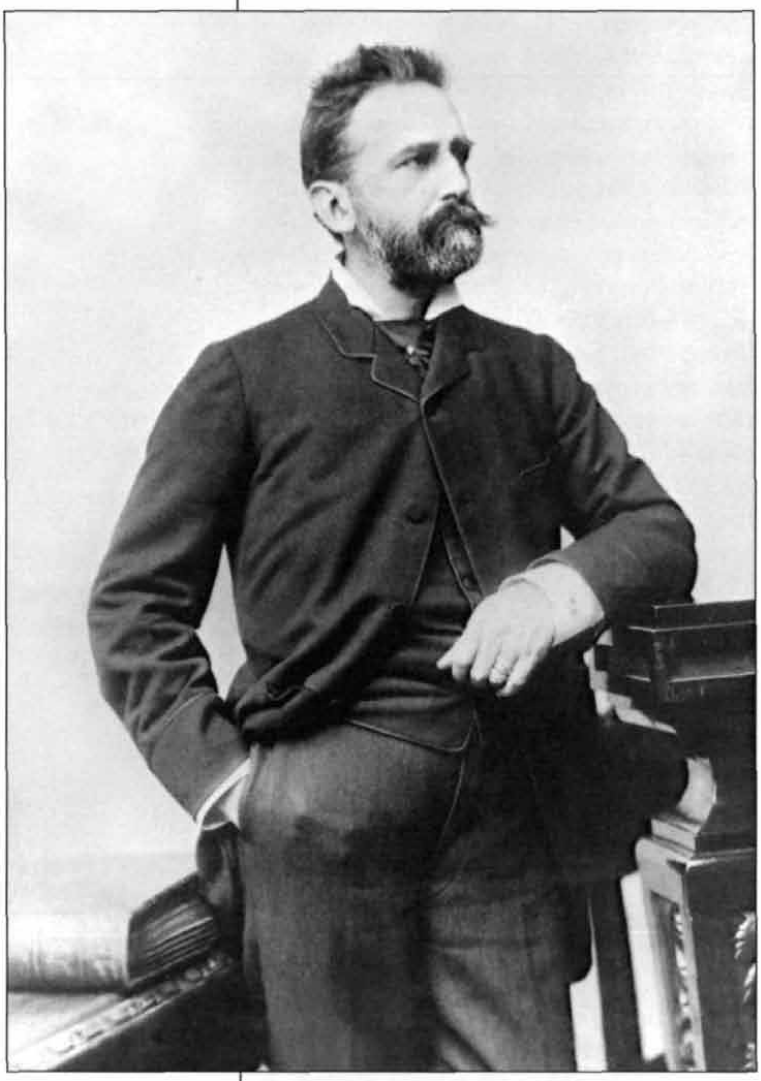

Szögyény-Marich László (1840–1916), az Osztrák–Magyar Monarchia igen megbecsült nagykövete a német császári udvarnál (1892–1914), egyidejűleg követ több német fejedelmi udvarnál, II. Vilmos császár jó barátja (Magyar Nemzeti Múzeum)

tek Bismarck szövetségesei, s az új viszonynak megfelelően a róla és a Német Birodalomról alkotott kép is kezdett lassan megváltozni. Jól mutatja ezt Jókai Mór 1874-es németországi utazása. A 19. század talán legünnepeltebb magyar regényírója ez idő szerint a Balközép képviselője volt, s nyolcnapos berlini útja során fogadta a német kancellár is. Jókai a német főváros láttán így kiáltott föl: „Gazdagság, hatalom, művészet, értelem és a munkában aratott sikerek úton-útfélen! És hogyan jutott el Berlin idáig?... Egyesegyedül a takarékosság segítségével!" Bismarckról is igen pozitív képet festett: egyfelől magához Deákhoz, az ellenfelei által is tisztelt politikushoz látta hasonlatosnak, másfelől megállapította, hogy: „Általában az egész arcz tökéletes eszménye – egy régi magyar alispánnak", azaz a hagyományos magyar életbölcsesség jelképes figurájához hasonlította. A rokonszenvesnek festett politikussal folytatott beszélgetését visszaadva Jókai azt mondatta ki Bismarckkal, hogy a dualista monarchiára nagy szükség van Közép-Európában, mert csak a németek és a magyarok bírnak közigazgatási tehetséggel az itt élő népek közül. „Bécsnek, Budapestnek missioja van a keleten a civilisatio és kereskedelem gazdag központjaivá alakulni." Bismarck szerint a Monarchia hosszú ideig fenn fog állani, hála a három császár szövetségének. Közvetve ennek fenntartására utalt azzal a kijelentésével, hogy: „Nekünk keserves lett volna választanunk azon esetben, ha e két jó barátunk egymás közt összeveszett volna." Szerinte az oroszoktól amúgy sem kell tartani, mert a pétervári politika sokkal mérsékeltebb annál, mint amit hisznek róla. És azt is be kell látni, hogy a hatalmas orosz birodalomnak értéktelen volna Erdély, miközben keleti területein rengeteg még a tennivalója.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a három császár szövetségéhez való csatlakozásával kitört elszigeteltségéből, és bár alkalmazkodnia kellett partnereihez, mégis egyértelművé tette nagyhatalmi státusát. Igaz, a három szövetséges közül a Habsburg Birodalom volt

a leggyengébb. Ezt mutatta az is, hogy aktív külpolitikát jószerével csak egy irányba, a Balkán felé folytathatott, ám ott is egyeztetnie kellett legfőbb riválisával, a kényszerből szövetséges Oroszországgal. A hetvenes években a török uralom alatt álló félszigettel kapcsolatban például a magyarok többségének véleménye az volt, hogy minden erővel meg kell akadályozni az oroszok befolyásának növekedését, és ennek érdekében biztosítani kell a török fennhatóságot. Amikor 1875–76-ban a balkáni szláv népek fellázadtak, a magyar közvélemény kezdetben kifejezett rokonszenvvel figyelte szabadságküzdelmüket, de a külügyminiszter veszélyesnek tartotta a törökök túlzott megerősödését. Ahogy azt politikájának értő elemzője, az 1882 és 1903 között a közös pénzügyminiszteri posztot betöltő Kállay Béni megállapította: „Andrássynak az volt a véleménye, hogy a Monarchia nem tűrheti el, hogy a közvetlen szomszédságában olyan államok alakuljanak ki, amelyek – esetleg egy számunkra éppen kedvezőtlen pillanatban – ismét ellenünk fordulhatnak." Andrássy tehát 1877 elején megegyezett az oroszokkal, hogy a cár megtámadhatja a törököket, ha akcióját a Balkán keleti felére korlátozza és hozzájárul ahhoz, hogy a Monarchia csapatai elfoglalják Bosznia-Hercegovinát. Cserébe az oroszok annektálhatták Dél-Besszarábiát.

A budapesti titkos egyezmény által lehetővé tett orosz támadás óriási visszhangot váltott ki Magyarországon. A közvélemény teljesen a törökök mellé állt, egymást érték a rokonszenvtüntetések. Az 1875-ben hatalomra került Tisza Kálmán miniszterelnök, aki szakított korábbi programjával és elfogadta a kiegyezés adott formáját, állandó bírálatoknak volt kitéve a parlamentben, amiért a Monarchia nem lép fel a török integritás védelmében. Amikor pedig az oroszok 1878 elején le is győzték a török csapatokat és már Konstantinápoly kapujában álltak, mindenki az oroszellenes háborút követelte. Andrássy és Tisza Kálmán is ezzel a programmal lépett fel Bécsben, mivel a külpolitikai helyzet is igen kedvezőnek látszott, hiszen biztosítva volt a tengerszorosokat féltő Anglia támogatása is. Bécsben azonban nem akartak a fegyverekhez nyúlni, mert bíztak a békés megegyezés lehetőségében. Bismarcknak is ez volt az érdeke, ezért – feladva korábbi álláspontját, miszerint a balkáni kérdésekkel Németországnak nem kell foglalkoznia – nemzetközi kongresszust hívott össze Berlinbe.

Berlinben Andrássy és Disraeli brit miniszterelnök határozott fellépése eredményes volt: Oroszország visszakozott, s az oroszbarát, autonóm Bulgária területét jelentősen lecsökkentették. A kongresszus felhatalmazása alapján a Monarchia hadserege 1878 őszén megkezdte a bevonulást Bosznia-Hercegovinába.

Az okkupáció a magyar politikusokat nagy felháborodással töltötte el. Mivel a többség a magyar érdekeket a lehetőségekhez képest legjobban a dualista rendszerben látta megvalósulni, minden olyan változást mereven elleneztek, ami ennek a struktúrának a módosulását eredményezte volna. Különösen veszélyesnek tartották, hogy újabb szláv elemek kerüljenek a Monarchiához, mert attól tartottak, hogy ezzel Magyarország súlya csökkenni fog, és veszélybe kerülhet a dualisztikus paritás. Most már nem kímélték támadásaikkal Andrássyt sem, aki hajlandó volt engedelmeskedni a régi típusú, csak a dinasztikus hódítást szem előtt tartó bécsi külpolitikának.

Az 1877–78-as keleti válság felszínre hozta a magyar külpolitikai gondolkodás alapvető jellemvonásait. Évtizedes reflexek továbbéléseként az oroszellenesség volt a legfőbb irányító elv; mindent ennek rendeltek alá. A magyar érdekeket veszélyeztető orosz térnyerés láttán megkérdőjelezték az eddig követett külpolitika helyességét is. A legélesebb bírálatot természetesen a függetlenségi párti ellenzék vezetői fogalmazták meg. Ugron Gábor, a függetlenségi párt egyik vezére azért bírálta a külügyi vonalvezetést, mert nem képviselte elég határozottan a magyar nemzeti érdekeket. A kormánypárti ellenvetésekre reagálva megjegyezte, hogy: „Nem lettünk

volna elszigetelve, ha egyik kezünket baráti szorongatással Berlinben, a másikat Szent-Pétervárott nem kötötték volna le; azon kezet, melynek tenni és sújtani kellett volna." Elítélte a berlini kongresszus határozatait azért is, mert a nagyhatalmak – ellentétben az 1859–60-as itáliai példával – nem rendeztek népszavazást, és a népek feje felett hozták meg döntésüket. Régi liberális hevületével vágta oda: „Csak önök követik a Bismarck által inaugurált vér- és vaspolitikát, melynél fogva Elsasst és Lotaringiát elrabolván, nem volt bátorsága a néptől megkérdezni, akar-e tartozni a német zsarnokság alá, vagy pedig a francia köztársasághoz."

Az okkupációs válság során Andrássy szinte teljesen elvesztette a magyarok bizalmát, mert nem tudta az oroszellenes politikát képviselni. Bécsben és különösen Berlinben viszont azért nehezteltek rá, mert túlzottnak tartott oroszellenességével újból kiélezte a helyzetet a Monarchia és Oroszország között. És bár Bismarck a berlini kongresszuson igyekezett ugyan mindkét partneréhez lojális maradni, az egyszer már megszerzett zsákmányt visszaadni kényszerülő cár rá is megharagudott, s ekkortól a német–orosz viszony is jelentősen megromlott. Ezért aztán a német kancellár közeledni próbált a Monarchia felé, és 1879-ben megkötötte Andrássyval, a tulajdonképpen már bukott külügyminiszterrel az oroszellenes titkos védelmi szövetséget, az ún. Kettős Szövetséget, Az öt évre kötött szerződés Andrássy régi politikai céljainak legalább részleges beteljesülése volt, s ez valamelyest enyhíthette lemondásának keserűségét. Bismarck azonban csak időlegesen gondolt egy oroszellenes szövetségre, s amint lehetett, ismét megnyerte magának az oroszokat. Azt is elérte, hogy az időközben konzervatív irányba forduló osztrákokat maga mellé állítsa, s 1881-ben ismét megkötötték a három császár szövetségét.

Az új közös külügyminiszterek (Haymerle és főként Kálnoky) az oroszbarát politikáért még hevesebb magyar bírálatban részesültek, mint Andrássy, hiszen tőlük eleve nem remélhették a magyar nemzeti érdekek figyelembevételét. A függetlenségi ellenzék minden alkalmat megragadott, hogy bírálja a bécsi külpolitikát, a három császár szövetségét. Ugron Gábor 1882-ben az orosz–török háborúra visszaemlékezve a Monarchia külpolitikájáról megállapította, hogy: „Az volt a legnagyobb hibája, hogy belépett azon hármas császári szövetségbe, melynek nem annyira Ausztria érdekeinek megvédése, mint inkább Ausztria kezeinek megkötése volt a czélja."

Mivel a titkos diplomáciai szerződések a közvélemény előtt sokáig ismeretlenek voltak, a Kettős Szövetség, az 1882-ben Olaszország csatlakozásával létrejött Hármas Szövetség és az 1883-ban Romániával kötött – még a román politikusok többsége elől is eltitkolt! – szerződés pontos ismerete nélkül a látszatnak kellett hinniük. S a látszat a német és az orosz uralkodóval ápolt jó viszony volt. Különösen látványosan mutatkozott ez meg az 1885-ös, újabb balkáni válság során, amikor is Kálnoky külügyminiszter támogatta az oroszok politikáját Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítésének kérdésében. A magyar közvélemény mélységesen elítélte ezt a dinasztikus egyezkedő politikát, bár a németbarátságot alapvetően helyeselte. A kiegyezést csak részben elfogadó, ún. 67-es ellenzék egyik vezére, Szilágyi Dezső keményebb oroszellenes fellépésre biztatta a külügyi vezetést. Érvelésében jól megfigyelhető, hogy a németbarátságot alapvetően ő is helyeselte, de a három császár szövetségét helytelennek tartotta, éppen azért, mert a Monarchia és Oroszország között egyensúlyozó németek – akiknek a Balkánon nem voltak közvetlen érdekeik – óhatatlanul is közvetíteni kívántak, azaz nem álltak mellénk, s ez Szilágyi szerint a német szövetség meglazulásához vezet.

A németbarátsággal valójában csak a függetlenségi Ugron Gábor számolt le, s egyedül ő ajánlott valami más alternatívát. Egy 1886-os beszédében elismerte, hogy: „Magyarországnak majdnem minden pártja elfo-

gadta a német szövetséget, tehát elfogadta a két császár szövetségét." A három császár szövetsége ellenben nem jó másra, mint hogy a németek miatt izoláljon bennünket Franciaországtól, az oroszok miatt pedig Angliától. Ebből adódóan minden, minket érdeklő keleti kérdésben halálos ellenségünkkel kell egyezkedni, mely megegyezés nem eredményezhet mást, csak megalkuvást vagy a kérdés megoldásának elhalasztását. A Monarchia jelenlegi balkáni politikája helytelen – állította –, mert fokozatosan teret enged az oroszoknak, és ha már az egész Balkán az övék lesz, akkor „csak idő kérdése, hogy Ausztria–Magyarország mikor bontassék fel különböző nemzetiségekből álló részekre." ... „Nekünk, ha Magyarország érdekeit keleten meg akarjuk védelmezni, oly politikára kell törekednünk, a mely Oroszország befolyását a Balkán-tartományokban vagy kizárja, vagy legalább ellensúlyozza; ilyen politikát pedig elérni a három császár-szövetség keretében nem lehet; ily politikát csakis egyedül a két császár-szövetség által lehetne biztosítani ..."

Ugron azt is sürgette, hogy a német szövetséget ne csupán védelmi, hanem akár támadó háborúra is igénybe lehessen venni. Bírálta Kálnokyt és Tisza Kálmánt, amiért túlzottan engedelmeskednek a bismarcki akaratnak. Szerinte a magyar érdekek nem érvényesülnek a német szövetségben, és ez inkább alárendeltségi viszonyt jelent, még a gazdasági kapcsolatok tekintetében is. Vagyis a német szövetség nem fokozza, hanem kisebbíti erőinket. A német szövetség helyett Ugron azonban valami olyasmit kínált, amire a magyar közvélemény egyáltalán nem mutatott fogadókészséget. Szerinte a nemzeti eszme által fenyegetett Monarchiának a kis balkáni népekkel kellene katonai és kereskedelmi megállapodást kötnie. Ám a meglehetősen kidolgozatlan terv nem keltett különösebb visszhangot, s a magyar közvélemény többsége továbbra is kitartott a németbarátság mellett. Ugron Gábor németellenessége egyrészt a hagyományos liberális antikonzervativizmus-

Tisza István gróf (1861–1918), magyar miniszterelnök (1903–1905, majd 1913–1917), a magyar konzervatív politika egyik legjelesebb és legnagyobb hatású képviselője, az Osztrák–Magyar Monarchia változatlan keretek közötti fenntartásának híve, a Monarchia és a Német Birodalom érdekazonosságának hirdetője (Magyar Nemzeti Múzeum)

II. Vilmos (1859–1941), német császár és porosz király (1888–1918), 1915 körül. A Monarchia és a Német Birodalom minél szorosabb együttműködését szorgalmazó császár 1897-ben Budapestre látogatott, ahol a magyarok nagy lelkesedéssel fogadták (Magyar Nemzeti Múzeum)

ból táplálkozott, de elsődleges oka mégis inkább az volt, hogy a német szövetséget elégtelennek tartotta a magyar nemzeti érdekek védelmére, s ki akarta terjeszteni arra az esetre is, ha a Monarchia támadná meg Oroszországot.

A 67-es politikusok nagy többsége viszont alapvetően elégedett volt a német szövetséggel, mert ebben látták a magyar érdekek védelmének legmegfelelőbb biztosítékát. Szilágyi Dezső választási programbeszédében a német szövetségről azt mondta, hogy ez a szövetség garantálja biztonságunkat, s amúgy is „egy helyes politikának a gyümölcse."

A nyolcvanas évekre a német szövetség magától értetődő kapcsolat volt a magyarok óriási többsége számára, mely ugyan nem teljesen a szájuk íze szerint működött, de még így is a lehető legjobb megoldásnak látszott. A nagyhatalmak közül ugyanis egyedül Németország tűnt alkalmasnak és hajlandónak garantálni az Osztrák–Magyar Monarchia épségét és nagyhatalmi státusát. Oroszország hosszú távú érdekei mindenképpen a Habsburg Birodalom szétbomlasztását kívánták. Franciaország gyengébb volt Németországnál, így kevésbé jelenthetett volna védelmet egy orosz támadással szemben. A magyarok részéről rokonszenvvel figyelt Anglia pedig nem rendelkezett erős szárazföldi hadsereggel, így önmagában alkalmatlan volt a Monarchia védelmére, különösen Oroszországgal szemben. A németek tehát a lehető legjobb választást jelentették, és még inkább így tűnt fel, amennyiben a Berlinnel szembeni, esetleges ellenséges viszony következményeit végiggondolták, hiszen ebben az esetben a teljes súlyával a Monarchiára nehezedő orosz–német szövetség ellenében a nyugati hatalmaknak nem lett volna elég erejük megvédeni Ferenc József birodalmát.

A magyarok és a Német Birodalom közti jó viszonyt alig zavarta meg valami. A németeknek leggyakrabban talán azt rótták fel – elsősorban a függetlenségi párti magyar nacionalisták –, hogy „bujtogatják" a magyarországi német nemzetiségűeket. Az elmagya-

rosodott németként is buzgó magyar hazafi Herman Ottó, a neves függetlenségi párti természettudós 1882-ben több beszédében is bírálta a Deutscher Schulverein működését és visszautasította, hogy a magyar érzelmű hazai németeket Magyarország belügyeibe avatkozva „izgatják". A szintén függetlenségi Ugron Gábor is többször kikelt a Schulverein ellen, amely szerinte teljesen a Monarchia német lakosságának „felkorbácsolására és heczczelésére existal és áll fenn." 1891-ben felszólította a német kormányzatot, hogy tegyen meg mindent a német–magyar jó viszony fenntartásáért és ne avatkozzon magyar belügyekbe. „Ha mi Németország belügyeibe nem avatkozunk; ha mi Lengyelország és Elszász védelmére nem kelünk: megvárjuk és megköveteljük, hogy ő mint szövetségesünk – ha igazán az akar maradni – Magyarországot engedje magyarnak lenni..." A Magyarország erejét és befolyását kissé túlbecsülő szónoklat a hagyományos németellenes félelmeket is mutatta: „Mert ellenkező esetben gyanú támad minden magyar ember keblében, hogy ezen szövetségesünk későbbi időre speculál: és elő akarja készíteni német szellemben Germania számára a dunai tartományokat, hogy azok majd egykoron, miként a túlzó németek hirdetik, bekebeleztessenek a német birodalomba."

Az Ugron és a Herman által elmondottak rámutatnak a magyar politika hangsúlyeltolódására is. Míg az 1868-as nemzetiségi törvényben a Deák-párt még liberálisan kezelte a hazai nem magyar népek problémáját, a hetvenes évek közepétől egyre erőteljesebben érvényesült a magyar nacionalizmus. Tisza Kálmánnak a kiegyezés módosítására nem volt lehetősége. Ezért a magyar elem országon belüli erősítésével igyekezett növelni Magyarország Monarchián belüli súlyát, s ebbéli lépései a függetlenségi ellenzék nagyobb részének tetszésével is találkoztak. A magyar szupremácia fenntartása vált közös nemzeti céllá, s ennek érdekében a nemzetiségek politikai – vagy annak vélt kulturális – mozgalmai ellen igen idegesen léptek fel. Ez magyarázza Ugronék felháborodását is a pángermán törekvésekkel szemben. Az ijedelem különben indokolatlan volt, hiszen a nagynémet nacionalisták hangos propagandája a hivatalos berlini külpolitikára ekkoriban még egyáltalán nem gyakorolt hatást, és a magyarországi németek nagy többsége is lojális maradt a magyar állameszméhez.

Ezt a kérdést leszámítva pedig a magyaroknak végképp nem volt okuk szembefordulni a német szövetségessel, hiszen Bismarck nem csak hogy a Habsburg Birodalommal létesített baráti viszonyt, hanem kifejezetten a dualizmus támogatójának számított. A vaskancellár szerint ugyanis a magyar önállóságot is magába foglaló berendezkedés biztosította leginkább a Habsburg Birodalom stabilitását. Márpedig Bismarcknak az volt az érdeke, hogy szövetségese a lehető legértékesebb partner legyen. A dualizmuson belül érvényesülő magyar befolyás pedig arra is garanciát jelentett, hogy Bécs nem tesz majd kísérletet elveszített németországi pozícióinak visszaszerzésére. Igaz, erre a hetvenes évek közepén már nemigen gondolt senki, de leginkább ezzel kell magyarázni azokat – a magyarok szívének oly kedves – bismarcki kijelentéseket, miszerint a Monarchia súlypontját Budára kellene helyezni. A magyarokat Bismarck kizárólag saját hatalmi érdekeinek megfelelően értékelte. A hetvenes–nyolcvanas évek barátságos és elismerő szavait az adott kor összefüggéseinek kell tulajdonítanunk, mint ahogy azt is annak kellett betudni, hogy 1849-ben azon sajnálkozott, amiért a poroszok kimaradtak a magyar „lázadók" megbüntetéséből. 1852-ben Bismarck különben rövidebb utazást is tett Magyarországon, de a kissé egzotikusnak talált magyarok iránt feltámadt szimpátiája nem volt azért különösebben erős. Az egyes magyar politikusokhoz fűződő viszonyát is az érdekek diktálták. A Habsburg Birodalom berlini követe 1866 előtt ugyanaz a Károlyi Alajos gróf volt, aki majd 1871 után nagykövetként tért ide vissza. Az osztrákellenes politika idején Bismarck kifejezetten bizalmatlan volt a magyar származású

diplomatával, míg a hetvenes években ugyanő a berlini udvar egyik legmegbecsültebb tagjának számított.

A magyarok, ha eleinte nem is lelkesedtek annyira a német szövetségért, annak legfőbb támogatói lettek. Talán nem véletlen, hogy a dualizmus időszakában szinte mindvégig magyar származású diplomatákat találunk a berlini nagyköveti székben. Igaz, hogy az udvarhű arisztokraták legalább annyira viselkedtek a Habsburg-uralkodóhoz végsőkig lojális konzervatívként, mint amennyire magyar politikusként. Ám a speciális magyar–német kapcsolatokról mégis sokat elárul az, hogy 1871-től egészen az első világháborúig három magyar követte egymást a berlini nagykövetség élén: Károlyi Alajos gróf (1871–1878), Széchényi Imre gróf (1878–1892), végül pedig ifj. Szögyény-Marich László (1892–1914).

Jókai Mór (1825–1904), a legsikeresebb és a legnépszerűbb magyar író. Igen sok kötete jelent meg német nyelven is. 1874-es berlini látogatásakor fogadta őt Bismarck kancellár, akit rendkívül rokonszenves és szimpatikus államférfiként ábrázolt (Magyar Nemzeti Múzeum)

A nagykövetek nagy tiszteletnek örvendtek Berlinben. Szögyény-Marich egyik lányának esküvőjén például megjelent II. Vilmos császár is, és becsülettel végigállta a magyar nyelven zajló szertartást. (A protestáns uralkodó csak azon csodálkozott, hogy a katolikus jegyespár – magyar szokás szerint – a feszületre tesz esküt.) Persze ez nyilván nemcsak a nagykövet személyének, hanem a szövetséges nagyhatalomnak, a Monarchiának is szólt. A szinte kötelezően kijáró kitüntetéseken túl is megfigyelhető azonban a megbecsülés komoly mértéke: például amikor 1893-ban II. Vilmos egy magyarországi hadgyakorlaton vett részt, a császár meglátogatta birtokán a már nyugalomba vonult Széchényi Imrét. Szögyény-Marich nagyköveti jelentéseiből pedig az tűnik ki, hogy II. Vilmos tényleg igen bizalmas kapcsolatban állt a Monarchia berlini képviselőjével: 1897 tavaszán például előbb értesült a császárnak arról az elhatározásáról, hogy Bernhard von Bülow-t nevezi ki külügyminiszternek, mint maga Hohenlohe-Schillingfürst kancellár... Szögyényt, a megbízható és lojális nagykövetet Bülow annyira nagyra tartotta, hogy visszaemlékezéseiben kijelentette: „Jó néhány dolog másképpen történt volna, ha Szögyényi gróf Ausztria–Magyarország képviselője maradt volna Gottfried Hohenlohe herceg helyett a világháború alatt is."

A magyarok kulturális és gazdasági kapcsolatai is nagyrészt Németország felé mutattak. Már a harmincas évektől igen sok magyar tanult a berlini egyetemen. Az akkori helyzetben ez – különösen a magyarországi és erdélyi

protestánsok számára – szabadabb légkört jelentett, mint a metternichi Habsburg Birodalom. Nincs módunk arra, hogy bemutassuk a német tudománynak a magyarokra gyakorolt hatását, vagy éppen Hegel filozófiájának magyarországi recepcióját, mely elsősorban a berlini egyetem magyar hallgatói révén vált jelentőssé. Csak példaként említjük ezért, hogy a magyar népmesegyűjtés egyik úttörője, Kriza János Berlinben ismerkedett meg a Grimm-testvérek munkásságával. 1842-ben a berlini magyar diákok megalapították egyesületüket, a Bund ungarischer Hochschüler in Berlint. A berlini magyar iparosok és kézművesek pedig 1846-ban hozták létre az Ungarn Vereint. Az 1848–49-es szabadságharc leverése után különösen sok magyar jött a porosz fővárosba, részben emigránsként, részben az egyetem hallgatójaként. Szinte minden protestáns arisztokrata családból találunk itt valakit, és mellettük Tisza Kálmán későbbi miniszterelnököt is. A magyar politikusok az itt szerzett kapcsolatokat a Habsburg-abszolutizmus elleni küzdelemben is jól hasznosították 1859–61-ben.

A hatvanas években szintén sok magyar megfordult Berlinben, s közöttük az 1866-os háború nagy lelkesedést váltott ki: egyértelműen a poroszok győzelmét kívánták, és sokan be is álltak a Klapka-légióba. A kiegyezés után az emigránsok hazatérhettek, de a berlini magyar jelenlét továbbra is fennmaradt, hiszen a gyors ütemben fejlődő német metropolis gazdasági és tudományos szempontból is komoly vonzerőt gyakorolt a magyarokra. A Friedrich-Wilhelm Universitäten olyan későbbi politikusok tanultak, mint Tisza Kálmán miniszterelnök fia, István, és olyan művészek bővítették itt tudásukat, mint a századforduló magyar építészetének vezető alakjai: Alpár Ignác, Hauszmann Alajos és Lechner Ödön.

Az egyre népesebb berlini magyar kolónia legfőbb támogatója a mindenkori nagykövet volt. A magyar egyesületeknek tekintélyt kölcsönző diplomaták jelentős mértékben járultak hozzá a Berlini Osztrák–Magyar Rudolf Trónörökös Segélyegylet eredményes működéséhez is. A korabeli leírások alapján a magyarok jól érezték magukat Berlinben, tisztelték a németek takarékosságát és dicsérték a jól szervezett nagyvárosi közlekedést, a pontos hivatalokat. Egyedül a német konyhával nem tudtak megbarátkozni, ezért két magyar vendéglőt is nyitottak: az Esterházy-Kellert a Friedrichstrasse és a Linienstrasse sarkán, illetve egy másikat a Taubenstrassén, az Urania Theaterrel szemben.

A Bulgária 1885-ös egyesítése miatt kirobbant válság messzeható következményekhez vezetett. A magyar kormánypolitikusok végül rákényszerítették Kálnoky külügyminisztert az oroszokkal szembeni erélyesebb fellépésre, ami azonban a két nagyhatalom kapcsolatának végleges elmérgesedéséhez és a három császár szövetségének visszavonhatatlan felbomlásához vezetett: a lejáró szerződést 1887-ben már nem hosszabbították meg. Bismarck mindent megtett, hogy a korábbi szövetségesek ne forduljanak egymás ellen, és a kettős szövetség ellenpárjaként megkötötte Oroszországgal a viszontbiztosítási szerződést. 1887/88 fordulóján a Monarchia és Oroszország ellentéte ismét háborúval fenyegetett. Tisza Kálmán miniszterelnök és az ismét aktivizálódott Andrássy Gyula támadást javasolt, amire ezúttal egyes osztrák katonai vezetők is hajlottak volna. Bismarcknak a háborút a Kettős Szövetség szövegének nyilvánosságra hozatalával sikerült megakadályoznia, melyből most már mindenki számára kiderült, hogy csakis orosz támadás esetén várható a német segítség. A diplomáciai siker ellenére egyre nyilvánvalóbb lett, hogy Bismarck szövetségi politikája fölött eljárt az idő. Az egyre erősödő Németország 1888-ban hatalomra kerülő fiatal császára, II. Vilmos megelégelte a sok vesződséggel és önkorlátozással járó manőverezést. 1890-ben Bismarcknak mennie kellett, a német külpolitika pedig új utakkal próbálkozott.

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai vezetése az 1887/88-as válságból és az oroszokkal megromlott viszonyból azt a tanulságot

vonta le, hogy mindenképpen meg kell erősíteni a hadsereget. A magyar ellenzék azonban ezt nem volt hajlandó elfogadni, csak akkor, ha a közös hadseregben a magyar elem nagyobb befolyáshoz jut. Ehhez viszont Ferenc József – féltve hadseregének egységét és ütőképességét – nem járult hozzá, így 1889-ben a függetlenségi párt parlamenti obstrukcióval akadályozta meg a hadseregreformot. A válság a következő évben elsodorta Tisza Kálmán miniszterelnököt is.

A véderővitában tűnt fel az elkövetkező évtizedek legnagyobb formátumú magyar politikusa, Tisza István. A fiatalon is tekintélyes kormánypárti képviselő már ekkor figyelmeztetett arra, hogy mennyire veszélyes az a politika, amely gyengíteni igyekszik a Monarchia erejét. Mivel „... ez a kis nemzet oda van állítva Európának talán legexponáltabb pontjára, óriási veszélyek, hatalmas nemzetek nagy törekvései elé", a magyaroknak kell a civilizációt ... „védenie egy ... nagy veszéllyel szemben, mellyel a szláv abszolutizmus egész Európa kultúráját fenyegeti." Ezért a belső erők nemzeti és szabadelvű fejlesztése mellett szükség van arra, hogy „... a külvédelmet illetőleg nemzeti érdekeinknek a nemzetközi politika terén való védelmére felbonthatatlan, szilárd szövetségbe lépjünk egy másik állammal és így alkossunk oly nagyhatalmat, mely elég erős arra, hogy érdekeinket kifelé megvédje s melyben elég erősek vagyunk mi arra, hogy ebben a nagyhatalomban érdekeinket érvényesítsük." Ezért Tisza a Monarchia erősítését vélte az igazi nemzeti politikának, és élesen bírálta a mindezt be nem látó ellenzéket.

Bár Oroszország a három császár szövetségének felbomlása után közeledett Franciaországhoz és még katonai egyezményt is kötött vele, a kilencvenes években a diplomáciai szövetségeknek csökkent a jelentősége. A gazdasági növekedés újabb piacokat igényelt, és a gyarmatokért folytatott versenyfutásba minden nagyhatalom bekapcsolódott. A gyarmatszerzés pedig minden eddiginél sűrűbben eredményezett konfliktusokat, így korábbi szövetségesek is szembekerültek egymással. Az európai nagyhatalmak figyelme elfordult az öreg kontinens ügyeiről, és mindenki más földrészeken igyekezett növelni befolyását. Az Osztrák–Magyar Monarchia, a leggyengébb nagyhatalom számára azonban egyedül a Balkánon nyíltak lehetőségek, s ha a befolyás növelése nem is nagyon sikerült, de a kilencvenes években legalább az érdekeinek megfelelő status quót sikerült biztosítani, hiszen Oroszországot ázsiai terjeszkedése kötötte le.

A kilencvenes években Magyarországon így megerősödött az a nézet, hogy az orosz veszély egy időre elmúlt, ennek megfelelően átértékelték a magyar külpolitikai célokat is. Az orosz fenyegetettség csökkenésével kevésbé tűnt fontosnak az osztrák, illetve a német szövetség, ezért felerősödtek azok a hangok, amelyek a dualizmus magyar érdekeknek megfelelő módosítását követelték. Ennek a 67-es ellenzéki politikának a kitűnő szónok, Apponyi Albert gróf volt a vezéralakja. Az általa vezetett Nemzeti Párt népszerű jelszava az volt, hogy a birodalom súlypontját Bécsből Budapestre kell áthelyezni. Ez az osztrák belpolitikai élet egyre súlyosbodó válságát látva indokoltnak is tűnt, hiszen míg az osztrák parlament gyakorlatilag működésképtelenné vált az osztrák-németek és a csehek, illetve a szlovének heves vitáitól, addig Magyarország erőt és prosperitást mutatva ünnepelte meg 1896-ban a magyar honfoglalás ezredik évfordulóját. A magyar elem birodalmon belüli növelése érdekében a nemzetiségek magyarosítását is nagy elszántsággal, bár kevés pozitív eredménnyel folytatták.

A századfordulón megerősödött a függetlenségi párti nacionalizmus is. Hívei a dualizmusban egyre inkább a magyar nemzeti célokat korlátozó terhes kapcsolatot látták csupán, és egyes politikusaik, így például Hoitsy Pál már a magyar vezetésű Délkelet-Európa jövőjéről vizionáltak. Mivel a Monarchiában pár éves nyugalom köszöntött be a külpolitika területén, a magyar ellenzék nem a konkrétan megtett lépéseiért bírálta az 1895-től

– a lengyel származású – Agenor Goluchowski gróf által vezetett közös külpolitikát. A Monarchián belüli magyar befolyás növelése érdekében a külügy „megmagyarosítását" követelték. Energiáikat főként olyasféle kérdések kötötték le, hogy van-e elegendő magyar a külügyi apparátusban, van-e magyar címer a követségi épületeken, milyen nyelven ír egy osztrák–magyar konzulátus a magyarországi hatóságok megkeresésére stb.

A századforduló nyugalmas éveiben Ugron Gábor minden korábbinál határozottabban kérdőjelezte meg a németekkel való szövetséget. Az 1891-ben megalakult Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) pángermán politikája mind nagyobb visszhangra lelt Berlinben, és ez a magyarokat fokozott – ám eltúlzottnak tűnő – nyugtalansággal töltötte el. A külkereskedelmi érdekek összeegyeztetése során is számos konfliktus adódott. Aggodalommal figyelték a Bismarck korához képest agresszívebb német Weltpolitik következményeit is. Mindent egybevetve, Ugronék úgy ítélték meg, hogy a németek inkább veszélyt jelentenek, mintsem támaszt nyújtanának, hiszen az orosz veszély elmúltával az amúgy is csökkenő fontosságú német szövetség nem kívánt konfliktusokba sodorhatja a kettős monarchiát is. Ugron 1900-ban bizalmas, ám eredménytelen tárgyalásokat folytatott a francia külügyminiszterrel egy esetleges francia–orosz–osztrák–magyar szövetségről, és a delegációban is többször bírálta a Hármas Szövetséget. Németellenességével azonban jószerével egyedül állt. A többségtől eltérő külpolitikai elgondolásainak azért sem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani, mert pártjához ekkoriban alig tíz képviselő tartozott. Bár az Ugron-párt parlamenti számarányához és valós politikai súlyához képest igen hangos volt, de még a függetlenségiek nagyobb részét vezető Kossuth Ferenc – az emigrációban meghalt Kossuth Lajos 1894-ben hazatért fia – is elítélte Ugron külpolitikai tapogatózásait: „Az én meggyőződésem szerint a hármas szövetségnek Magyarországra nézve igen nagy értéke van, mert a békét biztosítja; Magyarországnak pedig békére van szüksége" – jelentette ki.

A magyar közvélemény – fenntartásaival együtt is – határozottan németbarát volt. Ennek látványos jelét adta II. Vilmos császár 1897-es budapesti látogatásakor. A magyar sajtó már azt is örömmel vette, hogy a szövetséges államfő végre a magyar fővárost tiszteli meg látogatásával, amikor pedig Vilmos pohárköszöntőjében a lovagias magyar nemzetet dicsőítette, óriási lelkesedés fogadta udvarias szavait. A német sajtó is pontosan érzékelte, hogy a magyarok a Hármas Szövetség megbízható támaszai, akikre lehet számítani a szlávok ellen. Több újság is elismeréssel szólt a magyarokról, összehasonlítva a magyarországi stabilitást az ausztriai „föderalisztikus káosszal". A tekintélyes *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* megnyugvással jelenthette ki: „hogy ma Magyarországon egyetlen egy párt, sőt, egyetlen számottevő politikus sincs, aki ne lenne meggyőződve a Németországgal való szövetség áldásairól." Valóban, a század elején a magyar közvéleményt szinte egyöntetűen áthatotta a németbarátság. A kivételek a politikai élet marginális tényezői közé tartoztak, mint a már említett Ugron Gábor-féle függetlenségi frakció vagy a főleg zsidó származású, budapesti polgárok által támogatott Demokrata Párt. Ennek vezetője és egyetlen parlamenti képviselője, Vázsonyi Vilmos többször is bírálta a német vezetők abszolutisztikus törekvéseit, valamint II. Vilmos erőszakos megnyilvánulásait.

A gazdasági, kulturális fejlődés jelentős eredményeiből, az európai nyugalomból és az ausztriai belpolitikai krízisből az ellenzéki magyar nacionalisták azt a következtetést vonták le, hogy nemzeti céljaik megvalósításához már nincs is szükség a dualizmusra. 1903-tól egyre hangosabban kezdték követelni Magyarország nagyobb önállóságát, így például a külön vámterületet. A hadsereg legalább részleges magyarosítása nélkül pedig semmiféle katonai reformot nem voltak hajlandók megszavazni. A megerősödő függetlenségiek mellett a kiegyezés támogatói közül is egyre

Ugron Gábor (1847–1911), függetlenségi párti országgyűlési képviselő, az önálló, „magyar érdekek" szerinti politizálás szószólója, a németbarát külpolitika egyik leghatározottabb ellenfele (Magyar Nemzeti Múzeum)

többen látták úgy, hogy módosítani kell a dualisztikus kapcsolatot Magyarország javára. Közéjük tartozott az erősen nacionalista Bánffy Dezső báró volt miniszterelnök is, aki 1903-ban ellenzéki pártot alapított. Elgondolása szerint a válságba került Ausztria helyett Magyarország lehet a Monarchia igazi súlypontja, ám ehhez a nemzetiségekkel szemben erőteljesebben kell fellépni, mert csak egy erős és egységes magyar nemzeti állam lesz képes betölteni hivatását. Bánffy, aki különben szintén a berlini egyetem hallgatója volt, a német szövetség híveként igyekezett bebizonyítani, hogy Németországnak is ez az érdeke. Ezért felszólította a Német Birodalmat, hogy hagyjon fel a magyarországi németek támogatásával és törődjön bele azok elmagyarosodásába. Mivel a németeknek szlávellenes harcukban szükségük van a magyar segítségre, és „Az »egységes magyar nemzeti állam«-nak föltétlen szüksége van a németség beolvasztására, a nagynémet érdeknek föltétlen szüksége van e földön az erős, »egységes magyar nemzeti állam«-ra."

Hoitsy Pál, a túlzó magyar nacionalisták függetlenségi párti vezéralakja szintén igyekezett összeegyeztetni „nagymagyar" programját a németbarátsággal. A pángermán Ernst Hasséhez írt levelében kijelentette, hogy: „Hazánk fiainak egy része az osztrákokat gyűlöli ugyan, de nem a németeket." Leszögezte, hogy tervei nem Németország ellen irányulnak, hiszen mi, magyarok, „csak Németországgal közösségben, csak a nyugati kultúra zászlaja alatt tudjuk teljesíteni nemzeti hivatásunkat."

Amikor a függetlenségpárti magyar nacionalisták meg is tagadták a kapcsolatot a gyengülő Ausztriával, tudták, hogy nagyratörő céljaik eléréséhez nélkülözhetetlen a német segítség. Ez a helyzet magyarázza azt a különös epizódot is, amiről a *Független Magyarország* című ellenzéki lap cikkezett, vagyis hogy II. Vilmos császár második fia, Eitel Fritz herceg magyarul tanul. A cikk emellett azt sugalmazta, hogy ennek következményeként megvalósulhat a Habsburgoktól független, önálló Magyar Királyság, élén a Hohenzollern herceggel... A minden alapot nélkülöző és Berlinben gondosan cáfolt tervezgetés viszont jelzi azt, hogy a magyar ellenzék külpolitikai programja nagymértékben azonos volt a kiegyezéshez hűséges kormányokéval, és valószínűleg az esetleg független Magyarország is németbarát politikát folytatott volna. Ez magától értetődően következett az ország helyzetéből és nemzeti törekvéseiből. A különbség jóformán csak annyi volt, hogy a kormánypárt a nemzeti minimumhoz, azaz a területi épség megőrzéséhez állt közelebb, míg a nacionalista ellenzék ennél jóval többre vágyott: az ország nagyobb (vagy teljes) önállóságát, megmagyarosítását, sőt, esetleg a balkáni pozíciószerzést is remélte. Tulajdonképpen azt kívánták volna, hogy egy független Magyarország játssza el a Monarchia szerepét az európai hatalmi politikában...

Ami azonban Budapestről nézve megvalósíthatónak és összeegyeztethetőnek tűnt, azt Berlinből egyértelmű rosszallással figyelték.

Az 1903-tól állandósuló parlamenti obstrukció ismét meggátolta a Monarchia haderejének megerősítését. A céljához a hadsereg magyarosítása révén közelebb jutni kívánó ellenzék fellépése a németek értelmezésében szövetségesének nagyhatalmi állását veszélyeztető akciót jelentett. A német hivatalos körök a viták mielőbbi beszüntetését szerették volna, ezért diszkréten és bizalmas formában, de egyértelműen kifejezésre juttatták nehezteléseüket a magyar parlamenti obstrukcióval kapcsolatban. Mivel a közös hadsereg ütőképessége szempontjából az egységes (német) vezényletet tartották helyesnek, a válságban egyértelműen az uralkodó pártjára álltak és a kulisszák mögött bátorították, hogy ne engedjen a magyar követeléseknek. Egyértelműen Tisza Istvánnak adtak igazat, aki egy beszédében rámutatott arra, „hogy Magyarország csak a közös hadsereggel együtt maradhat fönn vagy azzal bukik el, és hogy a magyar nemzet az obstrukció révén a szakadék szélére kerül."

Mivel azonban a függetlenségiek nem engedtek, a miniszterelnökké kinevezett Tisza István a házszabályok erőszakos módosításával próbálta megtörni az obstrukciót. Ez azonban még a kormányzó Szabadelvű Párt egy részét is felháborította, akik 1904 végén ifj. Andrássy Gyula gróf, az egykori külügyminiszter fiának vezetésével csatlakoztak az ellenzéki pártok koalíciójához. Az 1905-ös választásokat sokak meglepetésére az ellenzék nyerte meg, és a parlament legerősebb pártja a frakcióiból egyesült Függetlenségi Párt lett, melybe Apponyi Albert is belépett híveivel. Ferenc József viszont nem volt hajlandó a kiegyezést lényeges pontokon módosítani kívánó ellenzéket hatalomra juttatni, s inkább átmeneti hivatalnokkormányt nevezett ki. Válaszlépésül a koalíció a törvénytelennek bélyegzett kormány intézkedéseinek megtagadására szólította fel az országot.

A harminc éven át kormányzó Szabadelvű Párt vereségét a német vezetés nagyon sajnálatosnak tartotta, mert attól tartott, hogy az ellenzék programjának megvalósulása tovább gyöngíti a Monarchiát. Kifejezetten megütközéssel fogadták ifj. Andrássy Gyula ellenzékiségét, és bár természetesen óvakodtak a nyílt beavatkozástól, de a kialakuló alkotmányos válságban Ferenc Józsefet támogatták.

A magyar közvélemény, látva, hogy Berlin az uralkodó álláspontját támogatta, megingott németbarátságában. Egyesek a francia orientáció lehetőségét, míg mások a csehekkel és a lengyelekkel való összefogást hirdették. A budapesti ellenzéki sajtó 1905–1906 folyamán számos cikkben bírálta a németeket, például az első marokkói válság kapcsán, de különösen a magyar ügyekbe történt beavatkozásuk miatt. Erre még az ellenzéki pártszövetség 1906 tavaszi kormányra kerülése után is számos példa volt. 1906 áprilisában ugyanis az ellenzék feladta a küzdelmet, és a hatalomra kerülés érdekében titokban lemondott programjának megvalósításáról. Bár Apponyi, Andrássy és Kossuth Ferenc is miniszter lett, de az új kormány szinte mindenben elődeinek politikáját követte. Azonnal véget vetettek a németellenes hangoknak, sőt kinyilvánították eltökéltségüket a német szövetség iránt. Jogosan állapíthatták meg tehát Berlinben, hogy „a Németország és az Ausztria–Magyarország közötti békeszövetség nem csak az uralkodók személyes kapcsolatain, hanem elsősorban a két szövetséges állam közös gazdasági és politikai érdekein alapul."

Az ellenzék hatalomra jutásának idejére a nemzetközi helyzet lényegesen megváltozott. Bár a magyarok nagy örömmel fogadták Oroszországnak a japánoktól elszenvedett vereségét, de a vereségnek a Monarchiára nézve is negatív következményei lettek. A keleti terjeszkedés lehetőségének megszűntével Pétervár ismét Európára fordította figyelmét. A demográfiai, gazdasági és katonai szempontból is Európa első hatalmává emelkedő Németország erejében bízva a Monarchiában egy ideig optimista hangulat vált uralkodóvá, ám 1907-re bezárult a hármas antant gyűrűje. A Balkánon is a Monarchia kárára változtak meg az erőviszonyok: Szer-

Hauszmann Alajos (1847–1926), az ismert magyar építész, a berlini egyetem egykori hallgatója, a budai Várpalota nagyszabású bővítésének és átalakításának irányítója a 19–20. század fordulóján (Magyar Nemzeti Múzeum)

bia egyértelműen átállt az oroszbarát táborba, Románia szövetségesi hűsége pedig egyre inkább megkérdőjelezhetővé vált. Ráadásul a félsziget államaiban csak most meginduló gazdasági fejlődés csökkentette a Monarchia fölényét és az ezzel járó befolyásolási lehetőségét. Minden jel arra mutatott, hogy a nagyhatalmak között mind jobban lemaradó Habsburg Birodalom egyre inkább rá van utalva a német támogatásra.

A nemzetközi hatalmi kérdések megítélésében eleve gyakorlatlan új magyar kormány az alapvető németbarátságon túl nem nagyon volt képes következetes külpolitikai programot követni. Követeléseik továbbra is közjogi apróságokra irányultak, szóvá tették például, hogy a külügyminiszter a magyar delegáció számára miért nem magyarul tartja meg beszámolóját. A bonyolult balkáni kérdésben is gyakran változott az álláspontjuk: hol a törököket támogatták, hol a szláv népek függetlenségi törekvéseit. Bosznia-Hercegovina annexióját előbb hevesen ellenezték, majd gyorsan felsorakoztak Aehrenthal külügyminiszter mögé. (Igaz, az a reményük, hogy történeti érvelésük alapján a déli tartományokat Magyarországhoz csatolják, nem vált valóra.) Az annexiós válságban megmutatkozó határozott német támogatás ismét megerősítette a magyarok szövetségesi hűségét. A programját végrehajtani nem tudó kabinet egy ideig üres gesztusokkal, a nemzetiségek elleni látványos, de pozitív eredményt nem hozó intézkedésekkel és hazafias szónoklatokkal ideiglóráig el tudta ugyan leplezni tehetetlenségét, ám 1909-re súlyos válságba került, és maga a függetlenségi párt is két részre szakadt: Justh Gyula vezetésével egy radikálisabb és a demokrácia felé elmozduló pártra, illetve egy Kossuth Ferenc és Apponyi Albert nevével jellemezhető, konzervatívabb csoportra. Az 1910-es választásokon a – háttérből Tisza István által irányított – kiegyezéspárti 67-esek nagy többséget szerezve tértek vissza a hatalomba.

Mivel a meggyengült és elkeseredett függetlenségi ellenzék ismét az obstrukció eszközét vetette be, Tisza házelnökké választatta magát, és kemény kézzel letörte az ellenállást. 1912-ben így bekövetkezhetett végre az 1889 óta húzódó hadseregreform, melyet Tisza már régóta sürgetett. „Nagy érdekek forognak kockán, a világtörténelem mérlegének serpenyőjébe dobattunk, és saját súlyunktól függ, hogy e serpenyő mily eredményt fog mutatni" – jelentette ki 1913. június 12-én, miniszterelnöki kinevezésekor.

A belpolitikai viták miatt a külpolitikai kérdések a magyar közvélemény számára teljesen háttérbe szorultak, ám a Balkán-háborúkban megmutatkozott a Monarchia tehetetlenséggel határos gyengesége. Az eseményeket Berchthold külügyminiszter alig volt képes befolyásolni, s a független Albánia megteremtésével csak annak megakadályozására futotta erejéből, hogy Szerbia kijusson az Adriára. A háborúk ezzel együtt is Szerbia és Románia megerősödését, Bulgária és Törökország meggyengülését eredményezték. Magyarország számára különösen a román sikerek jelentettek gondot, hiszen a román köz-

PÁZSIT SZÉCHENYI KÖNYVTÁR

vélemény nyíltan Erdély megszerzésére törekedett. A formálisan szövetséges románok hűségének biztosítása érdekében Tisza bizonyos engedményeket kínált a magyarországi románságnak, ám vezetőik ezt elutasították. A nacionalista magyar közvélemény eközben élesen bírálta a miniszterelnök „hazaáruló paktálását", és kijutott a bírálatokból a nemzeti célokat korlátozó németeknek is. Az ellenzéki lapok gyakran élcelődtek a II. Vilmos által okozott bonyodalmakon. „Nincs más hátra, mint hogy minden fajta íróeszközt és papirost eldugjanak fölséges uruk elől!" – gúnyolódott például az időközben ellenzékivé vált *Pesti Napló*. Különösen éles kritikával illette Tiszát a demokratikusabb függetlenségiek új vezetője, a kormányfővel személyes ellentétben is álló Károlyi Mihály gróf.

Károlyi – felújítva az Ugron-féle hagyományokat – a német szövetség ellen fordult. Megítélése szerint a fegyverkezési versenyért felelős Németország háborúba kergeti Európát, és „Ausztria, vagy még inkább a hármas szövetség győzelmes háborúja végzetes volna Magyarország számára; végzetes nemcsak politikai, de gazdasági szempontból is. Ausztria–Magyarország még inkább Németország függvényévé válna, s gazdasági alárendeltsége még jobban megerősödne. ... Politikai szempontból Ausztria egyszerűen eltiporna bennünket, elvenné alkotmányunkat, amihez tulajdonképpen már hozzá is kezdett. Következésképpen minden erőnkkel ellenezni fogjuk a háborút, attól való félelmünkben – elég szomorú ezt kimondani –, hogy győzni fogunk" – írta még 1912 novemberében Raymond Poincaré francia miniszterelnöknek, akit arra akart rávenni, hogy segítse egy francia–magyar–orosz szövetség kialakulását. Károlyi abban bízott, hogy egy független és demokratikus berendezkedésű Magyarország baráti viszonyt ápolhat balkáni szomszédaival és Oroszországgal. Nagyszabású koncepciója azonban teljesen irreális volt. Annak ellenére reménykedett a románok és a szerbek barátságában, hogy a nemzetiségekkel szemben a legkisebb engedményre sem volt hajlandó. 1914 elején azt tervezte, hogy demonstratíve Pétervárra utazik, ám erről végül politikai szövetségeseinek, elsősorban a németbarát Apponyinak sikerült őt lebeszélnie.

A 20. század elején a magyar politikai élet partvonalán egyre erősödött a baloldal hangja. A külpolitikai kérdésekkel korábban – jórészt doktriner internacionalizmusuk miatt – egyáltalán nem foglalkozó szociáldemokraták az első világháború előtt sem nyilvánítottak gyakran véleményt az európai viszonyokról. Ideológiai meghatározottságú állásfoglalásaikban általánosságban támadták a militarizmust és a reakciót, ezért a cárizmust tekintették fő ellenségnek, de alapvetően minden imperialista törekvést elítéltek. 1905 után néhányan bíztak abban, hogy Oroszország demokratizálódik, ezért a kritika rövid ideig Németországra irányult. A párt egyik teoretikusa, Kunfi Zsigmond szerint: „Az európai nemzetközi reakciónak ma Németország a fő támasza, miután a forradalom és a nipponi haderő a cárizmust leterítette. A német birodalom reakciós politikájának támasza a junkereknek Poroszországban való uralma." A német szociáldemokratákkal szoros kapcsolatban álló magyar párt az SPD erősödése miatt azonban bízott a német politika demokratikus és pacifista fordulatában, így a kritikus hangok hamar elmaradtak.

A *Huszadik Század* című folyóirat köré csoportosuló és 1914-ben Jászi Oszkár vezetésével párttá szerveződő radikális demokrata értelmiségiek csoportja Németországhoz ambivalens módon viszonyult. Egyfelől bírálták a német militarizmust, a birodalom antidemokratikus vonásait, másrészt azonban kulturális, gazdasági, tudományos eredményeit, fejlett szociálpolitikai rendszerét követendő példának tartották.

A világháború előtti évek magyar parlamenti életét uraló pártok vezetői közül – Károlyit leszámítva – mindenki németbarát volt, beleértve a mérsékelt ellenzék vezetőit, ifj. Andrássy Gyulát, Apponyi Albertet és Kossuth Ferencet is. Az éles vitáktól hangos magyar parlamenti élet ellenére nem meglepő

ez a szinte teljes egyetértés a külpolitikai orientációt tekintve. Magyarország adottságai miatt legfőbb céljának csak területi épségének megtartását tekinthette, így minden magyar politikus e cél érdekében keresett szövetségeseket. Az adott összefüggések miatt nyilvánvaló volt, hogy a legmegfelelőbb, sőt voltaképpen egyetlen szóba jövő szövetséges nagyhatalom Németország. Ha a függetlenségi párti ellenzéknek a kettős monarchia külpolitikájáról mondott bírálatait alaposabban figyelembe vesszük, még Ugron Gábor egyes felszólalásaiból is kitűnik, hogy nem céljaik tértek el a kormánypártiakétól, hanem lehetőségeik a szókimondó és határozott fellépést illetően. Kritikájuk egyfajta „belső" kritika volt; nem a német szövetséget opponálták, hanem az abból származó előnyök teljes kihasználását kevesellték. A magyar kormányokat kötötte a kormányzati felelősség, de a harsány ellenzéki bírálatokra hivatkozva erőteljesebben léphettek fel Bécsben a magyar érdekek megvalósítása érdekében.

Többen hangsúlyozták, milyen sok magyar külügyminisztere volt a Monarchiának, és hogy a Monarchia alapvetően a magyarok érdekeinek megfelelő külpolitikát folytatott. Valójában egyik állítás sem felel meg a valóságnak. A miniszterek közül valódi – tehát nem csak állampolgársággal rendelkező – magyar a világháborúig csak Andrássy volt. És éppen az ő pályája mutatja, hogy még ő sem tudta eléggé érvényesíteni a magyar akaratot Bécsben. Máskülönben viszont az is igaz, hogy a soknemzetiségű Habsburg Birodalom külpolitikájából általánosságban hiányzott a nemzeti elem. Inkább tekinthetjük a – különben időnként változó – vonalvezetést a dinasztikus célok és a legerősebb nemzeti érdekek közötti kompromisszumok eredményének. És ha a legfontosabb fordulópontokat tekintjük, megállapíthatjuk, hogy az alapvetően dinasztikus jellegű külpolitikát 1871-ben, 1878-ban és 1887-ben is a magyar érdekeknek megfelelően módosították.

Tisza István volt talán a legtisztábban látó magyar politikus a korban. Ellenfeleinél sokkal helyesebben mérte fel a magyarság erejét, ezért nemcsak a dualizmushoz, hanem a német szövetséghez is ragaszkodott. „A magyar nemzet az, amelyik a német birodalommal való szoros nemzetközi szövetséget talán még az osztrák-németeknél is nagyobb egyértelműséggel támogatja. Egész politikánknak egyik sarkköve ez, mert mulandó epizódok felett magasan álló alapigazságnak valljuk és hirdetjük, hogy a magyar nemzetnek a nagy német nemzettel való politikai szolidaritásban kell világtörténelmi hivatását betöltenie." Tisza felfogása minden bizonnyal döntő volt az 1914-es júliusi válság idején. Ismeretes, hogy a Monarchia vezetői közül egyedül a magyar miniszterelnök ellenezte a Szerbia elleni háborút. Állásfoglalásának általános és konkrét okai is voltak. Tisza ugyanis különösen kedvezőtlennek ítélte a Monarchia lehetőségeit a térségben a Balkán-háborúk után, hiszen Szerbia és az általa – előrelátóan – ellenségnek tekintett Románia megerősödésével szemben Törökország szinte teljesen kiszorult a félszigetről, a potenciális szövetségesként számba vett Bulgária pedig a vereség miatt egyelőre nem tűnt akcióképesnek. Elvi ellenkezésének legfőbb oka pedig az volt, hogy a magyar nemzeti érdek szempontjából semmi jót nem várhatott a háborútól. Vereség esetén nyilvánvaló volt, hogy Magyarország területét megcsonkítják, de győzelem esetén is meginog Magyarországnak a Monarchián belüli előnyös helyzete, hiszen újabb, nem magyar népességű területek annektálásával nehéz lesz fenntartani a dualista struktúrát. Hogy akkor mégis miért járult hozzá a magyar szempontból nem sok jót ígérő háborúhoz, annak megítélésben megoszlanak a vélemények. Egy biztos: mivel Magyarország sérthetetlenségéhez a Monarchia nagyhatalmi állására volt szükség, azt pedig a Kettős Szövetség garantálta, óriási súllyal esett latba, hogy mi Berlin állásfoglalása a kérdésben. Mivel a német vezetés egyértelműen a háború mellett döntött, a gyengébb szövetségesnek nem nagyon volt módja nemet mondani a biztatásra, még ke-

vésbé a Monarchia vezetésében teljesen egyedül maradó Tiszának. Azt mindenesetre kikötötte, hogy a Monarchia jelentős szerb területeket nem annektálhat.

A magyar közvélemény által lelkesen támogatott háború Magyarország számára valóban élet-halálkérdés volt, hiszen a vereség az ország szétdarabolásával fenyegetett. Mivel Tisza ennek teljesen tudatában volt, a nehéz szívvel meghozott döntés után hatalmas elszántsággal képviselte a háborús politikát, amely most már az ország egyetlen esélyének tűnt. De a németekkel szemben is síkra szállt a magyar nemzeti érdekekért: „Németország ugyanúgy függ tőlünk, mint mi függünk tőle... – jelentette ki. – Senki nálam nem becsülheti jobban a német szövetséget, ... de barátságosan, ám ugyanakkor határozottan vissza kell utasítanunk a német törekvéseket, melyek uralkodni kívánnak felettünk" – írta egy 1914 végi levelében. Szilárd eltökéltséggel szállt szembe a német követelésekkel, amikor Berlinből területi engedményeket sürgettek Románia féken tartása érdekében, vagy amikor egy önálló Lengyelország bekapcsolásával a dualista monarchiát trialistává akarták átalakítani, vagy éppen amikor közös hadsereg-főparancsnokság felállítására tettek javaslatot. 1914 novemberében a hezitáló Berchthold külügyminiszter helyett ő utazott Berlinbe, ahol határozott fellépésével nagy megbecsülést szerzett magának, és sikerült is a lényeges kérdésekben meggyőznie tárgyalópartnereit. A háború kitörésétől kezdve egészen 1916 őszéig a határozott és céltudatos magyar miniszterelnök számított a Monarchia „erős emberének", és Tisza háború melletti kitartása másokba is lelket öntött.

A világháború során természetesen még szorosabbra szövődtek a Németország és a Monarchia közötti szövetség szálai. A háború utánra is szóló együttműködés elmélyítésére több németországi elképzelés is született, a Közép-Európa feletti német uralmat nyíltan hirdető imperialista elgondolásoktól a békésebb, gazdasági együttműködést és vámközösséget hangsúlyozó tervekig. Magyarországon a legnagyobb visszhangot a liberális Friedrich Naumann koncepciója keltette. Ez a közös vámterület és a gazdasági együttműködés programját kínálta. A magyar iparos körök zöme – a versenytől félve – persze elutasította a tervet, de az agráriusoknak sem volt szükségük a hatalmas német piacra, mivel a magyar mezőgazdasági kivitel már Ausztria ellátására is épphogy csak elegendő volt. A németellenes, függetlenségi Károlyi-párt a félelmeit a következőképpen fogalmazta meg: „Olyan roppant túlsúlya lenne Németországnak egy ilyen államszövetségben, hogy mellette minden más nemzetnek csak statiszta szerep jutna. Szörnyű végzet lenne, ha a magyar nemzet mostani önfeláldozásának ... egy középeurópai állami szövetségbe való lassú, de biztos belefulladásunk lenne az eredménye."

Tisza Istvánnak – miniszterelnökként – óvatosabbnak kellett lennie: „A Németországgal való legbensőbb szövetségnek és annak az alapgondolatnak voltam tántoríthatatlan híve, hogy minden téren igyekezzünk egymást kiegészíteni és egymás erejét gyarapítani. Ennek a nagyon szép és nagy ügynek nagyobb ellensége nincs, mint aki messzebb akarja hajtani a közeledést, mint ameddig akár a német, akár az osztrák, akár a magyar közgazdasági érdekek sérelme nélkül lehet." Amíg tehát a hagyományos magyar politika – vérmérsékletétől függően – élesen vagy burkoltan, de egyöntetűen Naumann terve ellen foglalt állást, addig a polgári radikális értelmiség többsége rokonszenvezett az elgondolással. Jászi Oszkár egyenesen a demokrácia győzelmét várta a szorosabb német kapcsolattól, mert – persze csak relatíve – Németországot demokratikus és szociális államnak látta. „Gazdasági életünk, jogunk, tudományunk, szocializmusunk és szociálpolitikánk Németországból vette legfőbb impulzusait – írta. – Középeurópa megszervezése ezen a téren csak annyit módosítana, hogy ennek a ma inkább esetleges, ám át nem gondolt összefüggésnek mélyebb tartalmat, s ránk nézve termékenyebb szervezési formákat adna."

Jászi – ellentétben a radikálisok köréhez

tartozó gazdasági szakértőkkel – a magyar ipart sem féltette Mitteleuropától, a mezőgazdaságnak pedig óriási fejlődést prognosztizált. A Magyarország kulcsproblémájának tekintett nemzetiségi kérdés megoldását is a Naumann-terv megvalósulásától remélte: azaz minél heterogénebb lesz Mitteleuropa, annál kevésbé kell félni egy nemzet uralmától, és minél erősebb szövetség jön létre, annál nyugodtabban térhet át Magyarország egy valóban demokratikus nemzetiségi politikára. A közép-európai gondolattal rokonszenvező radikálisok és szociáldemokraták németbarátságának fő oka a cárizmustól való félelem volt, a német vezetésű Mitteleurópát csak mint relatíve jó megoldást fogadták el. A kialakult élénk vita során a terv támogatottsága fokozatosan csökkent, majd az 1917-es februári orosz forradalom után teljesen megszűnt. Az új Oroszország új jelszót eredményezett náluk: „Ex oriente lux!"

Az oroszországi események azonban nemcsak a magyar baloldali értelmiségre hatottak, hanem – áttételesen – eldöntötték a Monarchia sorsát is. 1918 tavaszán a hatalomra került bolsevikok, hogy Oroszországot teljesen hatalmukba keríthessék, abbahagyták a háborút. A breszt-litovszki békével egy csapásra megszűnt a Monarchia, és azon belül elsősorban Magyarország számára közel egy évszázada fenyegető legnagyobb veszélyforrás. Ez az alapvetően örvendetes fejlemény azonban azt is jelentette, hogy az oroszok legyőzésével a Monarchia számára nemcsak hogy a a hatalmát kontinentális mértékűvé növelő Német Birodalom nyomasztó szövetsége, de a háború folytatása is elveszítette értelmét. A mostanra már teljesen Németországnak alárendelődött Monarchia nem volt többé abban a helyzetben, hogy különbékét köthessen. Pedig ezzel a Habsburg-dinasztia talán megőrizhette volna hatalmát, vagy legalábbis annak egy részét. Ám arra már nem volt sok esély, hogy Magyarország területi épsége is fenntartható legyen. Ezért a magyarok nagy része továbbra is a németek győzelmében reménykedve kitartott Berlin mellett, mondván, még mindig jobb egy Mitteleurópában részt venni, mint szétdaraboltatni. Az amerikaiak bekapcsolódásával valóban világméretű küzdelemmé váló háborút azonban Németország nem nyerhette meg. Magyarország számára a lehető legtragikusabb módon vált valóra Bismarck három évtizeddel korábbi megállapítása: „A Duna és a Kárpátok között élnek a magyarok. Számunkra ez ugyanannyit jelent, mintha németek laknának ott, hiszen az ő sorsuk a miénkhez kapcsolódik: velünk együtt élnek tovább vagy buknak el." 1918 őszén Magyarország a németekkel együtt bukott el …

IRODALOM

ANDRÁSSY, Julius Graf: Interessen-Solidarität des Deutschtums und Ungartums, München/ Berlin/Leipzig 1916.

BÁNFFY, Baron Desider: Die ungarische Nationalitätenpolitik, Bp. 1903.

BAUQUET, Nicolas: Egy ártatlan diplomáciai flört. Franciaország és a koalíció. 1905–1909 = Valóság, 2000/8. sz., 83–93.

BÜLOW, Bernhard Fürst von: Denkwürdigkeiten, Berlin 1930–1931.

DIÓSZEGI István: A magyar érdekek érvényesülése az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában = Múltunk, 1997/1. sz., 3–27.

DIÓSZEGI István: Bismarck és Andrássy, Bp. 1998.

DIÓSZEGI, István: The Hungarian Liberal Party and German Unity. In: István DIÓSZEGI: Hungarians in the Ballhausplatz. Studies on the Austro-Hungarian Common Foreign Policy, Bp. 1983, 96–142.

DIÓSZEGI, István: The Hungarian Opposition Parties and the Austro-Hungarian Common Foreign Policy. In: István Diószegi: Hungarians in the Ballhausplatz. Studies on the Austro-Hungarian Common Foreign Policy, Bp. 1983, 260–319.

DOLMÁNYOS, István: Mihály Károlyi et le voyage de Saint-Péterbourg. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica, Tomus V. Bp. 1965, 147–184.

DOLMÁNYOS, István: L'idée d'une aliance hungaro–polono–tchèque contre les Habsburgs en 1905. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica, Tomus VI. Bp. 1966. 147–152.

ERÉNYI, Tibor: Die Sozialdemokratische Partei Ungarns und die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie in den Jahren 1908–1914. In: Études Historiques 1970 publiées à l'occasion du XIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois, I. kötet, Bp. 1970, 397–426.

FISCHER, Fritz: Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914, Düsseldorf 1969.

GALÁNTAI, József: Die Österreichisch-Ungarische Monarchie und der erste Weltkrieg, Bp. 1979.

GEISS, Immanuel: Die deutsche Politik gegenüber Serbien in der Julikrise 1914. In: Immanuel GEISS: Das deutsche Reich und die Vorgeschichte des ersten Weltkrieges, München/Wien 1978. 159 ff.

GERGELY András: 1848-ban hogy is volt? Bp. 2001.

HANÁK Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa, Bp. 1985.

HENGELMÜLLER, Freiherr von: Graf Alois Karolyi. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Diplomatie = Deutsche Revue, 1913/März 274–292, April 33–42, Mai 154–169, Juni 277–287, Juli 33–43, August 161–174, Sept. 299–308, Okt. 35–40.

HOITSY Pál: Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai, Bp. 1902.

HÖBELT, Lothar: Österreich-Ungarn und das Deutsche Reich als Zweibundpartner. In: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa, Wien 1982. 256–281.

IRINYI Károly: A Naumann-féle „Mittel-europa"-tervezet és a magyar politikai közvélemény, Bp. 1963.

Maurus JÓKAI's Reisebriefe von Pest nach Berlin. 18. Februar bis 4. März 1874, Berlin 1874.

KÁLLAY, Benjamin von: Graf Julius Andrássy. Gedenkrede, gehalten in der feierlichen Jahressitzung der ungarischen Akademie der Wissenschaften am 10. Mai 1891, Bp. 1891.

KÁROLYI Mihály levelezése I. 1905–1920 (szerk.: Litván György), Bp. 1976.

KOHUT, Adolf: Bismarck és Magyarország, Bp. 1915.

KOVÁCS Dénes: A berlini magyar egyesület negyvenéves története, Berlin 1886.

MOCSÁRY Lajos válogatott írásai. A bevezető tanulmányt írta, a válogatást végezte és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor, Bp. 1958.

NAUMANN, Friedrich: Mitteleuropa, Berlin 1915.

Dömötöri NÉMETH Péter: Magyar világ Berlinben, Pécs, é. n.

PAPP, Zoltán / SZENT-Iványi, Béla von: Hundert Jahre Bund Ungarischer Hochschüler Berlin. In: Ungarische Jahrbücher XXII.

PATEK Ferenc: A magyar külpolitikai közvélemény alakulása az annexiós válságtól a világháborúig, Bp. 1943.

PÖLÖSKEI, Ferenc: István Tisza. Ein ungarischer Staatsmann in Krisenzeiten, Bp. 1994.

RIMLER Gyula: A francia–orosz–osztrák–magyar szövetség szükségessége. Bp. 1901.

STONE, Norman: Ungarn und die Julikrise. In: Kriegsausbruch 1914. Hrsg. von Walter Laqueur und George L. Mosse), München 1970. 202 ff.

SZABADFALVI József: Herman Ottó, A Parlamenti Képviselő (1879–1897), Miskolc 1996.

SZABÓ Ervin levelezése (szerk.: Litván György és Szűcs László), Bp. 1977–1978. I–II. köt., 1905–1918.

SZEKFŰ, Julius: Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie, Stuttgart/Berlin 1918.

SZILÁGYI Dezső beszédei (szerk: dr. Fayer Gyula), I. kötet, Bp. 1906.

SZILÁGYI Dezső beszédei (szerk: dr. Fayer Gyula), IV. kötet, Bp. 1913.

Gróf TISZA István képviselőházi beszédei. Bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Barabási Kun József. Első sorozat. A fiatal képviselő. 1888. február 3.–1903. november 3., Bp. 1930.

TOKODY Gyula: Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890–1918), Bp. 1963.

TŐKÉCZKI László: Tisza István eszmei, politikai arca, Bp. 2000.

UGRON Gábor beszédei az 1878–1881-diki országgyűlésen, Bp. 1881.

UGRON Gábor beszédei az 1881–1884-diki országgyűlésen, Bp. 1884.

UGRON Gábor beszédei az 1884–1887-diki országgyűlésen, Bp. 1887.

UGRON Gábor országgyűlési beszédei, Bp. 1892.

VERMES, Gábor: István Tisza. The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist, New York 1985.

Pritz Pál

A MAGYAR–NÉMET VISZONY 1918–1945 KÖZÖTT

A két ország viszonya e korszakban sok szempontból más volt, mint a korábbi századokban. Nem feltétlenül azért, mert nagyon sok ellentmondás feszítette (hiszen a történelem századai során e viszonyban az ellentmondások – ilyen vagy olyan mértékben – mindig felfedezhetőek voltak), hanem leginkább két új okból adódóan. Az egyiket a magyar fél gyökeresen megváltozott státusza, a másikat pedig a magyar és a német társadalmi berendezkedés interferenciája jelentette.

Az Osztrák–Magyar Monarchia az évtizedek során ugyan mind egyenlőtlenebb helyzetbe került a Második Birodalommal szemben, ám annak ellenére, hogy Berlinnel szemben Bécs–Budapest szerepe leértékelődött, mégis végig, egészen az 1918 október végén, novemberben bekövetkezett bukásig két *nagyhatalom* közötti viszonyról volt szó. Igaz, hogy az első világháború elvesztésének keserűségében Németország és Magyarország egyaránt osztozott, ám a versailles-i békerendszerben való lét számukra mégis merőben eltérő helyzetet eredményezett. Hiszen Berlin továbbra is birodalmi főváros maradt, míg Budapest egy csonka ország fővárosa lett. A húszas években idevetődő – a magyar históriában tájékozatlan – turista a szemét dörzsölhette, ha a Duna-parton sétálva ámulva nézte a Parlament valódi birodalomra szabott – illemből a londoninál csupán néhány centivel kisebbre méretezett –, impozáns épülettömbjét. S ha tekintetét a pesti partról a budai felé fordította, akkor arról is meggyőződhetett, hogy a birodalmi létnek és méreteknek nem csupán egyetlen emlékén pihenhet meg a szeme. Hiszen a budai Várhegyen magasodó királyi palota csodálatos épülettömbje – amelyet egyébként a századforduló táján alig több mint egy évtized alatt Hauszmann Alajos irányításával a korábbinak több mint a duplájára növeltek – nem csupán a magyarság középeurópai viszonyokat messzi évszázadokon át markánsan befolyásoló történelmi múltjáról tanúskodott, de legalább annyira arról is, hogy a dualista keretek között a magyar politikai elit a birodalmi lét fontos kellékeivel élhetett.

1918 után ellenben más lett a magyarok státusza, s ez már önmagában új dimenzióba helyezte a magyar–német kapcsolatokat. A háború utáni első esztendőkben volt ugyan egy rövidebb periódus, amikor mind a két országban jelentős erőt képviseltek azok az tényezők, amelyek nem akartak belenyugodni a békediktátum parancsolta új realitásokba, s közöttük valóban formálódtak kapcsolatok. Ám amikor 1923-ban Németországban a külügyminiszteri széket Gustav Stresemann foglalta el, Magyarországon pedig Bethlen István ellenzékbe tudta szorítani a turbulens Gömbös Gyulát, akkor ezeknek az izgága elemeknek jó időre befellegzett. S az új helyzet teljesen világossá tette – legalábbis a tisztán látók, a józanul gondolkodók számára –, hogy a merőben eltérő státusz merőben eltérő politikai gyakorlatot is követel.

Trianon Magyarországot – Ausztria után – a térség legkisebb és leggyengébb államává süllyesztette. Ebből adódóan – emberi ésszel és értelemmel mérve – beláthatatlan ide-

ig semmi reménye nem volt arra, hogy helyzetén a *saját erejéből*, érdemben változtathasson. A diplomácia irigyelt posztjait hosszú évszázadokon keresztül a történelmi arisztokrácia tagjai tartották megszállva. Az első világháború után kiépülő, önálló magyar külügyi szolgálattól az arisztokrácia ellenben tüntetően távol tartotta magát. Részben azért, mert annak idején képtelennek bizonyultak az 1914 júniusában kirobbant nemzetközi válság békés eszközökkel való kezelésére, ebből következően a diplomácia mesterségének a világháború ténye hatalmas presztízsveszteséget okozott. Az arisztokrácia rezignáltságát azonban legalább ilyen mértékben magyarázza, hogy meglehetősen hálátlan szerep volt ennek a tekintélyét vesztett, reménytelenül stagnálásra ítélt országnak a külállamokban történő képviselete.

Mindezzel szemben Berlinnek Versailles kalodájában is megmaradt az esélye arra, hogy megtalálja az újrakezdés és az újbóli felemelkedés útját. A Gustav Stresemann irányította Wilhelmstrasse pedig úgy látta, hogy ez az út a „teljesítési politikán", másképp szólva Párizson keresztül vezet. Ebbe a politikába nemcsak hogy nem fért bele a Magyarországgal való intenzív és baráti kapcsolatok ápolása, de sokkal inkább tehertételt jelentett. A kapcsolatok elmélyítését szorgalmazó magyar politika nem csupán azért volt terhes Berlin számára, mert nem volt érdekazonosság, hanem azért is, mert úgy Magyarország, mint az egész délkelet-európai térség nagyon sokat vesztett korábbi németországi jelentőségéből.

Az első világháború előtti időkben a Monarchia által elfoglalt területre lényegében a *Donauraum* elnevezést használták, amelytől délre található a *Balkán*. A háború után e különbségtevés – bár valamelyest megmaradt – erősen elhalványult, s ezen fogalmak helyett mind gyakrabban a *Südostraum* elnevezést kezdték használni. Ennek megfelelően, amikor 1922-ben új ügybeosztás lépett a Wilhemstrassén életbe, már nem csupán Románia, Jugoszlávia és Bulgária, esetenként pedig Albánia és Görögország került ebbe a fogalomkörbe, hanem Magyarország is.

A *Südostraum* északnyugati peremén elhelyezkedő Ausztriát – korábbi nagyhatalmi partnerét – Berlin olyannak látta, amelynek önállósága előbb-utóbb meg kell hogy szűnjön, s be kell következnie az Anschlussnak. A dualista berendezkedésű Monarchia másik társállamát pedig olyan iparilag alulfejlett országnak tartotta, amelyet szomszédaival leginkább a kibékíthetetlennek tűnő érdekellentétek, az örökös civakodás köt egybe. Egy 1929-ből származó minisztériumi, az egész délkelet-európai térséget áttekintő helyzetértékelés szerint Magyarország „egészében véve balkanizált" ország. Ebben a helyzetben kellett a független magyar államnak németországi képviseleteit megnyitni.

A berlini misszió 1918. szeptember 20-án képviseletként kezdte meg a működését báró Forster Pál ügyvivő irányításával, aki 1920 októberéig maradt állomáshelyén. 1919. október 31-én a német fővárosban magyar főkonzulátus is nyílt Alth Waldemár főkonzullal. Mivel 1924-ben Magyarország népszövetségi kölcsönhöz jutott gazdasága szanálása céljából, és a kölcsönt szigorú takarékossági intézkedésekhez kötötték, a főkonzulátust 1924 februárjában megszüntették, feladatkörét pedig a követség vette át. (Időközben a volt képviselet 1920. október 13-án átalakult követséggé, és Emich Gusztáv rendkívüli követ vezette azt egészen 1925 októberéig.)

A két ország közötti gazdasági kapcsolatok ápolására magyar konzulátus működött Hamburgban, Kölnben és Münchenben. A hamburgi konzulátus a berliniével egy időben nyitotta meg kapuit, de csak 1929-ig működött, amikor is tiszteletbeli konzulátusnak adta át a helyét. Az említett kerek évtizedben 1927-ig Ghika György, majd nyomában báró Abele Egon irányította a munkát. A kölni konzulátus 1920. október 1-jén alakult meg, ám – a berlinihez hasonló okokból – 1924-ben tiszteletbeli konzulátussá alakult. Élén Gáspárdy Géza főkonzul állt. 1938-ban a kölni tiszte-

letbeli – immáron – főkonzulátus ismét tényleges szerepet kapott. 1939-ig Sziklay Béla volt a vezetője, utódja Pőzel Tibor főkonzul, majd Cindric Egon konzul lett. A müncheni konzulátus ugyan csak 1921 májusában nyílt meg, ám ennek élére egy hivatásos diplomata került Velics László követségi titkár személyében, jelezvén, hogy e missziónak a konzuli tevékenységet meghaladó feladatai is voltak.

Annak ellenére, hogy Stresemann főként Párizsra függesztette tekintetét és sok szempontból a Südostraum igen leértékelődött a szemében, mégis volt két ok, ami miatt a német külpolitika nem csak hogy odafigyelt erre a térségre is, hanem azt is mérlegelni kényszerült, hogy a jövőben esetleg Berlin számára is kedvező lehetőségek nyílhatnak itt. Az egyik ok az volt, hogy az erős vérveszteséget elszenvedett Németország a húszas években nem számolhatott azzal, hogy Európában kontinentális hegemóniára tehet szert, viszont mint nagyhatalomnak mégis valahol meg kellett vetnie a lábát. Ez a térség tűnt erre a leginkább alkalmasnak. A másik – az előbbivel szorosan összefüggő – ok pedig az volt, hogy míg 1914 előtt a Balkánért leginkább Oroszország és a dualista Monarchia vetélkedett, addig a világháború után a Monarchia egyszerűen megszűnt, az elbukott cári Oroszország helyére lépő Szovjetunió pedig jó időre el volt foglalva saját belső bajaival, s mint külpolitikai tényező ebben a térségben semmiféle mozgást nem mutatott. A Südostraumban tehát olyan légüres tér keletkezett, amely felkínálta magát Berlinnek a behatolásra.

Ám a térség viszonylagos fontossága sem változtatott azon a tényen, hogy német földön írmagja sem maradt annak a korábbi gondolkodásnak a trianoni Magyarországgal szemben, amelyet olyan nagy nevek fémjeleztek, mint Friedrich List vagy Otto von Bismarck. Ismeretes módon annak idején List – miközben olyan politikai föderációról vizionált, amely nem csupán Hollandiát, Dániát, Belgiumot és Svájcot foglalná magába,

Velics László (1890–1953), müncheni magyar konzul, majd főkonzul (Magyar Nemzeti Múzeum)

de a Habsburg Birodalmat is, sőt még azt is számba vette, hogy a Török Birodalom hogyan szorul majd vissza a Balkánról, és ezek a területek is hogyan válnak majd az államszövetség részévé – arról írt, hogy a szultán birodalmának összeomlása nyomán a Fekete-tenger és az Adriai-tenger között a német és a magyar szellem összefogásával hatalmas germán–magyar birodalom jöhet létre. A vaskancellár pedig a Habsburgokat korlátozó politikájában szánt a magyaroknak fontos szerepet.

A stresemanni Südosteuropa-politika ellenben egyrészt a gazdasági – elsősorban a kereskedelmi – kapcsolatok újrafelvételét, erősítését akarta elérni, másrészt pedig a német kisebbségek támogatására helyezett nagyobb súlyt. A Wilhelmstrassén az egész térség helyzetét tartották szem előtt, s ebben „Csonka-Magyarországot" csak szerény hely illette meg. Valóban, Berlin már a húszas évektől rendre megkötötte a maga kereskedelmi megállapodásait a térség országaival, s ezek azt mutatták,

Masirevich Szilárd, berlini magyar követ (1933–1935) Hindenburgnál tett bemutatkozó látogatása után távozik az elnöki palotából, 1933. augusztus 30-án. Jobbra a szertartásmester áll (Magyar Nemzeti Múzeum)

hogy természeti kincseik miatt Románia és Jugoszlávia sokkal fontosabbnak számított nekik, mint Magyarország, amelynek helye egyre inkább Bulgária mellé került. Berlin e két országot csak mint felvevő piacot s mint élelmiszer-szállítót vette számításba. Berlin tehát az új helyzetet rideg józansággal érvényesítette Budapesttel szemben. A megcsonkult Magyarországon azonban nem így állt a dolog, itt sokáig nem csupán a politikai közvélemény, de a politika irányítói és intézői sem érzékelték a megváltozott koordinátákat.

Az 1919 őszétől kiépülő magyar rendszer reakció volt 1918–1919 forradalmaira, nyíltan és büszkén vállalta az ellenforradalmi jelzőt, s elutasított mindent, ami a forradalmakkal volt összefüggésben. A világháború elvesztése s a nyomában az országra szakadt trianoni végzet, valamint a forradalmak között – a rendszer vezetőinek szemében úgy látszott – végzetszerű a kapcsolat. E látszatot pedig nem volt erő, amely megkérdőjelezze. Talán el lehetett volna kerülni ezt a hibát, ha lett volna erő szembenézni azzal, hogy milyen út vezetett a bukáshoz. De ehhez a századelő reformnemzedékének igazságát kellett volna mérlegelni, s abból tanulva kellett volna vállalni legalább a minimumot a forradalmak törekvéseiből. Az ellenforradalmi rendszer e helyett azonban az országot 1914-ben háborúba vivő, az 1918-as összeomlás pillanatában meggyilkolt Tisza István örökségéből csinált kultuszt, s a meggyilkolásával vádoltak perbe fogását is a forradalmak sárba tiprására használta fel. Majd csak az 1921 áprilisában kormányfővé lett és kerek egy évtizeden át e poszton tevékenykedő gróf Bethlen István – államférfiúi nagyságát mutatva – teremtett országot a megmaradt roncsból, s hozott létre államot az itt maradt romokon.

A két háború közötti Magyarország – az akkori és az azóta is oly gyakran elhangzó vádakkal ellentétben – kapitalista, és nem feudális ország volt, de oly sok *nem polgárosult* vonással – a társadalmi viszonyok hierarchizáltsága, az emberi kapcsolatok, a társadalmi

értékrendszer, a szokások és az ízlés terén –, hogy széles (gyakran külföldi) körökben mégis hihetően lehetett feudális Magyarországot emlegetni. A választójog szűkítése – már eleve az a mód, ahogy azt keresztülvitték – a forradalmak előtti állapotokba vetette vissza az országot. Nem csupán az keltett visszatetszést, hogy több szempontból erősen szűkítették a választásra jogosultak körét, de még inkább az, hogy nagyrészt visszaállították az 1918 előtti nyílt szavazást. A végrehajtott földreform ugyan jelentősebb volt annál, mint amit évtizedeken át tartottak felőle, ám a magyar parasztság sok évszázados földéhségét messze nem tudta csillapítani, s lényegében megőrizte a feudális eredetű nagybirtokrendszert. Az 1921 végén Peyer Károly szociáldemokrata vezetővel megkötött megállapodás a rendszer nézőpontjából ügyes és sikeres lépés volt ugyan, hiszen beemelte a szociáldemokráciát a rendszerbe, távlatosabban szemlélve azonban inkább csak *belekompromittálta*. A paktum ugyanis úgy illesztette be a szociáldemokráciát a politikába – és egyben a korabeli magyar társadalomba –, hogy az kisebb jelentőségűvé lett, mint a dualista Magyarországon. Még akkor is, ha akkor nem volt parlamenti mandátuma, 1922-től viszont igen, kezdetben ráadásul nem is kevés. A látszat és a valóság tehát ellentétben állt. A látszat kedvezett ugyan Bethlennek, a valóság azonban rontotta a magyar társadalom esélyeit arra, hogy az országban belátható időn belül valódi politikai demokrácia legyen, és igazi demokratikus gondolkodás hassa át a lakosság mind szélesebb köreit.

Bethlen István realitásérzéke ugyan azt diktálta, hogy megegyezésre jusson az MSZDP-vel, valójában a lelke mélyén azonban ugyanúgy viszolygott a szociáldemokratáktól, mint a kommunistáktól. S ez bizony nagyon nagy hiba volt. Túl kellett volna lépnie e belső viszolygáson, sőt – a magyar társadalom érdekében – le is kellett volna győznie. A szociáldemokrácia akkori vezetői ugyanis valóban készek voltak arra, hogy a rendszerbe – annak demokratizálódása árán – integrálódjanak. Bethlen világképébe azonban nem illett bele, hogy szorgalmazza a tényleges integrációt, s a nemzet érdekében kamatoztassa. Másfelől a szociáldemokrácia politikai erejének jelentős részét a nemzetközi szociáldemokrata összefogás adta, s már pusztán emiatt is egészen más volt a mentalitás ezekben a körökben. A párt azonosult ugyan a revízió ügyével, de ebben az azonosulásban egy jó adag taktikai elem is szerepet kapott, amit kormányzati oldalról kellett volna oldani. Ezzel az igénnyel szemben sok ellenvetés tehető, ám az aligha vitatható, hogy a kormányzati pozíció mind mozgástérben, mind távolságlátásban jóval többet nyújt(hat), mint az ellenzéki státus, s ezt bizony – az oly sokat hangoztatott (ám többnyire inkább csupán szólamszerűen ismételgetett) – nemzeti egység megteremtése-elmélyítése érdekében ki kellett volna aknázni.

Mindezt mérlegelve talán könnyebb megérteni azt, hogy e politika – és a mögötte álló közvélemény – sokáig miért nem látja meg a Berlinnel szemben kialakítandó új politika szükségességét, másfelől pedig azt, hogy a korabeli weimari Németország a maga fejlett demokratizmusának bázisáról vajon miért nézett oly idegenkedve Horthy Miklós Magyarországára. Magyarország, sajnos, sokáig nem mérlegelte a Berlinnel szemben kialakítandó új politika szükségességét, mert továbbra sem volt hajlandó leszámolni a birodalmi tudat illúziójával, s változatlanul egyenrangú partnerként közeledett a német vezetéshez. Magyarország a régi szlogeneket ismételgette, s azt hitte, hogy a „szláv tenger" valóságos „sorsközösségbe" fűzi a két országot, holott ez akkoriban már csupán üres fikció volt, s hiába igyekeztünk az első világháborús „fegyverbarátság" – egyébként valóságos – tényének ezerszer történő felemlegetésével hatékony politikai erővé formálni azt.

A húszas évek elején a hivatalos magyar politika az országot megpróbálta ugyan beilleszteni a valóságos európai viszonyok közé, de egyben munkamegosztást vállalt azokkal a

turbulens körökkel, amelyek az európai status quo közeli és erőszakos felfordításán mesterkedtek. Berlin érhető nemtetszését váltotta ki például, hogy Gömbös és köre menedéket nyújtott az 1920 márciusi Kapp-puccs néhány vezetőjének és Erzberger gyilkosainak.

1923-ban Bethlen István miniszterelnök ugyan – mint azt már említettük – ellenzékbe szorította Gömbös Gyulát, de ő sem számolt le véglegesen a magyar–német kapcsolatokhoz tapadó magyar illúziókkal. Miután Stresemann elhárította 1923-as közeledését, 1925-ben Bethlen ismét sikertelenül kopogtatott Berlinben. 1925-ben – bízva tálentumában – Kánya Kálmánt – aki addig a Külügyminisztériumban főtitkári (secrétaire général) posztot töltött be, azaz ő volt az apparátus feje – állíttatta a berlini követség élére, s nem titkolta reményét, hogy Kánya – jó kapcsolataira támaszkodva – szorosabbra fonja majd a magyar–német kapcsolatokat.

Az 1927. évi magyar–olasz örök barátsági szerződés az addig jelentős mértékben elszigetelt magyar külpolitika komoly sikerének számított, ám ezen eredmény birtokában a magyar diplomácia irreális erőfeszítéseket tett az olasz–német közeledés s annak segítségével a magyar–olasz–német–osztrák együttműködés létrehozására. A korabeli magyar–német viszonyra ugyanis a magyarországi német kisebbség helyzetének eltérő megítélése, valamint a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok kiegyensúlyozatlansága nem kis terheket rótt. A magyar fél abban a meggyőződésben élt, hogy a magyarországi németeknek semmi okuk panaszra, hiszen életszínvonaluk sokszor magasabb, mint magyar honfitársaiké, s társadalmi felemelkedésük előtt sem tornyosul semmiféle akadály. Mindez valóban így is volt, „csupán" gyors asszimilálódásukról nem esett szó, a német fél pedig éppen ezt sérelmezte.

A Szent István-i birodalom összeomlásából a hivatalos magyar politika levonta azt a ta-

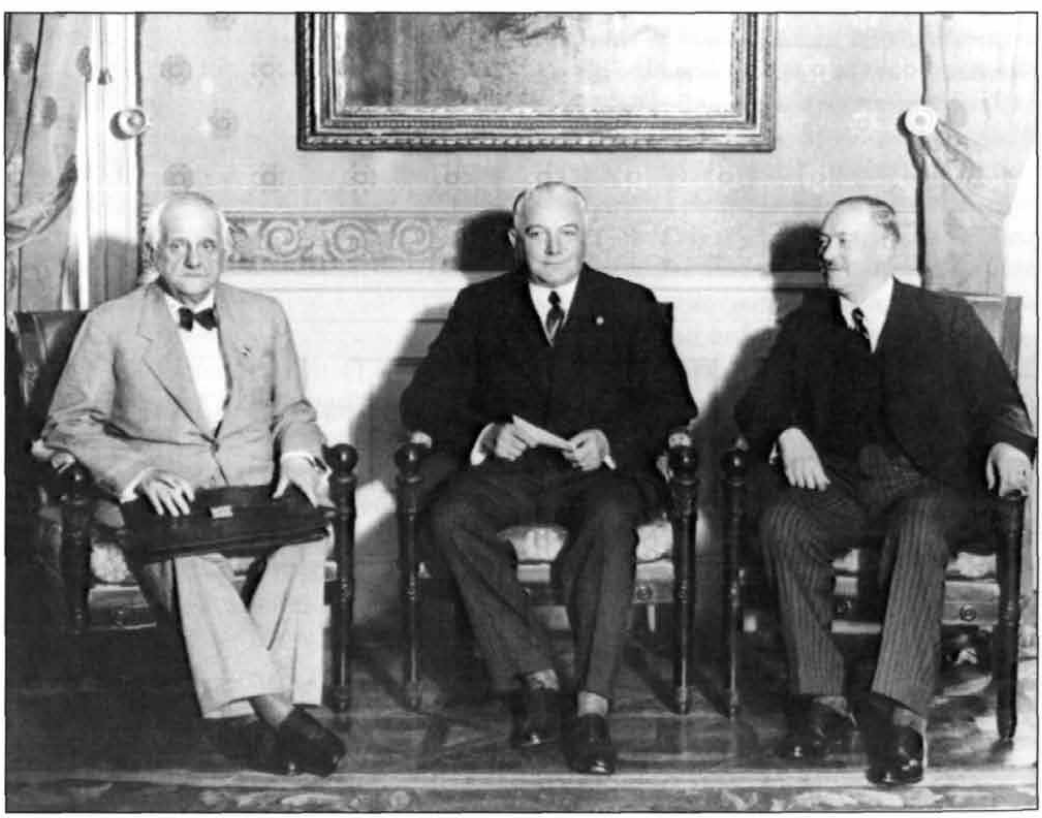

Konstantin Freiherr von Neurath (1873–1956), római és londoni német követ, majd birodalmi külügyminiszter (1932–1938), 1937 novemberében Berlinben, Kánya Kálmán (1869–1945) magyar külügyminiszter (1933–1938) (balról) és Darányi Kálmán (1886–1939) miniszterelnök (1936–1938) (jobbról) társaságában (Magyar Nemzeti Múzeum)

nulságot, hogy mintaszerű nemzetiségpolitikával kell az elszakadt nemzetiségeket visszaédesgetni, s valóban, a húszas évek nemzetiségpolitikai jogalkotása mintaszerűnek volt mondható. A politikai közvélemény azonban nemhogy nem állt e tekintetben a kormányzati akarat mögé, hanem – azon téves meggyőződés alapján, mely szerint az 1918-as összeomláshoz a túlzottan „engedékeny" nemzetiségpolitika járult hozzá – kifejezetten gáncsolta annak érvényesülését. Így például az 1923. évi iskolarendelet ahelyett, hogy jelentősen javított volna az anyanyelven való iskolázás helyzetén, a gyakorlatban éppen ellenkező irányú változást mutatott: az anyanyelven oktató elemi iskolák száma 1924 és 1927 között 49-ről 33-ra csökkent, s ugyancsak 73-ról 55-re apadt a vegyes tannyelvű iskolák száma is, míg az anyanyelvet csupán tantárgyként tanító iskolák száma az említett években 169-ről 265-re emelkedett. A németeknek ez a helyzet szúrt szemet, a magyaroknak viszont az a német ösztöndíj-politika, amely a németországi ösztöndíjak elosztásánál – a magyarokkal szemben – az itteni németeket preferálta.

A kereskedelmi kapcsolatok kiegyensúlyozatlanságának az volt a fő oka, hogy a német agrárius körök nyomására Berlin jelentős korlátokat állított a magyar agrárkivitel elé. 1927 végére például a magyar élőállat-kivitel lényegében már nullára süllyedt. Sem a magyar kormány szemrehányásai, sem a budapesti német követnek a magyar elkeseredést ecsetelő jelentései nem eredményeztek változást.

1930 novemberében Bethlen István – a német fél meghívására – kifejezetten eredményes látogatást tett Berlinben. Úgy tűnt, hogy új külpolitika kezd formálódni, a területi revízió, a leszerelés kérdésében a németek mintha a magyarokkal párhuzamosan haladtak volna. Igazi fordulatra ellenben csak 1931-től, a Müller-kabinet bukása után, a konzervatív-nacionalista Brüning kancellársága alatt kerül sor, tehát jóval Stresemann 1929-ben bekövetkezett halála után. Ennek lényege az volt, hogy Németország már nem a franciákkal való együttműködés keretében remélte mozgásterének visszanyerését, hanem magától a versailles-i békerendszer fokozatos lerombolásától.

Nem sokkal azután, hogy 1931 márciusában a német–osztrák vámunió tervének bejelentése borzolta fel a status quo híveinek a kedélyét, Németország június végén Romániával, július derekán pedig Magyarországgal kötött – a legnagyobb kedvezmény elvét ignoráló, az autarkiás regionalizmus irányába történő elmozdulást jelentő – élőállat- és gabonakivitelt preferáló kereskedelmi megállapodást. A tényleges kereskedelmi forgalom azonban még sokáig nem tudott beindulni, ezért a magyar külpolitika 1931-ben és 1932 első felében a francia reorganizációs tervek iránt mutatott nagyfokú érdeklődést.

1932 őszén Gömbös Gyula lett Magyarország miniszterelnöke. Néhány hónappal később Adolf Hitler ült Németország kancellári székébe. A berlini fordulatot a vezető magyar politikai körök nagy és örömteli várakozással fogadták, hiszen az eseménytől a revíziós törekvések jegyében szövetséges Németország megszületését remélték. Gömbös a világnézeti hasonlóság miatt is lelkesedéssel fordult a németországi változások felé, a többség azonban nem a nácizmus diadalmaskodásáért és totális berendezkedéséért hevült, hanem arra gondolt, hogy a német belpolitikai váltás előbb-utóbb meghozza számunkra a területi revíziót. Amikor a magyar uralkodó osztályok – a náci módszerek iránti viszolygásukat legyűrve – azzal áltatták magukat, hogy az új német rezsimet a külpolitika szemszögéből kell megítélni, akkor „csupán" a többi európai állam vezetőinek hibájában osztoztak.

Gömbös kormányfővé választása után néhány hónappal, 1933 februárjától az addigi berlini követ, Kánya Kálmán lett a magyar külügyminiszter. Kánya helyét Masirevich Szilárd örökölte. Ő szintén igen képzett diplomata volt, de 1934-ben annyira kiváltotta Göring ellenszenvét, hogy 1935 decemberé-

ben – nem kevés huzavona után – Budapest kénytelen volt visszahívni. Utódja – egészen Magyarország német megszállásáig – Sztójay Döme lett, aki 1944. márciusában, Quisling-szerepben, az ország miniszterelnökévé avanzsált. Időközben 1932 májusában a müncheni konzulátust főkonzulátussá szervezték át; munkáját 1935-től 1939-ig Szabó György konzul, majd 1941-ig báró Miske-Gerstenberger miniszteri tanácsos, végül 1944-ig Kvassay László követségi tanácsos vezette.

A négyhatalmi paktum parafálása után néhány nappal Gömbös Hitlerrel találkozott. Jóllehet a tárgyalások előmozdították a magyar mezőgazdasági cikkek elhelyezését, és nagy egyetértés mutatkozott az európai rend erőszakos felforgatásának perspektívájában is, de a Führer kertelés nélkül megmondta, hogy a magyar revíziós igényeket csak Csehszlovákiával szemben hajlandó támogatni. Így a történelmi Magyarország német segítséggel történő visszaállításába vetett hit ismét irreálisnak bizonyult. Mivel azonban a magyar fél részére még így is a német álláspont volt a legkedvezőbb – hiszen Budapesten jól tudták, hogy a nagyhangú olasz ígéretek mögött nincs igazi átütő erő –, a csalódott Gömbös számára nem maradt hátra más, mint hogy Hitler szavait lenyelje, illetve hogy egy jövőbeni teljesebb német támogatásért indítson harcot.

Mindaddig, amíg Berlin és Róma megegyezésének útjában az osztrák kérdés állt – ez egészen addig tartott, ameddig Mussolini rá nem kényszerült (etiópiai kalandjának támogatásáért cserében) az Anschluss elfogadására –, a magyar diplomáciának a két főváros között (Kánya Kálmán külügyminiszter szavaival) igazi „tojástáncot" kellett járnia. Az 1934-es esztendő tűnt talán a legnehezebbnek ebből a szempontból. Ekkorra ugyanis a Ducénak már szertefoszlottak azon reményei, hogy a világnézeti hasonlóság elegendő alap lesz az érdekszférák „méltányos" elhatárolására, ezért nagy erővel ismét szorgalmazni kezdte az olasz–osztrák–magyar gazdasági és politikai blokk megvalósítását. Az adott körülmények között egy ilyen képződménynek kimondottan németellenes éle volt, ezért a magyar politika irányítói ennek az élnek a „tompításán" fáradoztak. Így született meg 1934 márciusában a „római jegyzőkönyvek" néven ismertté vált megállapodás. Gömbös elérte, hogy a megállapodás mégse legyen valódi szerződés, és azt is keresztülvitte, hogy az osztrák függetlenség formális garantálása ne kerüljön bele a megállapodásba. Az egyik jegyzőkönyv a három állam gazdasági együttműködésére vonatkozott, amely nem ment el ugyan a vámunióig, mindazonáltal jól mutatja jelentőségét, hogy folyományaképpen évente 320 000 tonna magyar gabona olasz és osztrák piacon történő elhelyezésére nyílt lehetőség. (Összehasonlításként: az előzőleg februárban megkötött magyar–német gazdasági megállapodás – amelyről különben Berlinben úgy vélték, hogy a magyarokat visszatarthatja a szorosabb olasz–osztrák kollaborációtól – évi 50 000 tonna gabona átvételét ígérte.) A másik jegyzőkönyv kimondta, hogy a három kormány, valahányszor igényli valamelyikük, tanácskozásra ül össze. E konzultációs megállapodással Budapest az osztrák–német viszályban – ha nem is a partnerei által megkívánt mértékben – Bécs oldalára állt.

Magyarország belekeveredése az 1934 októberi marseille-i gyilkosságba súlyos nemzetközi elszigeteltséghez vezetett. A magyar közvéleményt erősen megrázta, hogy izoláltságát Berlin sem sietett enyhíteni, és igen zokon vette, hogy a németek még arra sem voltak hajlandóak, hogy a jugoszláviai magyarok tömeges kiutasítása ellen Belgrádban szót emeljenek.

A magyar külpolitika eszménye egy „olasz–német–magyar gondolatkörben" élő, független Ausztria volt, ezért folyamatosan azon a lehetetlen feladaton fáradozott, hogy a németeket a római jegyzőkönyvekhez csatlakoztassa. Hitler ellenben a délkelet-európai régiót is kizárólagos hatalmába akarta keríteni, ezért megfontolásra sem méltatta ezt a gondolatot.

A Berlin–Róma-tengely kiformálódásának első jelei már 1935 kora nyarán mutatkoznak, ám a közeledésnek több hullámvölgye is volt, így a tengely formálisan csak 1936 október derekán született meg, amikor Gömbös már nem volt az élők sorában. A német–olasz szövetkezésnek pedig az volt a lényege, hogy az Etiópia leigázását csak kínnal-keservvel befejezni képes Mussolini ráébredt – ámbátor világosan látta: eképpen előbb-utóbb a Dunamedencéből is kiszorul –, hogy mindenképp rászorul Hitler segítségére, így feladta ragaszkodását Ausztria függetlenségéhez. Erre 1936 elején kerül sor, és így ugyanez év márciusában a római egyezmény megszilárdításának – ami abból állt, hogy a kisantant-blokk 1933 februári lépésének analógiájára elhatározták a három állam külügyminisztereiből álló konzultatív szerv felállítását – már csupán formális jelentősége lehetett.

Hitler közép- és délkelet-európai hódító terveiben Magyarországnak természetesen megvolt a maga viszonylagos jelentősége. Berlinben azonban valójában bosszúsak voltak a magyarokra, mert az olasz–osztrák együttműködéssel Ausztria bekebelezését, a történelmi Magyarország eszméjéhez való konok ragaszkodásukkal pedig – ráadásul hogy területi követeléseiket nem voltak hajlandók csupán Csehszlovákiára korlátozni – Jugoszlávia megnyerését akadályozták. Ezt az alapvető igazságot azonban a felszínen zajló események, valamint ellentmondásosságuk, nemkülönben pedig a világnézeti motívumok kavarodása alaposan összezavarta, sőt nemegyszer kimondottan eltakarta.

1935 szeptemberében sor került Gömbös újabb németországi útjára. Hitler az eltelt bő két esztendő alatt korlátlan diktátorrá vált, a külpolitikában is számos sikert könyvelhetett el. De a magyar miniszterelnök most is öntudatos tárgyalópartnernek bizonyult. Ismét kiállt Ausztria függetlensége mellett, a jugoszláv kérdésben sem fogadta el a német álláspontot, a Birodalomból a magyarországi németek között szított propagandát pedig kemény szavakkal ítélte el.

Imrédy Béla (1891–1946), magyar miniszterelnök (1938–1939), aki angolbarátként ismert pénzügyi szakemberből a magyar szélsőjobboldal egyik vezető képviselője, a németek melletti „végső kitartás" hirdetője lett (Magyar Nemzeti Múzeum)

Németország szava a közép- és a délkelet-európai térségben még inkább megnőtt azután, hogy Hitler 1936. március 7-én felmondta a locarnói szerződést és megszállta a demilitarizált rajnai zónát. Budapesten azonban a gyűlölt békerendszer újabb pillérének leomlása felett érzett örömbe üröm vegyült. Hitler ugyanis – hogy a megsértett hatalmak esetleges kemény fellépését elkerülje – álnok hajlandóságot mutatott arra, hogy Nyugaton újabb regionális megegyezést, Keleten pedig kétoldali szerződéseket kössön. Ez utóbbi a csehszlovák–német megállapodás lehetőségét idézte, így a magyar külügyminisztériumban hónapokig nem láttak át a szitán. 1936. július 11-én megszületett az osztrák–német megállapodás, amellyel Németország elismerte Ausztria függetlenségét. A szerződő felek azt ígérték, hogy nem avatkoznak egymás belügyeibe. Bár Hitler többszöri szószegése nyomán az európai közvélemény jelentős része már nem tudott hinni a megállapodás komolyságában, de Magyarországon – ahol az ellen-

Hermann Göring (1893–1946) vezértábornagy magyar vendégeit, Sztójay Döme(1883–1946) követet (1935–1944) (balról az első), gróf Teleki Pál (1879–1941) miniszterelnököt (1920–1921 és 1939–1941) (balról a második) és gróf Csáky István (1894–1941) külügyminisztert (1938–1941) (jobbról az első) fogadja 1939. április 29-én (Magyar Nemzeti Múzeum)

zék idáig gyakorta azzal bírálta a hivatalos külpolitikát, hogy a tengely létrejöttére egyáltalán nem lehet reálisan számítani, mivel az osztrák kérdés megoldása megoldhatatlan problémát jelent – most számottevően megváltozott a helyzet: az ellenzék neves képviselői tökéletes egyetértésüket fejezték ki a kormány külpolitikájával.

1936 őszén – Gömbös halála után – az ország külpolitikájában is érezhetővé vált a kormánycsere. Németország mind fullasztóbb fölényét enyhítendő ismét szorosabbra igyekeztek vonni a Londonhoz és a Párizshoz fűződő szálakat, valamint demonstratív színezetet adtak a közel egy évtizede élénken ápolt olasz kapcsolatoknak. A Berlinnel szembeni ellenérzéseket tovább erősítette Alfred Rosenbergnek a *Völkischer Beobachter*ben november derekán publikált, nagy feltűnést keltő cikke, amelyben azt állította, hogy a Birodalom nem a világháború előtti állapotokat akarja rekonstruálni, és nem segíthet elő minden irányú és nagyszabású területi revíziót.

A harmincas évek derekán a magyarországi németség körül gomolygó feszültséget a náci propaganda hatása növelte. 1935-ben Franz Basch ellen a magyar nemzet gyalázása címén kellett pert indítani, mire válaszul hívei létrehozták a Volksdeutsche Kameradschaft, vagyis a Népinémet Bajtársak elnevezésű, mind befolyásosabb – törvényesen nem engedélyezett – szervezetet. (A majd 1938-ban létrejövő Volksbund tulajdonképpen ennek a szervezetnek a legalizálása lett.)

1937 novemberében Darányi Kálmán miniszterelnök és Kánya Kálmán külügyminiszter Hitlernél járt. A nemzetiszocializmus agresszivitásának kedvező nyugati magatartását látván Darányiék késznek látszottak arra, hogy Hitler potenciális társának mutatkozzanak egy Csehszlovákia megcsonkítását, esetleg akár megsemmisítését is célzó akcióban. A Németország által garantált jugoszláv semlegesség fejében ekkor hajlandóak először elismerni véglegesnek a déli határokat. Hitlernek azonban esze ágában sem volt kiállni a magyarok mellett ily egyértelműen, hiszen

számára éppen a Belgráddal való viszony szorosabbra fűzése volt a cél. Mivel Kánya Kálmán egyre tisztábban látta ezt az elkövetkező hónapokban, kénytelen-kelletlen tovább folytatta a kisantanttal 1937 elején megkezdett tárgyalásait. 1938. március 13-án megtörtént az Anschluss. A józanul gondolkodók azonnal tudták, hogy az új helyzet komolyan veszélyezteti Magyarország függetlenségét is, igaz, emellett szerte az országban megnőtt a feltétlen németbarát elemek hangja és súlya is.

Ausztria bekebelezésének szinte másnapján Hitler hozzáfogott a Csehszlovákia elleni akcióhoz. Ebben fontos szerepet szánt Magyarországnak. Horthy Miklós látványos hajóavatással, flottaparádéval színpompássá formált augusztusi németországi vizitjén a Führer köntörfalazás nélkül előadta tervét: Magyarország legyen a támadó fél, elvett területei miatt ez könnyebben elfogadható lesz az európai közvélemény előtt, mintha ismét Németország töltené be az agresszor szerepét. Az akcióhoz azonnali fegyveres támogatást, a siker utánra pedig azt ígérte, hogy az egész Felvidék (Szlovákia) visszakerül az országhoz. A terv őrülten vakmerő volt, ezért a magyar vezetők (bármennyire is szívesen megtették volna) nem mertek rá vállalkozni. A nemzetközi helyzet ugyanis ekkor még túlságosan tisztázatlan volt. A magyar politikusok világháborútól tartottak, s (akkor még) tudták, hogy ebbe nem szabad belesodródniuk. A várható német nyomás elhárítására a magyar fél azt az utat választotta, hogy 1938. augusztus 23-án Bledben – feltételes megállapodással – lezárta a kisantanttal régóta folyó tárgyalásokat. A parafált egyezmény értelmében a kisantant elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, a másik fél pedig lemondott az erőszak alkalmazásáról. Az egyezmény véglegesítése a kisebbségi kérdést szabályozó, kétoldalú megállapodásoktól függött. Ezekre a későbbiekben sem került sor, tehát a bledi egyezmény soha nem lépett életbe. Az adott pillanatban azonban nem ez, hanem a német szándék keresztezése volt a lényeg. A hír bombaként robbant, Hitler pedig tombolt dühében. A kieli magyar magatartás judíciumra vall, s vélhetőleg ez volt az 1919–1945 közötti korszak legrangosabb magyar diplomáciai teljesítménye.

Szeptember 20-án – miután ismeretessé vált, hogy Arthur Neville Chamberlain brit miniszterelnök Németországba készül, ami azt jelentette, hogy az angolok ismét engedni fognak – Imrédy Béla (májustól új miniszterelnök) és Kánya újfent Hitlerrel tárgyalt. Az álláspontok közötti különbséget azonban most sem sikerült áthidalni. A magyar kormány továbbra sem mert fegyverhez nyúlni.

A Szudéta-vidéket a birodalomhoz csatoló, szeptember 29-i müncheni egyezmény Magyarországnak csupán a Prágával való, fölöttébb kétes kimenetelű tárgyalásokat kínálta, illetve – csak kudarcuk esetére kilátásba helyezett – újabb négyhatalmi direktóriumot. A formálisan csehszlovák–magyar, valójában azonban szlovák–magyar tárgyalások október 9-én kezdődtek meg Komáromban, és négy nap múltán kudarccal végződtek. A tárgyalások végére az álláspontok jelentősen közeledtek ugyan egymáshoz, de eredmény mégsem született. A négyhatalmi konferenciából semmi nem lett, mert a nyugati hatalmak teljes érdektelenséget mutattak, ezzel ismét kifejezve, hogy a térséget német érdekszférának tekintik. Az első bécsi döntésre november 2-án – Ciano olasz és Ribbentrop német külügyminiszter „celebrálásában" – került sor a Belvedere-palotában. 11 927 négyzetkilométer terület, vele Kassa, Ungvár és Munkács városa, 1 050 000 – túlnyomó többségében magyar ajkú – lakos került vissza az anyaországhoz.

Az első bécsi döntés igazságos etnikai revíziót jelentett, amit az is igazol, hogy a második világháború alatti amerikai és angol (egyébként irányunkban pozitív elfogultsággal aligha illethető) békeelőkészítő anyagok hasonló elgondolásokat tartalmaztak. A problémát tehát egyedül az okozta-okozza, hogy a döntést a második világháborút kirobbantó, majd azt elveszítő, fasiszta hatalmak hozták.

1938 november végén Romániában – több

társával együtt – agyonlőtték Zelea Codreanut, és visszaszorították szervezetét, a fasiszta Vasgárdát. Ezek az események megingatták a Birodalomban azok pozícióját, akik Magyarországgal szemben Romániára építettek. December 5-én Ribbentrop már üzenetet küldött Budapestre, amelyben a „félreértések" eloszlatására beható eszmecserét javasolt. Az új külügyminiszter, Csáky István berlini látogatására 1939. január 16-án került sor, három nappal azután, hogy Magyarország csatlakozott az antikomintern paktumhoz. A budapesti lépésnek az lett az első következménye, hogy Moszkva elrendelte a magyar kormánnyal való diplomáciai kapcsolatainak szüneteltetését.

A magyar politika intézői úgy vélték, hogy ezzel a cselekedetükkel, valamint a Népszövetség gyors elhagyására vonatkozó, határozott ígéretükkel megfelelő alapot teremtettek ahhoz, hogy a németek hozzájáruljanak Kárpátalja bekebelezéséhez. Hitler azonban először afelett érzett maradék dühét öntötte ki – egy független állam képviselőjével szemben egészen nem illő módon –, hogy az őszszel a magyarok nem cselekedtek szándékai szerint. A megszeppent Csáky minden vonatkozásban hangsúlyozta, hogy hazája most már aktívabban kíván részt venni a tengelypolitikában.

1939 március derekán Hitler felszámolta a maradék Csehszlovákiát. Szlovákia – névleg – független állam lett. A nemzetközi felháborodás mérséklésére Hitler – addigi álláspontját megváltoztatva – hozzájárult ahhoz, hogy (természetesen a Birodalomnak nyújtandó gazdasági és politikai előnyökért cserében) Kárpátalja „önálló" magyar akció keretében kerüljön vissza Magyarországhoz. Kárpátalja elfoglalása 12 061 négyzetkilométerrel növelte meg az ország területét. Az ottani, közel 600 000 lakos közül mintegy 40 000 volt magyar, míg a többség – 480 000 fő – ruszin származású.

A Lengyelországnak és Romániának nyújtott brit garancia, valamint a Moszkvával megkezdett tárgyalások még inkább megerősítették az 1939 februárjától a miniszterelnöki

Bárdossy László (1890–1946), magyar miniszterelnök (1941–1942) Joachim von Ribbentrop (1893–1946) külügyminiszterrel (1938–1945) beszélget Berlinben, 1941-ben. A német külügyminiszter mellett Sztójay Döme magyar követ (Magyar Nemzeti Múzeum)

posztot betöltő Teleki Pál és híveinek azon felfogását, hogy nem szabad a németek oldalán – akik nyilvánvalóan most sem fognak villámháborúval győzedelmeskedni – konfliktusba keveredni, s a végsőkig meg kell őriznünk fegyveres semlegességünket; csakis így lehet elkerülni 1918/1919 históriájának megismétlődését.

1939. szeptember 1-jén – az egy héttel korábban Moszkvával megkötött paktum birtokában – Németország megtámadta Lengyelországot. Bár Anglia és Franciaország a német lépésre 3-án hadüzenettel válaszolt – s ezzel a konfliktus világháborúvá terebélyesedett –, a lengyelek lényegében magukra maradtak. Függetlenségük, állami létük hetek alatt összeomlott a német hadsereg hatalmas csapásai alatt, szeptember 17-én pedig a Szovjetunió is támadásba lendült. Menekülésre csak északon, a tengeren át, délen pedig a nemrég megépült, 150 kilométeres magyar határszakaszon volt lehetőség. (Ribbentrop szeptember 9-én kérte a kassai vasútvonal rendelkezésükre bocsátását, mellyel a teljes déli határ német ellenőrzés alá került volna, a Teleki-kormány azonban tiszteletet érdemlő bátorsággal nemet mondott.) Így mintegy 130 000–140 000-en, többségükben katonák, találtak menedéket Magyarországon. A hitleri Németország a kérés megtagadását azzal viszonozta, hogy leállította a Magyarországra irányuló hadianyag-exportját.

1940. június 22-én Franciaország letette Németország előtt a fegyvert, 26-án pedig a szovjet kormány ultimátumban követelte Romániától Besszarábia visszaadását. A román vezetés engedett, de Erdély megtartása érdekében német orientációra váltott, és július 1-jén felmondta az angol garanciát. A magyar kormány koncessziókat helyezett kilátásba Berlin jóindulatának elnyerése érdekében, ezáltal aztán a Birodalom ismét a döntőbíró pozíciójába jutott. Hitler ekkor már a Szovjetunió elleni támadás előkészítésével foglalkozott, és tudta, hogy a majdani támadás déli szárnyának megalapozásához a magyarországi vasútvonalak is szükségesek. Ezért megváltoztatta addigi elutasító álláspontját. A Turnu Severinben tartott tárgyalások kudarca után Románia Németországot és Olaszországot kérte fel a döntőbíráskodásra.

A második bécsi döntés 1940. augusztus 30-án Észak-Erdélyt és a Székelyföldet 43 104 négyzetkilométer területtel, 2,4 millió lakossal (köztük 1 millió románnal, míg Dél-Erdélyben 400 000 magyar maradt) visszaadta Magyarországnak. A megnyert terület jóval nagyobb volt, mint az első döntésnél, de ez azzal járt, hogy a következményei is sokkal mélyrehatóbban jelentkeztek. A hazai németség egyedüli törvényes képviseleti szerve innentől a Volksbund lett. Szabadlábra helyezték az 1938-ban bebörtönzött Szálasi Ferenc nyilasvezért, és szeptember 27-én az ő vezetésével (két pártocska kivételével) megszületett a nyilas pártok egysége. Októberben a „tancsapatnak" keresztelt német katonai egységek Magyarországon keresztül bevonultak Romániába. November 20-án – néhány nappal Romániát és Szlovákiát megelőzve – a kormány csatlakozott az 1940. szeptember 27-én aláírt német–olasz–japán, úgynevezett háromhatalmi egyezményhez. Ezzel a magyar politika formálisan is feladta az el nem kötelezettség elvét, és a fasiszta hatalmak oldalára állt.

1940 őszén Magyarországnak egyedül a déli szomszédja maradt az a „nyitott ablak", amelyen keresztül valamelyest kapcsolatot tarthatott a nyugati hatalmakkal. Teleki Pál ezért szerződéssel kívánta szorosabbra fűzni a két ország viszonyát. December 12-én Belgrádban „örök barátsági" szerződést parafáltak. Bár a magyar kormánynak ezzel a lépéssel az volt a célja, hogy növelje mozgásterét Berlinnel szemben, a körülmények úgy alakultak, hogy a megállapodásra végül kimondottan a németek jóváhagyásával került sor. Amikor pedig 1941. március 27-én – az angol titkosszolgálat által is szított – felháborodás elsöpörte a háromhatalmi egyezményt két nappal korábban aláíró jugoszláv kormányt, akkor a magyar külpolitika feloldhatatlan ellentmondásba került. Hitler ugyanis azt ajánl-

Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó (1920–1944) és Adolf Hitler (1889–1945) vezér és kancellár klessheimi találkozója, 1943. április 16–17-én. A háttérben Wilhelm Keitel (1882–1946) vezértábornagy tiszteleg (Magyar Nemzeti Múzeum)

lotta, hogy Budapest vegyen részt a délszláv állam megleckéztetésére indult hadjáratban, cserébe Németország pedig elismeri Magyarország történeti országhatárának visszaállítását. Teleki távol akarta tartani hazáját a németektől kért lépéstől, ugyanakkor viszont azt is képtelenségnek tartotta, hogy elszalassza a felkínált lehetőséget. 1941. április 3-ára virradóra önkezével véget vetett életének.

Április 11-én – miután Zágrábban az usztasák kikiáltották az „önálló" Horvátországot – a magyar csapatok mégis átlépték a déli határt. Bárdossy László, az új miniszterelnök vitte keresztül az akkori hivatalos Magyarország akaratát. Anglia ugyan megfenyegette Magyarországot, hogy a németek mellé állásának negatív következményei lesznek, de semmi érdemleges segítséget nem nyújtott annak érdekében, hogy a német nyomás alól az ország valamelyest is mentesüljön.

Hitlernek a magyar támogatás katonailag hasznos, politikailag pedig nélkülözhetetlen volt, hiszen számára elsődleges volt annak dokumentálása, hogy itt nem a német imperializmus szempontjairól van szó, hanem az elhibázott versailles-i békerendszer korrekciójáról, azaz egy olyan új Európa megteremtéséről, amelyben a horvátok ismét visszanyerik – a szerbekkel szemben – önállóságukat, valamint az a félmilliónyi magyar is viszatérhet hazájába, akik addig a soknemzetiségű jugoszláv királyság asszimilációs politikája miatt szenvedtek. Ezzel a lépéssel tehát Bácska, a baranyai háromszög, a Muraköz és a Mura-vidék, összesen 11 475 négyzetkilométer terület – benne több mint 1 millió lakos, akiknek egyébként 40 %-a sem volt magyar nemzetiségű – került vissza Magyarországhoz.

A Szovjetunió megtámadását célzó Barbarossa-terv messzemenően épített a magyar gazdaság teljesítőképességére, ám a hadsereg bevetésével nem számolt. A némi körültekintést tanúsító kormányt elsősorban az elvakult katonai vezetők – élükön Werth Henrik vezérkari főnökkel – nyomták folyamatosan a németeknek való, önkéntes felajánlkozás irányába. Ennek következtében a háború kirob-

banásának másnapján a magyar kormány megszakította az 1939 szeptemberében helyreállított magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatokat.

A Magyarországgal szemben időközben jelentősen módosuló német álláspontot hűen fogalmazta meg Alfred Jodl, a hadsereg-főparancsnokság hadműveleti osztályának főnöke, mikor azt írta: „Minden magyar segítséget mindenkor elfogadunk. Semmit sem akarunk követelni, de minden önkéntes felajánlást hálásan veszünk. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvételét nem akarnánk." Megváltozott álláspontjukat azonban hivatalosan nem hozták Bárdossy tudomására, hanem arra törekedtek, hogy Werthék „hozzák mozgásba" a politikai vezetést.

Június 25-én Finnország is hadba lépett Németország oldalán. (A „független" Szlovákia és Horvátország már korábban megtette ezt a lépést.) Németország európai szövetségesei közül így csak – Bulgáriától eltekintve, amelynek részvételére mint abszolút létezhetetlenre Hitler eleve nem számított – Magyarország nem volt hadviselő fél. Másnap aztán bekövetkezett az a mai napig tisztázatlan kassai provokáció, amely megadta a végső lökést Horthynak és Bárdossynak, hogy a hadba lépés mellett döntsenek. E végzetes lépésben nagy súllyal esett latba, hogy a német erők mellett ott masírozott az egész – immáron német égisz alatt – újjászerveződött, a korábbi területi döntéseket megváltoztatni akaró kisantant.

A Szovjetunió elleni támadást mintegy 45 000 katonával, Szombathelyi Ferenc parancsnoksága alatt, 1941. július 1-jén indította meg a magyar haderő. Néhány nap alatt elérték a Dnyesztert, innen csak az úgynevezett gyorshadtest nyomult tovább. Ez a sereg hozzávetőleg 1000 kilométert jutott előre, addigra azonban olyan súlyos veszteségeket szenvedett, hogy december 4-én – német jóváhagyással – visszarendelték őket.

A vártnál jóval keményebb megpróbáltatásokkal járó keleti front módosította a magyar részvétellel kapcsolatos német álláspontot. A főhadiszállásra utazó Horthytól már 1941 szeptember elején újabb csapatkontingenseket kértek, s az ősz folyamán ismét hasonló igényeket fogalmaztak meg, melyek jórészt teljesülnek is. A Moszkva alatt 1941 decemberben elszenvedett első, jelentős vereség nyomán a német igények már követeléssé fajultak. 1942 január elején Ribbentrop külügyminiszter, majd nyomában Wilhelm Keitel, a Wehrmacht főparancsnoka járt Budapesten azzal az elhatározással, hogy jóval hathatósabb magyar részvételt kényszerítsen ki. A tárgyalások több kérdésben heves vitává, veszekedéssé fajultak, de végül az erősebb félnek kedvező kompromisszum született. Ennek értelmében növekedtek a Birodalomba irányuló olajszállítások, 20 000 német ajkút – azzal a feltétellel, hogy elveszítik magyar állampolgárságukat – hívhattak be a Waffen-SS-be, és ami talán a legfontosabb volt: megállapodtak, hogy mintegy 200 000 katonát (a későbbi 2. magyar hadsereget) küldenek a hátországba, valamint a frontvonalba.

1943. február 2-án a német haderő Sztálingrádnál letette a fegyvert, de az embertelenül nagy feladatokra kényszerített magyar honvédség már januárban katasztrofális vereséget szenvedett Voronyezsnél.

A sztálingrádi fordulat jelentőségét – pártállástól függetlenül – itthon is sokan megértették. A hovatartozást az mutatta meg, hogy ki milyen következtetéseket vont le belőle. A szélsőjobboldal az addiginál is komolyabb háborús teherviselést vállalt volna, a Kállay–Bethlen-csoport ellenben a 2. magyar hadsereg maradványainak hazahozását óhajtotta. A miniszterelnök nagyobb súlyt helyezett a nyugati hatalmakkal való – a korábbi hónapokra visszanyúló – kapcsolat felvételi kísérletekre, melyeknek az volt a céljuk, tisztázzák, vajon miféle feltételekkel válhatna ki az ország a német szövetségből, ha arra a hadi helyzet lehetőséget kínál.

1943 tavaszán Hitler Klessheimbe kérette szövetségeseit. Az egyre kedvezőtlenebb helyzetből úgy próbált kiutat találni, hogy szövetségeseit még inkább magához köti. A ma-

gyar kormányzónak április 16-án kellett a Führerrel találkoznia. Hitler – a béketapogatódzásokról birtokába került jelentésekre hivatkozva – Kállay menesztését követelte, Horthy azonban nem engedett a nyomásnak. Mivel a németek már az előző esztendőben is hiába követelték a magyarországi zsidóság deportálását, Horthynak megint végig kellett hallgatnia a Führer brutális kirohanásait a zsidókérdést illetően. De amiképpen Kállay továbbra is a helyén maradt, azonképpen a magyarországi zsidók – egyébként korántsem könnyű, ám viszonylag mégis irigyelt – sorsa sem változott. A találkozóról kiadott közös közlemény berlini változata arról adott hírt, hogy a két ország elszántan folytatja harcát mind a bolsevizmus, mind pedig annak angol–amerikai szövetségesei ellen, míg a budapesti verzió (Kállay akaratának és korábbi megnyilatkozásának megfelelően) ezen passzus nélkül látott napvilágot. Kállay berlini bűnlajstroma tehát tovább bővült. (A találkozón a kormányzó egyetlen pontban engedett: nem csupán ahhoz járult hozzá, hogy folytatódjanak a Waffen-SS-be történő toborzások, hanem ahhoz is, hogy – az addigiaktól eltérően – a honvédség keretéből is át lehessen lépni a halálfejesek közé, de csak azzal a feltétellel, hogy az illetők elvesztik magyar állampolgárságukat.)

A cselekvésképtelenséget a jövő kilátástalansága is erősen motiválta. Magyarország ugyanis természetesen meg szerette volna részben vagy egészben tartani azokat a területeket, amelyek az igazságtalan trianoni döntés után 1938 és 1941 között – a jelentős politikai változtatások révén – kerültek vissza az anyaországhoz, ám erre – a visszajelzések szerint – nem volt semmi lehetőség. Magyarország szerette volna – igaz, nem változatlan formában, hanem jelentős, de a lényeget mégsem érintő módosításokkal – a közel negyedszázados rendszert megőrizni, de egyre világosabbá vált, hogy maguk az angolszász nagyhatalmak is gyökeres változtatást, lényegében teljes elitcserét szorgalmaznak. A szovjeteknek a térségen belüli megjelenése pedig magának a polgári rendszer pusztulásának az esélyét is magában rejtette.

1943 szeptemberében Olaszország kivált a háborúból, tehát eltört a tengely, s ebben a helyzetben Hitler meg akarta kímélni magát

A berlini magyar királyi követség (Drakestr. 2.) kiégett és használhatatlanná vált épülete a szövetségesek 1943. novemberi légitámadása után (ezt követően a Collegium Hungaricumba költözött át a követség) (Magyar Nemzeti Múzeum)

attól, hogy előbb-utóbb Magyarország is hasonlóképpen cselekedjék. Ennek elhárítására a vezérkar hadműveleti osztálya szeptember végére kidolgozta az ország megszállásának tervét. Edmund Veesenmayer ellenben – Horthy megnyerésével – egy szélsőjobboldali kormány kinevezésével politikai megoldást javasolt. Hitler végül a két javaslat kombinálása mellett döntött. Budapestre már 1943 októberében befutott az első hír arról, hogy a németek az ország megszállására készülnek. Majd újabb és újabb értesülések érkeztek, ám a politikai és katonai vezetés – egy-két személyt kivéve – nem adott hitelt ezeknek a híreknek. Kállay úgy vélte, mivel a háborúból való kiugrásra nem tett előkészületet, ezért a német megszállással sem kell számolnia. Az ellenintézkedések megtételét azért is célszerűtlennek találta, mert azzal – hite szerint – csak ingerelték volna a Birodalmat. Értékes hetek-hónapok vesztek így el, amikor még érdemben fel lehetett volna készülni az ellenállásra. Tehetetlenül szemlélték tehát a szélsőjobboldali-fasiszta körök által szított hangulat ragályos terjedését, amely kimondottan a német megszállás mellett voksolt. Volt olyan tábornok, aki azt tanácsolta tisztjeinek, lépjenek be az SS-be, hogy megvédhessék az országot, mert a magyar kormány szabotálja a háborút.

Jagow német követ március 15-én este az Operaházban adta át a Führer Klessheimbe szóló meghívását. Horthy és Hitler 18-i találkozója drámai módon zajlott le. A nap folyamán a tárgyalások többször megszakadtak, míg végül csak a késő esti órákban zajló, utolsó megbeszélésen sikerült a Führernek elérnie, hogy az agg kormányzó tudomásul vegye az ország olyan módon való megszállását, hogy ő a helyén marad, Kállayt elejtik, s az új kormány folytatja a háborút, a belpolitikai életet pedig megváltoztatja.

Az országban állomásozó magyar csapatok létszáma ugyan jóval meghaladta a bevonuló németekét, mivel azonban kellő időben nem tettek komoly előkészületeket, ezért ekkor már reménytelen lett volna az ellenállás.

Sztójay Döme (1883–1946), német birodalmi magyar követ (1935–1944), majd magyar miniszterelnök (1944) (Magyar Nemzeti Múzeum)

A tüzéralakulatoknál hiányzott a harcra használható löveganyag, a gyalogságnak alig voltak nehézfegyverei, a csapattestek szétszórtan, békehelyőrségekben állomásoztak, a katonák békésen aludtak. És még ha mindez másképpen lett volna, a honvédség élén zömmel olyan tisztek parancsnokoltak, akik nem voltak hajlandók a németekre fogni a fegyvert. A politikájának teljes csődjét átélő, teljesen összetört miniszterelnök már csupán arról tudott intézkedni, hogy semmisítsék meg a miniszterelnökség és az egyes minisztériumok németek előtt kompromittáló irattait, majd miután személyes biztonsága is veszélybe került, a budapesti török követségre menekült.

Bár a miniszterelnök és a belügyminiszter is igyekezett telefonon értesíteni minél több angolbarát, baloldali, illetve ismertebb zsidó személyiséget a bekövetkezendő veszedelemről, a letartóztatási hullámot – mivel a megszállók gyorsan, pontos lista alapján dolgoztak – igen sokan nem kerülhették el. Az érkező pribékeket egyedül Bajcsy-Zsilinszky Endre fogadta fegyverrel.

A Hitler szempontjából végül is oly sikeres klessheimi szópárbaj nyomán csökkenteni lehetett a megszálló csapatok létszámát. Berlin szempontjából a megoldás a Hácha-receptnél (vagyis az addigi csehszlovák államfő „hatalomban tartásánál") is kedvezőbb lett, hiszen 1939 tavaszán a cseh–morva állam úgy szűnt meg létezni, hogy átmenetileg – protektorátusként – teljesen betagolódott a Német Birodalomba. Ez az eljárás ugyanakkor Beneš és környezete számára lehetővé tette a teljes ellenállás deklarálását, így a „független" Csehszlovákia az antifasiszta hatalmak oldalán álló hadviselő féllé vált, miközben a tényleges Csehország viszonylag bántatlanul élte mindennapi életét, teljesítménye és gazdasági ereje a német háborús gépezet erejét gyarapította. Magyarország ellenben függetlenségéből annyit – de csak annyit – tudott megőrizni, amennyi a magyar államgépezetet összetartotta (s ez tette alkalmassá a cseh protektorátustól való megkülönböztetésre). Ennek azonban – Magyarország szempontjából – szinte csak negatív következményei lettek. Az antifasiszta hatalmakat természetesen mindez nem tévesztette meg, ők nem estek bele a látszatok csapdájába, s az országot egyértelműen német csatlósként könyvelték el, mert tudták, hogy annak ereje a németeknek gyümölcsözik.

1944. augusztus 23-án a Iaşi–Kisinyov térségben a Vörös Hadsereg elérte a román határt, ugyanazon a napon Románia átállt a Szovjetunió oldalára. Felmérhetetlen hatású fordulat volt ez, amely kedvező feltételeket teremtett egy hasonló magyar elhatározáshoz is. A németek hetekre elvesztették a hatékony cselekvésre való képességüket, csapataik rendezetlenül özönlöttek visszafelé. Horthy erejéből azonban nem futotta többre, mint a Sztójay-kormány menesztésére, és helyette Lakatos Géza kinevezésére.

Az elkövetkező heteket messzemenően a németek használták ki hatékonyabban. A kormányzó szeptember második felében látta be, hogy elkerülhetetlenek a Moszkvával történő tárgyalások: Faragho Gábor altábornagy, frissen kinevezett vezérezredes vezetésével október 1-jén érkezett a magyar delegáció Moszkvába. Az október 8-án kézhez vett – a szövetségesekkel egyeztetett – előzetes fegyverszüneti feltételek szerint Magyarország csapatait és köztisztviselőit az 1937. december 31-én érvényes határok mögé vonja vissza, a végrehajtás ellenőrzésére az antifasiszta hatalmak (orosz elnöklettel) bizottságot küldenek, Magyarország pedig azonnal hadat üzen Németországnak. Eközben, október 6-a óta a Dél-Erdélyből támadó és szeptember vége óta a Viharsarkon át előrenyomuló szovjet hadsereg újabb nagy offenzívában volt, Debrecennél vívott páncélos ütközetet, délen pedig Szegednél átkelt a Tiszán és 11-én elfoglalta a várost. Ezen a napon a kormányzó felhatalmazást adott a fegyverszüneti egyezmény elfogadására, és aznap éjjel alá is írták a megállapodást.

A márciusi német megszállás az ellenállás kibontakozását rendkívül megnehezítette. A háború időszakában a rezisztencia legfőbb területe a szellemi ellenállás volt, amelyet közvetett módon a kormányzat is támogatott. Most már az ilyesféle védekezésnek is megszűntek a legális lehetőségei, különben is az idő már végképpen a politikai és fegyveres küzdelmet tette időszerűvé. Május 16-án a hadifogságban levő magyar tisztek és katonák petícióval fordultak I. V. Sztálinhoz, hogy önálló magyar alakulatot szervezhessenek a németek elleni küzdelemre. Ilyen légió felállítása alkalmat adott volna a nemzet presztízsének javítására az antifasiszta koalíció táborában, s egyben hatást gyakorolhatott volna a háború utáni békekonferencia döntéseire is. A kérés teljesítésére nem került sor.

Ugyancsak május derekán Magyarországon létrejött a Békepárt, a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazdapárt és a legitimista Kettőskereszt Vérszövetség részvételével a Magyar Front, amelyhez később a Nemzeti Parasztpárt is csatlakozott. A szövetkezett erők egységesek voltak abban, hogy az országnak ki kell válnia a háborúból, de a választandó utak tekintetében erősen megoszlottak a vélemények.

A már az ország területén küzdő Vörös Hadsereg erősen megnövelte a kommunisták súlyát, akik szeptember 12-én röpiratban jelentették be, hogy a Békepárt helyett Kommunista Pártként működnek tovább. (Ezen a napon írták alá Moszkvában a román fegyverszüneti megállapodást.) A Magyar Front szeptember 20-án memorandummal fordult az államfőhöz, s határozott program alapján, együttes fellépést sürgetett. Nem sokkal ezután személyes tárgyalások is zajlottak a Várban, Horthy azonban most sem tudta elfogadni, hogy a Magyar Frontba tömörült – tőle politikailag idegen – erőkre támaszkodjon. A kiugrást szinte kizárólag a hadsereg segítségével akarta keresztülvinni, mert hite szerint csak így maradhatott a helyzet ura. Lépését azonban úgy tette meg, hogy a katonák megszervezésében óriási hiányosságok mutatkoztak.

A kormányzó – szovjet sürgetésre – október 14-én másnapra hozta előre a kiugrás későbbre tervezett időpontját. 15-én, azon a napfényes októberi vasárnapon sokak korai örömének vált forrásává a rádióban délben – több alkalommal – felolvasott proklamációja, amelyben bejelentette, hogy a fegyverszünet mellett döntött. Ám elmaradt a németekkel való szembefordulást elrendelő utasítás, s nem esett szó az arcvonalaknak a szovjet csapatok előtti megnyitásáról sem. Legfőképpen pedig hiányzott a hatékony cselekvés megalapozása. A Magyar Front és más, ellenállásra kész szervezetek és személyek nem kaptak előzetes tájékoztatást. A csapatoknál néhány órás zűrzavar keletkezett, és a káoszon a németek és a nyilasok lettek úrrá.

Az elmúlt, közel két hónapban egyrészt több százezerre duzzadt a Magyarországon állomásozó németek száma, ráadásul utolsó tartalékukat, a nyilasokat alaposan felkészítették a hatalomátvételre. A tragikomikus mozzanatokat sem nélkülöző kiugrási kísérlet a rendszer totális csődjébe torkollott, hiszen az államfőt azok az erők hagyták cserben, amelyek negyedszázadon át hatalmi bázisát alkották. Ugyanakkor Dálnoki Miklós Béla, az 1. magyar hadsereg parancsnoka mintegy 20 000 katonájával átállt a Vörös Hadsereg oldalára. Október 19-én hadparancsban utasította csapatait a németekkel való szembefordulásra.

„Tudjuk – mondta Kemény Gábor nyilas külügyminiszter 1944. október 17-i rádióbeszédében –, nem az Ezeregyéjszaka meséi tárulnak fel most nemzetünk előtt." Meséről természetesen tényleg szó sem volt, de hihetetlen, és még az addigi megpróbáltatások után is elképzelhetetlen, fantasztikus eseményekről azonban annál inkább. Az ország külföldi tekintélye a mélypontra zuhant, az egyre kisebb területre zsugorodó ország urainak azok előtt sem volt tekintélyük, akikkel szövetségben járták haláltáncukat. Mit is kezdhetett vajon Hitler azzal a Szálasi Ferenccel, aki fantazmagóriáinak álomvilágában élt, aki annyira nem volt tisztában rendszerének helyével és szerepével, hogy „teljhatalmú megbízottat" akart küldeni Berlinbe, amint Veesenmayer is ebből a pozícióból közölte a Birodalom kötelező erejű elvárásait. Makacs kitartására a Führer fogadta ugyan Szálasit, de még szokásos monologizálásával is éreztette, hogy az egész találkozót nem tartja többnek, mint kötelező formalitásnak, amelyből a német és a magyar fasiszta propagandagépezet a maga hasznát learathatja. A németek azonban ekkor is fontosnak tartották hangsúlyozni „partnereiknek", hogy a „Budapest-erődöt" a végsőkig védeni kell.

Sztálin azt akarta, hogy a szovjet csapatok Budapestet „futólépésben" foglalják el. Az első kudarcok világossá tették, hogy Malinovszkij marsallnak, a 2. Ukrán Front parancsnokának van igaza, aki hosszú küzdelemre készült fel. A támadás a főváros teljes körülkerítésével folytatódott, és 1944 karácsonyára fejeződött be. Mindenki előtt világos volt, hogy a háború nem itt fog eldőlni, mivel azonban Hitler Budapesttel Bécset védte, a küzdelem a legvégsőkig tartott. Jellemző, hogy 1945 január elején Hindy Zoltán, nyilas városparancsnok még a csüggedőket is fel akarta koncoltatni.

Pest 1945. január 18-án, Buda pedig február 13-án nehéz utcai harcokban, kemény kézitusák árán szabadult fel. Február 12-én Variházy Oszkár ezredessel az élen megalakult a Budai Önkéntes Ezred – a reguláris hadsereg tagjaiból hozzávetőleg 2500 fővel –, harcosai hősies küzdelemmel segítették a budai Vár felszabadítását. Mindezzel azonban a nyugati országrészek szenvedése még korántsem fejeződött be. 1945 március elején 30 hadosztállyal újabb német offenzíva bontakozott ki. A szovjet csapatok keményen védekeztek, majd hamarosan utánpótlást is kaptak. Így a német offenzíva a Balaton és a Velencei-tó között csak rendkívül nagy veszteségekkel és igen szerény mértékben hozott eredményt. Március derekán indult meg a szovjet ellentámadás. A front egy ideig ide-odahullámzott – Székesfehérvár például többször is gazdát cserélt –, de március végén a Balatontól északra és délre is kibontakozó szovjet ellentámadás összeroppantotta a németek ellenállását. A Vörös Hadsereg csapatai ezután már gyorsan nyomultak előre. Jóllehet kisebb csatározások még április 13-ig elő-előfordultak, április 4-én a TASZSZ szovjet hírügynökség tudtára adta a világnak, hogy az utolsó magyar helységből, Nemesmedvesről is kiszorították az ellenséget. Magyarország felszabadult a nemzetiszocialista Német Birodalom uralma alól.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Magyar Országos Levéltár, Budapest.
Külügyminiszériumi Levéltár, Budapest.
Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

Akten zur deutschen auswärtigen Politik, B és C sorozatának kötetei.
Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945, című sorozat.

BRACHER, Karl Dietrich / FUNKE, Manfred / JACOBSEN, Hans-Adolf (Hrsg.): Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft, Bonn 1992.
HENDERSON, William: Friedrich List, Reutlingen 1989.
HÖPFNER, Paul: Deutsche Südosteuropapolitik, Frankfurt/Bern 1983, 94–95.
JACOBSEN, Hans-Adolf: Nazionalsozialistische deutsche Aussenpolitik 1933–1938, Frankfurt am Main/Berlin 1968.
NEULEN, Hans Werner: Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–45, München 1987.
PRITZ Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, Bp. 1982.
RIEMENSCHNEIDER, Michael: Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Ungarn 1933–1944. Ein Beitrag zur Interdependenz von Wirtschaft und Politik unter dem Nationalsozialismus. Europäische Hochschulschriften. Bd. 316, Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris, é. n.
ROMSICS Ignác: Helyünk és sorsunk a Dunamedencében, Bp. 1996.
TILKOVSZKY, Lóránt: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen, Bp. 1989.
VARGA Lajos (szerk.): A magyar szociáldemokrácia kézikönyve, Bp. 1999.

Ujváry Gábor

„TUDÓS KOLOSTOR, CSÖNDES KOLOSTORI KERTTEL"

A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1924–1944)

AZ ALAPÍTÁS ÉS ELŐZMÉNYEI

Németországnak és Berlinnek a magyar tudomány fejlődésében betöltött rendkívüli szerepe közismert. A protestantizmus magyarországi terjedése következtében az 1520-as évektől a külföldet járó magyar diákok kedvelt célpontjai lettek a német – elsősorban a wittenbergi, a heidelbergi, a göttingeni, a hallei és a jénai – egyetemek. Az 1810-ben ezek mellé csatlakozó Berlin egyeteme már egy új típusú művelődési ideál szellemében született. Az alapító, Wilhelm von Humboldt az oktatás és a kutatás egységét hirdette, a tanszabadság és az egyetemi autonómia elvét vallotta, az állami ellenőrzést a lehető legszűkebb területre kívánta szorítani. Az európai felsőoktatási rendszert mindmáig meghatározó humboldti elképzelések alapján szervezett berlini egyetemre a 19. század folyamán egyre több külföldön tanuló magyar fiatal iratkozott be. A század utolsó negyedében már évente 30 és 50 között ingadozott a számuk. Az egyetem magyar hallgatókra gyakorolt vonzását Berlin birodalmi fővárossá válása (1871) és a nemzetközi tudományos életben betöltött, mindinkább növekvő, majd a századfordulón már vezető szerepe erősítette föl. 1895/96-ban itt kapott az egész további sorsára és szellemiségére ható indíttatást egy fiatalember, aki később a két világháború közötti magyar kultúr- és tudománypolitika meghatározó személyisége s a berlini

Klebelsberg Kuno gróf (1875–1932), magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter (1921–1931), a két világháború közötti magyar kultúrpolitika – részben a klasszikus német tudománypolitikai elvek szerinti – megújítója, 1925 körül (Magyar Nemzeti Múzeum)

Collegium Hungaricum alapítója lett: Klebelsberg Kuno. Ő ugyan a saját költségén tartózkodott Berlinben, ám a dualizmus idején sok magyar vendéghallgató már állami ösztöndíjjal folytatott itteni tanulmányokat. Közöttük volt Gragger Róbert is, minden idők egyik legtehetségesebb magyar kultúrdiplomatája és tudományos menedzsere, Klebelsberg későbbi tanácsadója, társa és egyik legbuzgóbb támogatója.

Gragger 1910 októberétől egy teljes tanévet töltött Berlinben, s ugyanitt már 1915-ben magántanári képesítést kívánt szerezni magyar irodalomból. Az első világháború alat-

ti német–magyar „fegyverbarátság" következtében azonban a magántanárságnál jóval kedvezőbb pozíciót sikerült elnyernie. Graggernek a magyar nyelv- és történelem tanszék alapítására vonatkozó ötletét két berlini egyetemi professzor – Johannes Bolte és Max Roediger – is felkarolta. Az ő javaslatukra 1916. március 14-én tárgyalták az erről szóló indítványt a porosz képviselőházban. Bár a „magyarság iránti rokonszenv" ily módon történt kinyilvánítása csupán gesztusértékű cselekedet, azaz a szövetségesnek tett szinte kötelező (kultúr)politikai lépés volt, ám a magyar kultúra és tudomány németországi megismertetése és fogadtatása szempontjából igen sokat jelentett e szándék gyors megvalósítása. A mindössze 29 esztendős Graggert 1916 augusztusában – anélkül, hogy előtte habilitált volna – rendkívüli tanárrá nevezték ki Berlinben, s a magyar nyelv- és irodalom szeminárium már ez év novemberében megkezdhette munkáját. (Magyarország határain kívül ez volt az első magyar tanszék a világon. Korábban magyar nyelvet és irodalmat egyedül a párizsi Sorbonne-on oktattak. Itt 1902-től a magyar származású Kont Ignác hirdetett magántanári előadásokat e tárgykörből, 1907 és 1913-ban bekövetkezett halála között pedig a magyar irodalomtörténet rendkívüli tanáraként működött.) Gragger rendkívüli ügyességét, szervezőkészségét és diplomáciai érzékét bizonyítja, hogy kiváló német kapcsolatait kihasználva, a háborús viszonyok és az ebből adódó nehézségek közepette is fejleszteni tudta a tanszéket. Saját gyűjteményét is felajánlva gazdag könyvtárat hozott létre, 1917 novemberében megalakította a „Berlini Magyar Intézet Barátainak Egyesületét", 1917 decemberében az addigi szeminárium Magyar Intézetté bővült, 1918 májusában pedig egy magyar lektorátust is fölállítottak. (Itt azután később olyan lektorok dolgoztak, mint Gragger utódja, Farkas Gyula vagy a kiváló irodalmár-költő Keresztury Dezső.) Igazi sikertörténet – egy világégés közepette ...

Az első világháború után ugyan már egyáltalán nem voltak olyan fontosak a tanszéket 1916-ban életre hívó politikai megfontolások – sőt, a két ország külpolitikája jó ideig más-más irányvonalat követett –, de a sikertörténet mégis tovább folytatódott. Ennek mindenekelőtt a két vesztes állam részben azonos problémái, húszas évekbeli tudományos elszigeteltségük, valamint vezető kultúrpolitikusaik hasonló, modern értelemben vett reformkonzervatív beállítottsága – nem utolsó sorban pedig Gragger mindenkit megnyerő személyisége és gyakorlatiassága – volt az oka. Gragger 1921-ben nyilvános rendes tanár lett. 1922-ben az intézetben finnugor osztály alakult, s török, valamint urál-altaji nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó szemináriumot is tartottak. Nem véletlen, hogy az Intézet szakmai munkájáról és tudományos hivatásáról szólva először Gragger használta az „Ungarologie", azaz mára meghonosodott és általánosan elfogadott formájában a hungarológia megnevezést. A hungarológia (egyébként sokat vitatott) jelentését pedig a legtöbben mindmáig hasonlóan határozzák meg, ahogyan azt Gragger tette. Egy, a fogalom történetéről szóló, kiváló összefoglaló tanulmány zárásaként például Kósa László néhány esztendeje kijelentette: „Végül ismét odajutunk, hogy ... a hungarológia mint olyan, mint önálló tudományszak nem létezik, ellenben összefoglaló és szorosabb együttműködést feltételező elnevezése a magyar nyelv, kultúra és történelem kutatásának. A magyar múltat és művelődést, a magyar etnikumnak és környezetének viszonyát több tudományágazat együttműködésével, komplex megközelítéssel eredményesebb kutatni, mint széttagoltan."

A porosz – később a német birodalmi – kultusztárca által fönntartott Magyar Intézet 1921-ben, a magyar kultuszminisztérium anyagi támogatásával két kiváló, részben még ma is haszonnal forgatható sorozatot indított útjára. Az ismert magyar és német szerzők jegyezte Ungarische Jahrbüchert (megjelent 1921–1943 között, majd 1952-től, már nem elsősorban magyar profillal, Ural-Altaische Jahrbücher címmel), amely a német nyelv-

területen az egyetlen rendszeresen megjelenő, a hungarológia előbbi értelemben vett, valamennyi területén kalandozó, annak tudományos eredményeit pontosan tükröző évkönyv volt. Mellette pedig az 1929-ig 24 kötetben kiadott, mindenekelőtt Magyarország művelődéstörténetére vonatkozó, terjedelmesebb írásokat közlő Ungarische Bibliotheket. A utóbbi szerzői az akkori magyar kulturális-tudományos élet legjelesebb képviselői voltak: a neves ókorkutató, Alföldi András, a 20. század egyik legismertebb zeneszerzője-zenésze, Bartók Béla, az irodalomtörténész Farkas Gyula, az összehasonlító irodalmár Gragger Róbert, a kiváló középkorász, a későbbi kultuszminiszter, Hóman Bálint, a kultuszminiszter Klebelsberg Kuno, a rendkívül felkészült közigazgatási szakember, Magyary Zoltán, a nyelvész Szinnyei József, a nagy hatású esztéta és germanista Thienemann Tivadar nevét emelném ki közülük. Az Intézet archívumában Magyarországról és az utódállamokról szóló, elsősorban német és magyar nyelvű újság- és folyóiratcikkeket, brosúrákat, statisztikákat, térképeket és fényképeket gyűjtöttek és rendszerezték. Az Intézet 1945-ig működött, 1946-ban Finnugor Intézetté alakították át. Jelenleg, akárcsak 1916–1917-ben, már csak hungarológiai szeminárium. Pedig Gragger alapította könyvtára mintegy hetvenezer kötetes: a Kárpát-medencén kívül a legnagyobb a hungarikaanyagokat gyűjtő könyvtárak között.

A berlini Magyar Intézet születése körülményeinek ismerete nélkül a vele később testvéri kapcsolatba kerülő Collegium Hungaricum története sem lenne érthető. Mindkét intézmény létrehozásában kiemelkedő szerepet játszott Gragger Róbert, akit már származása is a német–magyar kulturális kapcsolatok kutatására, a két nép közötti minél szorosabb tudományos kapcsolatok kiépítésére predesztinált. Hiszen körmöcbányai német családból származott, de magát öntudatosan magyarnak vallotta. (Ez a fajta „hungarustudat" egyébként a magyarországi német értelmiség jó részére – az évszázados testületi jogokkal rendelkező és ezért elkülönülő erdélyi szászokat kivéve – jellemző volt: a nemzetiséghez tartozással legalább egyenrangúnak, ha nem magasabbrendűnek vallották az „anyaországhoz" való kötődést.) Gragger messzire tekintő, komoly távlatokban gondolkodó tudományszervező volt. Magyarország legkiválóbb egyetemi kollégiumának, az 1895-ben francia mintára alapított Eötvös-kollégiumnak a tagjaként pedig felismerte az elitképzés és a teljesítményorientált kollégiumi szellem meglétének a szükségességét. Úgy gondolta, a magyar államnak támogatnia kell a tehetséges fiatalok külföldi tanulmányait, továbbképzését, s a magyar tudományosság számára legfontosabb külhoni centrumokban otthont és szellemi alkotásra ösztönző műhelyt kell teremteni nekik. Gragger koncepciója és minden akadályt legyőző gyakorlatiassága szerencsésen találkozott a magyar tudománypolitikát 1922 júniusától irányító és alapjaiban megújító kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kuno elképzeléseivel.

Klebelsbergre rendkívüli hatást gyakoroltak a Wilhelm von Humboldt nyomdokain haladó, Friedrich Althoff, Adolph von Harnack, Friedrich Schmidt-Ott és Carl Heinrich Becker nevével fémjelzett 19. század végi, 20. század eleji, majd első világháború utáni német tudománypolitikának a „tudományos nagyüzemek" tervszerű működtetésében és a kiváló teljesítményekben megmutatkozó eredményei. Klebelsberg szerint kultúrpolitikájának „két vezető motívuma: emelni a magyar tömegek művelődési szintjét, erkölcsi és szellemi belértékét, fajsúlyát, és ennek a műveltebb nemzetnek olyan vezetőket adni, akiknek a méretei megütik az európai dimenziókat, akiket a nemzet minden téren bizalommal és a siker reményében követhet." A német kapcsolatok és az európai tapasztalatokkal rendelkező elit képzésének fontosságát állandóan hangoztató Klebelsberg jól ismerte a berlini Magyar Intézet sikeres tevékenységét. Tudta, hogy Graggerben olyan társra találhat, aki komoly segítséget nyújt egy berlini magyar intézet (Collegium Hungaricum)

Gragger Róbert (1887–1926), a kiváló magyar tudományos menedzser, a berlini Magyar Intézet alapítója és vezetője (1916–1926), a berlini Collegium Hungaricum első igazgatója, a német–magyar kulturális és tudományos kapcsolatok „apostola", Carl Heinrich Becker egyik legjobb barátja (Magyar Nemzeti Múzeum)

alapításában. Klebelsberg és Gragger egymást inspirálva küzdött annak érdekében, hogy a porosz egyetemi hallgatókat fogadó Magyar Intézet mellett a Berlinbe magyar állami ösztöndíjjal küldendő és különböző szakterületekről érkező fiataloknak is legyen egy igazi, tudósokhoz méltó otthona, Collegium Hungaricuma. Nem is lehet pontosan tudni, melyikük vetette föl először ennek alapítási ötletét.

„Mihelyt anyagilag biztosítva van ez az intézmény – jelentette Gragger 1924 júliusában Klebelsberg kultuszminisztériumbéli jobbkezének, Magyary Zoltánnak –, szellemi kiépítésének szentelhetem erőmet... Most van az ideje, hogy az »úr« típus helyébe a »bon ouvrier«-t tegyük meg nemzeti ideál-alakká." 1924. szeptember 2-án pedig így írt Klebelsbergnek: „A Collegium mint »gradueted college« legfőbb céljának tekinti, hogy hazánk új szellemi arisztokráciájának kimüvelésére használja fel a Németországban felhalmozódott kulturális energiákat, lehetőségeket." „Legnagyobb ambícióm – tudósította szintén Klebelsberget 1925 novemberében –, hogy a kollégium mind belső szellemét, mind pedig épületét illetőleg a lehető legtökéletesebb, legszolídabb és legcélszerűbb legyen, minden cikornya és hipermodern velleitások nélkül ... Százados múltra gondolok vissza, melyben az intézet gyökerezni fog, századokra gondolok előre."

A COLLEGIUM OTTHONA(I)

A nagyszabású, századokra előretekintő tervek kivitelezésére már 1922 decemberében megtörténtek az első lépések. Graggernek a Collegium Hungaricum célját szolgáló épület megvásárlására irányuló szándékát a még csak néhány hónapja a miniszteri bársonyszékben ülő Klebelsberg lelkesen támogatta. Kérésére az 1922/23. évi költségvetésben a minisztertanács 3 000 000 korona póthitelt engedélyezett erre. Ebből az összegből sikerült Berlinben a Marienstrasse 6. szám alatt egy háromemeletes házat vásárolni és részben berendezni. A szükséges átalakításokhoz még egy újabb póthitel kiutalásához járult hozzá a minisztertanács, ám a ház addigi lakóit ki kellett költöztetni, emiatt pedig a felújítási munkálatok is elhúzódtak. Így csak 1924 őszén költözhetett be az első tíz magyar állami ösztöndíjas a berlini Collegium Hungaricumba. Bécsben ugyan már 1920 októberétől, Rómában pedig 1924 februárjától működött Magyar Történeti Intézet, de a két világháború közötti, a klebelsbergi tudománypolitikai elképzelések szerinti – s a történeti intézetektől eltérően immár több tudományág képviselőit befogadó – Collegium Hungaricumok közül az 1924 októberében egyszerre megnyitott berlinit és bécsit illeti az elsőség.

Berlinben azonban a marienstrassei Collegium már nem sokkal az átadása után szűknek bizonyult. Klebelsbergnek rendkívüli erőfeszítéssel és ügyességgel sikerült elérnie –

ahogy ezzel jogosan büszkélkedett a porosz kultuszminiszternek, Gragger legjobb barátjának, Carl Heinrich Beckernek 1926 márciusában –, hogy „Magyarország újjáépítésének a középpontjába a kultúrpolitikát állítsa." Ennek jegyében az államfő, Horthy Miklós kormányzó, Bethlen István miniszterelnök és a Népszövetség részéről Magyarországra küldött főbiztos, Jeremias Smith hathatós támogatásával már az 1926/27. költségvetési évben a kultuszbüdzsé aránya volt a legmagasabb a magyar állami költségvetésben. S mivel Klebelsberg tudománypolitikájának egyik alapja az európai látókörű és műveltségű, a nemzetközi porondon is tárgyaló- és vitaképes magyar szellemi elit nevelése és külföldi (tovább)képzési lehetőségeinek biztosítása volt, természetes, hogy az e cél érdekében alapított külföldi magyar intézeteknek a fejlesztése a pénzügyi lehetőségek bővülésével azonnal szóba került. Berlinben nagyobb, kedvezőbb fekvésű épületet kerestek a Collegiumnak.

Gragger eredeti elképzelése az volt, hogy Berlin elővárosában, a legnagyobb német kutatóintézeteket befogadó Dahlemben vásároljanak új telket. 1925 nyarára azonban bebizonyosodott: a bármennyire is kívánatos dahlemi építkezés költségeit nem tudják előteremteni Klebelsberg és Gragger együttes erejével és ügyességével sem. Ez év novemberében Gragger már új, az előbbi lehetőségnél talán még kedvezőbb, ráadásul megvalósíthatónak tűnő javaslatot tett. Közvetlenül a berlini egyetem mellett, egészen közel az Unter den Lindenhez eladásra kínálták a Herz-palotát, amelynek vételi jogát – gyaníthatóan Becker porosz kultuszminiszter közbenjárására – az egyetem átengedte a Collegiumnak. A porosz kormány pedig a Herz-palotával szomszédos Knobelsdorff-palotát ajánlotta föl a berlini egyetem Magyar Intézete új otthonának. Így Gragger korábbi tervei a két intézmény egységes elhelyezéséről beteljesülni látszottak. A magyar minisztertanács 1926. február 5-i ülése hozzájárult ahhoz, hogy a Népszövetségtől kapott kölcsönből a berlini Collegium Hungaricum új épületét megvásárolhassák.

Ezután már gyorsan peregtek az események. Bár a megajánlott összeg nem volt teljesen elegendő a Herz-palota megvételére, Klebelsberg el volt szánva arra, hogy a hiányzó részt valahonnan előteremti. Minden nehézséget legyőző akarata pedig – mint oly sok más esetben is – elég volt a sikerhez. Gragger már március 5-én jelentette Klebelsbergnek, hogy „a porosz államtól 8 m. széles és 50 m. mély, azaz 400 négyzetméter területű sáv ingyenes átengedését kértem a szomszédos állami telekből, amelyet a pénzügyminiszter úr kilátásba is helyezett ... Az új épületrészek pedig hatvan kutató, ill. kollégista és vezetőik számára nyújtanak majd modernül felszerelt otthont. Egyidejűleg lépéseket fogok tenni az adó elengedése iránt. Az itteni külügyminiszter már kilátásba helyezte, hogy a közös helyiségek valamelyikét, pl. az ebédlőt vagy könyvtárat vagy dísztermet berendezi, hogy így a birodalom is felajánljon valamit a magyar kormánynak ... A szomszédos telken lévő, Knobelsdorff által épített és porosz állami tulajdonban levő palotát a porosz kormány az egyetem magyar tudományos intézete céljaira átengedi. Diplomáciai közbenjárásra nincs szükség, mivel a porosz kormány ezt a maga iniciatívájára kívánja átengedni, amiről Becker kultuszminiszter úr a napokban fogja értesíteni Excellenciádat ... Ebbe a palotába való beköltözés azzal a nehézséggel jár, hogy jelenleg Prof. Max Reinhardt és családja lakik benne, kilakoltatásuk törvényileg és elvileg lehetséges lenne, azonban de facto lehetetlen neki most felmondani, mert Max Reinhardt a mostanival egyenlő, ill. hasonló művészi értékű lakást kíván e helyett ..." Szinte ugyanekkor, március 8-án Klebelsberg már arról tudósította Friedrich Schmidt-Ottot, a legjelentősebb német kutatóintézeteket összefogó Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft elnökét, „hogy a Herz-féle házat ... 750 000 arany márkáért megvásároltam. Minthogy 60 magyar ösztöndíjas elhelyezéséről van szó, további 450 000

arany márkáért a két utcára szóló telken még építkeznem kell."

A palota megvétele a porosz és a német hivataloknál hihetetlen ügyességgel és diplomáciai érzékkel eljáró Graggernek, Gragger „kebelbéli barátjának", a miniszteri befolyását is érvényesítő Becker porosz kultuszminiszternek, valamint a Magyarországon a nem kis összeggel járó befektetéshez a jóváhagyást szívósságával és meggyőző képességével áthajtó Klebelsbergnek volt köszönhető. Gragger személyesen intézkedett az építkezéssel kapcsolatos teendőknél, lett légyen szó akár a tervek készíttetéséről, az engedélyek kéréséről vagy az építőanyagok beszerzéséről. „A Collegium átépítése valóságos művészeti esemény lesz – jelentette Klebelsbergnek –, amennyiben a belváros egyik legérdekesebb és legszembetűnőbb helyén ezt a ma meglehetősen kihalt sarkot a Knobelsdorff-palotával együtt elevenné teszi és bekapcsolja az egyetem és a múzeumok életébe. Megoldásként a szemem előtt egy szép chiostro lebeg, tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel, melynek öreg fái alatt a nap nyugodt óráit olvasással és szemlélődéssel tölthetik el a kollégisták. Az épület ...: egy itt felejtett csendes sziget ... a nagy város kellős közepén. Az építkezési engedély iránti kérvény már bent van a rendőrségnél. Amint lehet, rögtön megkezdjük a munkát, hogy az őszre már beköltözhető legyen." Gragger abban reménykedett, hogy a berlini magyar tanszék alapításának tíz éves fordulójára új otthonába költözhet a Collegium Hungaricum. Miután a pénzügyi feltételek tisztázódtak (végül is 1 200 000 aranymárkának megfelelő, kb. 20 milliárd koronányi összeget fordíthattak a vásárlásra, a renoválásra és a berendezésre), 1926 nyarán megkezdődtek az átalakítási munkálatok. Gragger egyik utolsó, 1926. október 18-i levelében jelentette, hogy „lépésről-lépésre közeledünk kitűzött célunk felé, amelynek nagyságát szerencsére csak most kezdik felfogni az eddig be nem avatott szélesebb körök ... Minden hatóság szívesen áll rendelkezésünkre..., az egész porosz kultusz- és pénzügyminisztériumban sokszor egész napon át nem foglalkoznak egyébbel, mint a kollégium építkezésével. Mondották is már, hogy a kormány egy építkezése sem adott annyi munkát nekik, mint a magyar kollégium háza."

Az átalakítási munkálatokat irányító Gragger 1926. november 10-én bekövetkezett, váratlan halála szinte pótolhatatlan veszteségnek tűnt. A Collegium Hungaricumot mindvégig támogató Becker porosz kultuszminiszter azonban azzal is őrizte felejthetetlen barátja emlékét, hogy átvállalta az építkezés fölötti felügyeletet. Az új, akkor még csak részben lakható épületbe 1927. április 1-jén költöztek be az első ösztöndíjasok. A Collegium előző, marienstrassei házát 1927 októberében adták el. A Collegium 1927. évi működéséről szóló, Tamedly Mihály igazgató aláírásával jegyzett jelentés szerint: „a magyar kormány megbízásából dr. Gragger Róbert 1926 március havában megvette a Dorotheenstraße 2 alatti épületet, melyet a berlini lakáshivatal teljesen az itt létesítendő Collegium Hungaricum céljaira engedett át. Az eredetileg egyemeletes palotára 2 új emelet ráépítése vétetett tervbe és az építkezés 1926 nyarán Jessen építőmester tervei szerint megkezdődött. Az új ház, mely a kollégium célja szempontjából a lehető legkedvezőbb helyen, közvetlenül az egyetem, a könyvtár, a múzeumok és a főbb kórházak közelében fekszik, nemcsak a ráépítés által növekedett értékében, hanem a porosz kormány előzékeny és áldozatkész támogatása révén is. Így megengedték, hogy az épület hosszú, keleti (kerti) frontján az addigi tűzfal helyett ablakok nyittassanak, s ennek engedélyeztetése céljából a szomszéd porosz állami telekre betábláztatott, hogy az a kollégium falától számított 17 méter területen sohasem lesz beépíthető. Ebből az állami telekből egy 5 méteres sávot örök használatra a kollégium részére ingyen átengedtek. Miután a megvett új épületet kisajátítási vonal metszette (az utca kiszélesítése a ház rovására volt tervbe véve), hogy az új épület a kisajátítás veszedelmétől meg-

szabaduljon, a szemközti porosz pénzügyminisztérium kertjéből ajánlott föl a porosz kormány a város számára az utca kiszélesítéséhez szükséges területet, minek következtében telekkönyvünkből a kisajátítási vonal töröltetett. A birodalmi pénzügyminiszter az értékemelkedési adók elengedésével mutatta ki előzékenységét. A birodalmi külügyminiszter pedig egy díszterem berendezéséhez 10 000 márkát adományozott ... Az egész épület csak 1927 őszén adatott át rendeltetésének." „A Collegium szép épület volt és ideális helyen feküdt, a Dorotheenstrasséban, szép fás udvarral, az Unter den Linden mögött, közel a múzeumokhoz és főleg a könyvtárhoz, a Preussische Staatsbibliothekhoz" – emlékezett Sinor Dénes. Az 1941-ben a Collegiumban lakó Horváth Róbert szerint a Collegium – központi fekvésének, kiváló felszereltségének és az ottani kitűnő atmoszférának köszönhetően – igazi kis sziget volt a háborús Berlinben. Nagy, elvadult, a Spreeig húzódó és impozáns kőfallal körbevett kertjében magas fák nőttek. Az utcáról díszes főkapun át lehetett bejutni. A földszintről (ahol a házmester lakása és az óvóhely volt) csodálatos márványlépcső vezetett a félemeletre, ahol az előcsarnokot, az irodahelyiségeket, az étkezőt és az igazgatói lakást lehetett találni. Még az előzőnél is impozánsabb márványlépcsőn juthattak az első emeletre. Itt voltak a reprezentációs célokat szolgáló szobák, a ruhatár, a kis- és a nagyszalon, a bál- és a zeneterem. A második emeleten pedig angol típusú kollégiumi appartmanokat alakítottak ki.

Nem sokkal a teljes üzem 1927 őszi beindulása után azonban, Klebelsberg 1931-ben történt lemondása, valamint a gazdasági világválság és ezekből adódóan a külföldi magyar intézetek addigi támogatásának tetemes csökkentése miatt már komoly gondot okozott a Collegium Hungaricum épületének nagysága. A fenntartási költségek megtakarítása céljából 1932-ben 12 helyiséget bérbe adtak a porosz kormánynak, amelyekbe a berlini egyetem sémi és iszlám intézete költözött be. Mivel a Collegium gazdasági helyzete alig változott ezáltal, az ösztöndíjasok száma pedig egyharmadára csökkent, fölmerült az épület eladásának a lehetősége. Bár ehhez, pontosabban – mivel a berlini Collegium Hungaricum szűkebb keretek közötti fenntartását „okvetlenül fontosnak" tartották – a kisebb épületre való kicseréléshez mind a kultusz-, mind a külügyminiszter hozzájárult, 1934 nyarán Szily Kálmán kultuszállamtitkár ad acta tette az ügyet, mivel: „az újabb információk és a közvetlen úton, Berlinben szerzett tapasztalatom szerint a Collegium épületének eladása jelenleg sem politikai, sem kultúrpolitikai, sem anyagi szempontból nem volna előnyös." Hasonló tervek többször szóba se kerültek.

Carl Heinrich Becker (1876–1933), nemzetközi hírű orientalista, 1921-ben, majd 1925–30 között porosz kultuszminiszter, Gragger Róbert jó barátjaként a német–magyar tudományos kapcsolatok lelkes támogatója (Magyar Nemzeti Múzeum)

A Collegium Hungaricum épülete 1943 novemberében, majd 1944 decemberében újra fontos szerepet kapott. A mindaddig a kultusztárcához tartozó Collegiumba 1943 november végén a november 22-i légitámadáskor teljesen leégett berlini magyar követség költözött be. Ekkor azonban még ösztöndíjasok

is laktak a Collegiumban. 1944 októberétől, a magyarországi nyilas hatalomátvételtől viszont már kizárólag politikai rendeltetése volt a palotának. A nyilas külügyminisztérium elnöki osztályának vezetője emiatt még Mecsér András berlini követet is figyelmeztette arra, „hogy a Collegium Hungaricum épülete és személyzete tulajdonképpen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium főhatósága alá tartozik és a mindenkori berlini magyar követ ezzel az intézménnyel csak a kultusztárcával egyetértőleg rendelkezik. Kérlek ezért, hogy a teljes összhang és a minél nagyobb munkaeredmény biztosítása céljából a Collegium Hungaricumot érintő minden egyes kérdésben a jövőben a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal egyetértőleg, előzetes megállapodás alapján szíveskedj eljárni. Kitartás! Éljen Szálasi!" Mecsér válaszfogalmazványa szerint azonban a követség „a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter beleegyezésével tett előterjesztése után foglalta el a berlini Collegium Hungaricum épületének egyes részeit 1943 december [valójában november – U. G.] végén... Berlini követté történt kinevezésem után pedig a m. kir. kormányzattól kapott irányelv alapján teljes felelősség mellett vettem át az egész épületet."

Az eredeti, azaz tudományos rendeltetésétől 1944 őszén teljesen megfosztott, alantas politikai célokra fölhasznált Herz-palota a berlini harcok során súlyosan megrongálódott, a világháború végére szinte teljesen megsemmisült. 1946 nyarán Keresztury Dezső kultuszminiszter, a berlini Magyar Intézet egykori lektora a németországi magyar tudományos és kulturális intézményekkel kapcsolatban kijelentette: „A mostani körülmények között a magyar kultuszkormányzat feladata az, hogy a Németországban megmaradt magyar kulturális értékeket számbavegye s további intézkedésekig megőrzésükről gondoskodjék ... Kérem Miniszter Urat, szíveskedjék megtenni a szükséges diplomáciai lépéseket, hogy a berlini Collegium Hungaricum épülete és berendezése magától értetődően to-

Gragger Róbert és Carl Heinrich Becker közös pihenésükkor, 1925 körül. (Berlini Humboldt Egyetem, Hungarologiai tanszék)

vábbra is magyar tulajdon maradhasson, továbbá, hogy a Berlinben fellelhető magyar könyvtári anyag sértetlenül megőriztessék." A külügyminiszter a Szövetséges Ellenőrző Bizottság útján lépéseket tett a németországi magyar kulturális javak megóvása érdekében, s tudatta: „ami a berlini Collegium Hungaricumnak magyar tulajdonban való megmaradását illeti, nincs tudomásom olyan – a potsdami határozathoz hasonló értelmű – nemzetközi döntésről, amely a külföldön lévő magyar vagyontárgyak feletti tulajdonjogunkat megszüntetné." Azt azonban Keresztury is tudta, a Collegium Hungaricum egykori otthona romokban hever, s jól látta azt is: „magától értetődő, hogy a fent ismertetett mértékű szervezet újbóli felépítése a jövőben nem képzelhető el." Bár 1949 szeptemberében a Kulturális Kapcsolatok Intézete már „a Németország keleti zónájával kötendő kulturális megállapodás tartalmáról" készített előterjesztést, ebben nem szerepelt az egyébként Berlin keleti szovjet megszállási övezetében lévő Collegium Hungaricum újraindítása. Erre hosszú ideig nem is gondolt senki – az épület helye üresen állt... Csak miután (néhány évnyi huzavonát követően) 1997. szeptember 19-i hatállyal a német hatóságok véglegesen a magyar állam tulajdonaként jegyezték be a Collegium Hungaricum egykori telkét, születtek ismét tervek az intézmény újjáalakítására. Ezek megvalósítása a közeljövő fontos magyar kultúrdiplomáciai feladata lesz.

A COLLEGIUM VEZETŐI

Kevés olyan sikeres kultúrdiplomatája volt Magyarországnak, mint a berlini Collegium Hungaricum első igazgatója és – Klebelsberg oldalán – alapítója, Gragger Róbert. Tanár, tudós, tudományszervező, menedzser s nehéz lenne fölsorolni, még mi minden volt egy személyben. Talán ő ültette át a gyakorlatba a legsikeresebben Klebelsberg Kuno kultuszminiszter külföldi magyar intézetekre vonatkozó tudománypolitikai elképzeléseit. Úgy, hogy mindig a tudományszervezés legújabb eredményeit fölhasználva dolgozott.

Gragger nemcsak a Collegium Hungaricumnak, de a berlini egyetem Magyar Intézetének is „mindenese" volt. Neki köszönhető a hungarológiának mint új társadalomtudományi szakterületnek a megszületése, de a külföldi magyar intézetek tevékenységének máig ható érvénnyel történt megfogalmazása is. 1925 májusában, a Külföldi Magyar Tudományos Intézmények Szövetségének első (s további dokumentumok hiányában úgy tűnik, utolsó) ülésén, minden bizonnyal ő foglalta össze ezen intézetek külföldi és hazai feladatait. E szerint: „a külföldi magyar tudományos intézményeknek szigorúan tartózkodniok kell mindennemű politikai és propagandisztikus tevékenységtől és csakis tudományos és ismeretterjesztő működésre vannak hivatva ... Elsőrangú fontosságú az ungarológia intenzív művelése ill. az idevágó összefoglaló munkáknak nyugati nyelven való megírása és megjelentetése ... A külföldre való hatás szempontjából fontos a tudományos orgánum. Ezen célból minél intenzívebb szellemi támogatást kell nyújtani az Ungarische Jahrbüchernek és a Revue des Etudes Hongroises-nak ... Törekedni kell arra, hogy a külföldi tudományos intézményekben talajt nyerjünk (előadási megbízás, venia legendi, lektorátus által)... Állandó közvetlen kapcsolatot kell létesíteni a külföldi tudományos élet kimagasló képviselőivel és érdeklődésüket mindenképpen az ungarológia iránt felkelteni."

Gragger ennek szellemében igyekezett vezetni a berlini Magyar Intézetet és a Collegium Hungaricumot. Porosz állami hivatalnokként tevékenykedett a Magyar Intézetben, magyar vezetőként a Collegium Hungaricumban. Utóbbiban az igazgatással járó ügyek egy részét az 1926/27. tanév elején átadta Tamedly Mihálynak, és ezzel, Becker tanácsát is követve, „kurátor" lett, de az új Col-

legium épületébe már nem tudott beköltözni. Novemberben bekövetkezett halála mindenkit, aki valaha is kapcsolatban állt vele, mélyen megrázott. Klebelsberg 1926 decemberében így panaszkodott Schmidt-Ottnak: „Közös céljaink tekintetében is óriási csapás és pótolhatatlan veszteség barátom, Gragger Róbert tragikus és korai halála. Nemcsak egy bizalmas munkatársamat veszítettem el, hanem a német–magyar kulturális közeledés lelkes apostolát is, aki módszertani elképzeléseivel és szervezőtehetségével a nemzetközi szellemi együttműködés egyik élharcosa volt." A jó barát, a Klebelsberggel együtt Gragger sírkövét készíttető Carl Heinrich Becker úgy emlékezett rá, mint aki vérbeli tudományszervezőként komoly, már teljesen kidolgozott terveket hagyott maga után: a magyar kultúra lexikonának, egy magyar Dahlmann–Waitznak (máig a legismertebb német történeti bibliográfia), egy magyar–német nagyszótárnak és a kicsiny finnugor népek népköltészeti gyűjteményének kiadását kívánta megvalósítani. Mivel Graggernek Klebelsberghez hasonló ötletei voltak, ő volt a miniszter elképzeléseinek gyakorlatba való átültetője. Mint egy kolostor apátja, úgy kívánt a Collegium (amelynek lakóiban saját szellemi gyermekeit látta) élén állni, az ösztöndíjasok munkájának figyelemmel kísérése és segítése pótolta számára a családot. „Egész életét és egész vagyonát egy nagy eszme szolgálatába állította ... Ameddig szellemi kapcsolatok lesznek Németország és Magyarország közt, Gragger Róbert neve feledhetetlen marad." – „Nem úttörő kutató, mégis ott áll láthatóan, mint útjelző a tudománytörténet fejlődésében, nem aktív politikus, mégis személy szerint többet tett a nemzetközi megértés egyengetésében, mint akárhány hivatásos diplomata, nem szakpszichológus, nem hivatásos lelkipásztor, mégis megnyíltak előtte a szívek, a szomorúak hozzá menekültek, az örvendezők vele örvendeztek ... Mindkét nemzet sovinisztái vagy az elmagyarosodott németet vagy az elnémetesedett és németesítő magyart látták benne."

Gragger halála után Tamedly Mihály, a bé-

A Collegium Hungaricum épülete (a Herz-palota, Dorotheenstrasse 2.) az átépítés előtt, 1925 körül (Magyar Művészet, 1929. 7. szám)

csi Teréziánum korábbi tanára (1926 októberétől a Collegium főiskolai részlegének vezetője) lett az igazgató, előbb csak megbízottként, 1927 novemberétől „véglegesítve". Nem sokkal ezután azonban, 1930 augusztusában a Kormányzó (a berlini egyetem Magyar Intézetét már 1928 áprilisától vezető) Farkas Gyulát a Collegium kurátorává, ezzel lényegében Tamedly főnökévé nevezte ki. 1935 végén pedig, amikor Hóman Bálint kultuszminiszter utasításainak megfelelően egyszerűsítették a külföldi magyar intézetek adminisztrációját, megszüntették a kurátori tisztséget, és Farkas Gyula (1932-től már berlini nyilvános rendes egyetemi tanár) lett az igazgató. Farkas Gyula – Graggerhez hasonlóan – egy személyben lett tehát a berlini egyetem magyar tanszékének és a Collegium Hungaricumnak az igazgatója. Gragger és Farkas életútjában az is közös volt, hogy mindketten (legalább) kétnyelvű, német–magyar környezetben nőttek fel: Gragger Körmöcbányán és Nyitrán, Farkas Kismartonban és Sopronban. Ráadásul mindketten tagjai voltak a korszak legszínvonalasabb elitképző intézetének, az Eötvös-kollégiumnak, ahol irodalomtörténetet és német filológiát is tanultak. Nem csoda, hogy 1922-ben Gragger Farkast hívta meg a Magyar Intézetbe lektornak. Farkas – írta Gragger 1925 áprilisában – „... nemcsak jobbkezem, hanem igen jó barátom." Akárcsak Gragger, Farkas is igen közeli kapcsolatba került Becker porosz kultuszminiszterrel, aki, miután 1930-ban távozott bársonyszékéből, 1933-ban bekövetkezett haláláig a Magyar Intézet korábbi hírlapolvasójában kapott dolgozószobát.

A reá emlékezők többsége úgy gondolja, Farkas a nemzetiszocialista hatalomátvétel után is igyekezett távol tartani a Collegiumtól és a Magyar Intézettől a napi politikát, és saját függetlenségét is próbálta megőrizni. Ez egyáltalán nem lehetett egyszerű feladat, hiszen a hivatalos, a trianoni békeszerződés revíziójának szükségességét valamennyi parlamenti párt egyetértésével hirdető magyar külpolitika egyre inkább az első világháború utáni rendezést egyedül következetesen elítélő és annak felülvizsgálatát igen határozottan követelő Németország vonzáskörébe került. Annak ellenére, hogy a konzervatív magyar politikai vezetőréteg jó része megdöbbenéssel, néha kifejezetten ellenségesen szemlélte a Harmadik Birodalom politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális törekvéseit, a nemzetiszocialista párt irányította, igen ellentmondásos modernizáció német modelljét. A környezet – Berlin mint a Német Birodalom fővárosa – is meglehetősen „átpolitizált" volt, Farkas pedig kettős: magyar és német állampolgársággal bírt. Úgy tűnik, hogy 1939-ben, amikor a Német Birodalomban megszűnt a kettős állampolgárság intézménye, a magyar kormányzat (valószínűleg a cserkészmozgalom révén vele barátságba került Teleki Pál miniszterelnök) kifejezett kérésére mondott le magyar állampolgárságáról. Ügyét még a magyar minisztertanács is tárgyalta. Német állampolgárságának igen kellemetlen következménye volt, hogy a háború folyamán többször behívták, és a Wehrmacht kötelékében, 1944-ben – már a német megszállás után – Magyarországon is teljesített szolgálatot. Itt állítólag teljesen visszavonult a Vadászkürt Hotelben lévő szállására, és két régi barátjával tartott csak rendszeres kapcsolatot: az idősebb Waldapfel Józseffel és Gálos Rezsővel – akik egyébként mindketten zsidók voltak.

Sinor Dénes szerint – aki saját emlékei szerint „sokat irigyelte" őt – Farkas „szép szál, elegáns úriember volt, szép feleséggel, egy irigylésre méltó BMW kocsival és nagy befolyással. Mint erről alkalmam volt meggyőződni, nagyon beépült volt a német életbe. Mint berlini egyetemi tanár, német állampolgár, aktív kultúrdiplomata, Julius von Farkas sok mindent el tudott intézni. Sokakat segített, így engem is, ha kellett, egy kis elnéző mosollyal... Annyi biztos, hogy érzelmileg magyar volt és nem német, és a nemzetiszocializmus iránt oly kevés szimpátiát érzett, mint maga Horthy." Cs. Szabó László – aki nem tartotta igazán nagyra Farkas tudományos

tevékenységét, ám neki köszönhette, hogy a birodalmi kancellária egyébként szinte megközelíthetetlen épületébe is bejuthatott – 1943-ban szeretnivaló, a körülményekhez kiválóan idomuló, mindig többre és többre törekvő, s emellett a rá vonatkozó kritikát elviselő embernek látta. Mások úgy jellemzik, mint aki igazi diplomataként sohasem mutatta ki érzelmeit, nem beszélt a saját véleményéről; ennek ellenére is nyilvánvaló volt, hogy a Teleki vagy a Kállay nevével fémjelezhető, a Német Birodalommal szemben a magyar érdekeket védelmező politikát támogatja. A források is ezt a vélekedést támasztják alá. Emiatt lehetett feszült a viszonya a berlini magyar követtel, Sztójay Dömével is, akiről nem lehetett tudni: vajon tényleg Magyarországot képviseli-e Berlinben, avagy inkább a német kívánságok minél teljesebb kielégítésének szószólója Budapesten. A feltétlenül nácibarát, az „idők szavát" visszhangzó Sztójay a „magyar érzelmű" Farkas német állam-

A Collegium Hungaricum az átalakítási munkálatok befejezését követően, 1928 körül (Magyar Művészet, 1929. 7. szám)

polgárságára hivatkozva javasolta 1942-ben, hogy a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum igazgatását válasszák ketté, az utóbbi pedig inkább a kulturális propagandával, mint a tiszta tudományossággal foglalkozzon. Farkas Gyula ezt arra hivatkozva utasította vissza, hogy a Collegium Hungaricum tudósképző intézetként vált ismertté Németországban, s szerinte ez a lehető legkiválóbb propaganda. A Magyar Intézet és a Collegium mint egymást mindenben segítő és kiegészítő intézmények pedig kizárólag egységes vezetéssel működhetnek továbbra is sikeresen. Valószínűleg a Sztójay és a Farkas közötti súrlódások következtében, Sztójay elképzeléseire támaszkodva született az az 1942 nyaráról származó ötlet is, miszerint a Collegium keretében egy berlini „magyar kultúrintézetet" kellene szervezni. Ezt az indokolta volna, hogy szükség van egy olyan intézetre, „mely szervezetének ruganyosságánál, valamint minden irányban kiterjedő figyelménél és összeköttetéseinél fogva a kifejezett kulturális felvilágosító munka szolgálatába állítható."

Végül is a „magyar kultúrintézet" alapításának terve lekerült a napirendről. Az ezzel kapcsolatos iratokból mégis érdemes idéznem, hiszen kiválóan érzékeltetik azt a légkört, amelyben ekkoriban a berlini Collegium Hungaricum működött. A már hosszú évek óta külpolitikai kényszerpályán mozgó Magyarország, a „vonakodó csatlós", éppen ebben az időben – Kállay Miklós miniszterelnök vezetésével – igyekezett még megmaradt függetlenségéből minél többet megőrizni. A háború közeljövőbéli elvesztését felismerve a felelős magyar politikusok – a rendelkezésükre álló felettébb szerény lehetőségek minél teljesebb kihasználásával – a nemrégiben megszakadt brit kapcsolatok felújításáért, hazájuk addig egyre szűkülő mozgásterének bővítéséért tevékenykedtek. Ez – jórészt elődeik hibájából – igencsak nehéz és kényes feladat volt. A kultúr- és tudománypolitikában is. Egy 1943 február végi feljegyzés szerint „magától értetődik, hogy akárhogyan végződjék is a mostani háború, egy németországi Magyar Kultúrintézetre mindig szükség lesz ... Az ez idő szerinti politikai helyzet szintén magától értetődővé teszi, hogy ez a Kultúrintézet ... a megvalósulás stádiumába lépjen. Alig található azonban indok arra, hogy a szóbanforgó intézet éppen most olyan keretek között induljon meg, amilyent berlini követségünk javasol. Egy ilyen irányú berendezkedés határozott demonstráció, amelynek már nemcsak kulturális, de erős és félreérthetetlen politikai színezete is van." Ezért „lényegesen szerényebb keretek mellett" lehetne csak egy olyan kultúrintézetet megszervezni, „amely a dolgok kialakulásától függően bármely pillanatban feltűnés nélkül, tetszés szerint felnagyítható vagy esetleg kicsinyíthető... Politikai és kulturális sikerekért sohasem áldozhatunk eleget... Felmerül azonban a kérdés, hogy Németországban, ahol a legmagasabb államvezetés éppen a közelmúltban drákói és spártai rendszabályokat hozott be, ahol a Birodalmat a hivatalos államvezetés egyetlen »fegyverkovács-műhelynek« nyilvánította, ahol a tudományos élet aktív és passzív tagjai, működésükre való tekintet nélkül, hatalmas százalékban harctéri szolgálatot vagy háborús munkálatokat végeznek, ahol tehát az a közönség, amely felé a szóbanlévő Kultúrintézet gesztióit gyakorolni óhajtaná, 80 százalékban elaggottakból, kiskorúakból és asszonyokból, tehát magasabb szempontokból ítélve értéktelen elemekből áll – célszerű-e ilyen hatalmas összeget nagyrészt a látszat kedvéért feláldozni?" Bár 1943 tavaszán már a „kultúrintézet" céljait szolgáló póthitel igényléséről is szó volt, mielőtt az erre irányuló „tárgyalások érdemben megkezdődhettek volna, bekövetkezett Németországnak a totális háborúra való átállítása, majd a német birodalmi főváros erőteljesebb légi bombázása", így a magyar kultúrintézet szervezését elhalasztották.

Sztójaynak tehát nem sikerült elképzeléseit megvalósítania. Ellenlábasa, Farkas Gyula 1945 tavaszán – miután a Collegiummal együtt lakását, könyvtárát és ingóságait is el-

A Collegium Hungaricum díszterme (Magyar Művészet, 1929. 7. szám)

veszítette – családjával Alsó-Bajorországba menekült. Bár vissza szeretett volna térni Berlinbe, hogy újra elfoglalja tanszékét, de a szovjet emigrációból érkező korábbi munkatárs, Wolfgang Steinitz is erre a posztra pályázott, így a szovjet hatóságok támogatását élvezve, természetesen ő nyerte el az állást... Farkas Gyulát 1946 decemberében a göttingeni egyetem finnugor szemináriuma tanárának nevezték ki. 1947 nyarától oktathatott, s 1953-ban lett ismét professzor. 1958 júliusában hunyt el.

A COLLEGIUM ANYAGI ALAPJA ÉS A „HASZONÉLVEZŐK": AZ ÖSZTÖNDÍJASOK

Természetes, hogy a lehető legszorosabb volt az összefüggés a Collegium Hungaricum költségvetésbéli támogatása és az ott lakó állami ösztöndíjasok száma között. Az épület megvásárlása kapcsán már utaltam arra, hogy a kezdeti időkben a Collegium igen komoly összegeket kapott otthona megvételére, átalakítására és berendezésére. Ehhez persze a körülmények is kedvezőek voltak, hiszen a Magyarországnak nyújtott, szigorú feltételekhez kötött népszövetségi kölcsönből a katonai fejlesztést nem, ám a tudományos, kulturális programokat lehetett finanszírozni. Gragger 1926 novemberi halálát követően hosszú éveket vett igénybe a meglehetősen összekuszált pénzügyek rendezése. Mint kiderült, a Collegium épületének vásárlására és az átalakításra szánt összegek három különböző bankban, ráadásul Gragger magánvagyonával összekeverve, Gragger nevén voltak elhelyezve. Tamedly Mihály igazgató csak 1929-ben tudta lezárni az elszámolást: e szerint a ház megvétele, átalakítása és berendezése összesen csaknem 1 400 000 márkába került a tervezett 1 200 000-rel szemben. Az 1927-es átadás után azonban a Herz-palota fenntartási költségei – ellentétben a bécsi és a római Collegium-ingatlanokkal – mindvé-

gig alacsonyak voltak, éppen a korszerű átépítés következtében.

A berlini Collegiumnak juttatott támogatások pontosan tükrözik az állami ösztöndíjakció és a Collegium Hungaricumok megítélésében bekövetkezett változásokat. 1929/30-ig töretlen volt az emelkedés (1928/29 és 1929/30: évi 110 000 pengő), a rendszer teljes kiépülése után a későbbiekre is tervezett állandó összeg (1930/31: 100 000 pengő) jelent meg, majd a gazdasági világválságnak és a Klebelsberg 1931-es lemondásával megváltozott tudománypolitikai koncepciónak „köszönhetően" radikális visszaesést figyelhetünk meg. 1934/35-től 1938/39-ig 32 300 pengőben állandósult a támogatás. 1939/40-től áttértek a tárgyévenkénti költségvetésre, s ekkortól az egyes Collegium Hungaricumokra szánt összegeket nem is különítették már el. Az mindenesetre megállapítható, hogy – paradox módon – éppen a háború idején emelkedett ismét a Collegiumok támogatása. A kimutatások szerint a berlini Collegium Hungaricumban az összes támogatásnak átlagosan egytizedét a személyi kiadások tették ki (bele nem értve az igazgató és az adminisztratív személyzet fizetését), a megmaradó részt a „dologi kiadásokra" (élelmezés, mosás, takarítás, ösztöndíjasok elhelyezése, tanulmányi kirándulások, reprezentáció) fordították. Kezdetben még zsebpénzt is adtak az ösztöndíjasoknak, a harmincas évek elejétől azonban ez már nem volt szokás. Az évet kilenc avagy tíz hónappal számolva – azaz annyival, amennyit az ösztöndíjasok Berlinben tartózkodtak – és a teljes költségvetési támogatást az állami ösztöndíjasok számával elosztva arra az eredményre jutunk, hogy egy-egy ösztöndíjas átlagosan valamivel több mint 3000 pengőbe került évente. (Ez kb. egy egyéves középosztálybeli átlagfizetés összegének felelt meg.)

A legnagyobb viták – érthetően – akkor folytak a Collegium Hungaricumok és az állami ösztöndíjakció költségvetési támogatásáról, amikor a drasztikus csökkentés bekövetkezett: 1931 és 1933 között. A Collegium Hungaricumok intézményét egyre többen és egyre hevesebben támadták, sokan azt követelték, szüntessék meg ezeket az intézményeket. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem – ennek joghatósága alá tartoztak a Collegiumok – igazgatótanácsa még 1934 januárjában is „sajnálattal állapította meg, hogy a külföldi ösztöndíjakció keretei évről-évre szűkíttetnek, holott az akció jelentősége a megindítás óta nemhogy csökkent volna, hanem ellenkezőleg, még emelkedett. Közép-Európa politikai helyzetének kialakulásában Magyarországra igen fontos szerep vár, és új helyzetében az országnak rendkívül nagy érdekei fűződnek ahhoz, hogy minél több megfelelően képzett, a külföldi viszonyokkal ismerős és külföldi összeköttetésekkel bíró szakférfiú szolgálja a magyar jövő megalapozásának munkáját."

A berlini Collegium Hungaricum a Gyűjteményegyetem Tanácsának igazgatása alatt állt, az ösztöndíjasok kiküldéséről pedig az 1927: XIII. törvénycikkel megalakított Országos Ösztöndíjtanács döntött. A szabályrendelet szerint a berlini Collegium „rendeltetése: A tagul felvett, tudományos pályára készülő, avagy ily pályán működő ifjak berlini tudományos kutatásainak, szaktanulmányainak, általános művelődésének, német nyelvi ismereteinek és a német szakkörökkel való tudományos összeköttetéseinek céltudatos előmozdítása; kutatás céljából, vagy a német–magyar kulturális kapcsolatok mélyítésére irányuló céllal Berlinbe jövő magyar tudósok vendégül fogadása; a német–magyar kulturális kapcsolatok ápolása és elmélyítése társadalmi érintkezések, előadások, tanfolyamok, kiállítások, hangversenyek, kiadványok stb. által." A Collegium tagjai lehettek: „1. a magyar állam által rendelkezésre bocsátott vagy más ösztöndíjat élvező, továbbá a megállapított teljes vagy féldíjat fizető, tudományos pályán működő, avagy ily pályára készülő magyar állampolgárok; 2. az Intézetbe hasonló feltételek mellett kivételesen felvett külföldiek." Emellett természetesen tudományos vagy kulturális céllal Berlinben tar-

A Collegium Hungaricum ebédlője (Berlini Humboldt Egyetem, Hungarologiai Tanszék)

tózkodó magyar vendégek fogadására is volt lehetőség.

A berlini Collegium Hungaricumba pályázat útján lehetett bejutni. A pályázati hirdetmények szerint az ösztöndíjasok október közepétől július végéig (1933-tól november elejétől július közepéig) „teljes ellátást (lakás, fűtés, világítás, kiszolgálás, napi háromszori étkezés, mosás és orvosi kezelés) kapnak a kollégiumban... és tanulmányi kiadásaikat is a kollégium fizeti. Az ösztöndíjak a következő tudományágak között oszlanak meg: jog- és állam-, közgazdaságtudomány, bölcsészet-, nyelv-, természettudomány, orvostudomány, műegyetem." Kizárólag német nyelvtudásukat igazoló, 35 év alatti diplomás férfiak vagy legalább négy félévet végzett egyetemi hallgatók jelentkezhettek, 1933-tól pedig már csak azok a diplomások, akik „szaktanulmányaikban különleges irányban magukat tovább akarják képezni, avagy valamely tudományos intézetben kutatómunkát akarnak végezni".

Az első tíz magyar állami ösztöndíjat kapott kollégista 1924 őszén érkezett a Collegiumba. Számuk fokozatosan emelkedett, majd évi 30 fő körül állandósult, 1931/32-ben radikálisan csökkent, aztán 10–14 fő körül állapodott meg. A háború közepén visszaállt a régi helyzet: 1942/43-ban 31-en, 1943/44-ben 21-en laktak magyar állami ösztöndíjjal a Collegiumban. 1944/45-ben is öten jöttek volna, ők azonban már nem tudták elfoglalni helyüket, mivel a Collegium épületét a berlini magyar követség sajátította ki. Összesen kb. 370 esetben kb. 270 személy kapott magyar állami ösztöndíjat a berlini Collegium Hungaricumba. (Sokan több esetben nyerték el az ösztöndíjat, ezért jóval kevesebb a személyek, mint az esetek száma.) Természetesen nemcsak magyar állami, hanem egyéb ösztöndíjas tagjai is voltak a Collegiumnak. Így például bármely magyar vármegye vagy törvényhatósági jogú város ösztöndíjasai, a „félfizető" és fizető tagok, a tanulmányi segéllyel beutaltak, 1936-tól a Német Birodalommal a „szellemi együttműködésről" kötött egyezmény értelmében a csereösztöndíjasok, 1931/32-től a DAAD- és a Humboldt-alapítvány, 1936/37-től pedig a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag ösztöndíjasai (ez utóbbi három ösztöndíj-fajtát a Német Birodalom pénzelte).

A magyar állami ösztöndíjasok kb. 70 százaléka egész esztendőre, kb. 30 százaléka egy szemeszterre kapta az ösztöndíjat. A legkülönbözőbb szakterületekről érkeztek, többnyire azonban természettudósok, műszaki szakemberek, közgazdászok, orvosok, germanisták és bölcsészek, valamint református és lutheránus teológusok voltak. A klebelsbergi ösztöndíj-politikai koncepció szellemében ugyanis minden Collegiumnak megvolt a saját tudományos profilja, amely az illető fővárosban a kutatni leginkább érdemes tudo-

mányágakat fedte le. Bécsbe így elsősorban a legtágabb értelemben vett történeti stúdiumokkal foglalkozó fiatalokat, Rómába művészeket, művészettörténészeket és történészeket, Berlinbe pedig a „gyakorlati szakmák" és a természettudományok képviselőit küldték ki. A kollégisták a már jelzett szolgáltatásokon túl további kedvezményekben is részesültek: színház-, illetve hangversenyjegyeket, a múzeumokban vezetést kaphattak, kirándulásokon vehettek részt, a Collegiumban németül és angolul tanulhattak stb. Keresztury Dezső emlékezései szerint még némi zsebpénzhez is juthattak, amennyiben segítettek a berlini egyetem Magyar Intézete értékes könyvtárának rendezésében. Gragger idejében minden csütörtökön összejöttek, hogy beszámoljanak egymásnak berlini kutatásaikról. Az ezt követő ebédre pedig sokszor vendégül látták a berlini egyetem magyar ösztöndíjasokat fogadó professzorait is. Tamedly Mihály igazgatósága idején pedig – annak érdekében, hogy a kollégisták számára társadalmi kapcsolatokat is teremtsenek Berlinben – havonta fogadással egybekötött táncestélyeket rendeztek, amelyeken német értelmiségi családokból származó fiatalok is szép számmal vettek részt. Emellett állandósultak a különböző, a Magyar Intézet 1916-os megalakulásától szervezett magyar kulturális programok és szakelőadások, amelyek szervezésében az Intézet mellett a Collegium Hungaricum, később pedig a Német–Magyar Baráti Társaság is közreműködött. Ezeken többnyire a legkitűnőbb magyar művészek – csak a költők-írók közül „szemezgetve": Áprily Lajos, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Mécs László, Cs. Szabó László és Szabó Lőrinc –, valamint tudósok, politikusok – pl. (zenetudósként) Bartók Béla, Deér József, Gratz Gusztáv, Hekler Antal, Hóman Bálint, Magyary Zoltán, Teleki Pál – szerepeltek. Igen gyakoriak voltak az ösztöndíjasokkal csaknem mindig egyenként is elbeszélgető hivatalos látogatók, köztük miniszterelnökök, miniszterek, 1938-ban pedig Horthy Miklós kormányzó is járt a Collegium Hungaricumban.

A Collegium Hungaricum kertje (Berlini Humboldt Egyetem, Hungarologiai Tanszék)

Magyary Zoltán (1888–1945), az elsőrangú közigazgatási szakember, a magyar tudománypolitika egyik legkiválóbb képviselője, a német– magyar tudományos kapcsolatok erősítésének híve (Magyar Nemzeti Múzeum)

Az állami ösztöndíjasok között olyan, a korabeli nemzetközi tudományosságban is jól csengő – ám mára sokszor már Magyarországon sem ismert – neveket találhatunk, mint az ókorkutató Alföldi András, a történész-zsurnaliszta Asztalos Miklós, az irodalomtörténész Barta János, az elméleti és a kísérleti fizikában rendkívüli eredményeket felmutató Bay Zoltán, a középkorász Bogyay Tamás, a filozófus Brandenstein Béla, a földrajztudós Bulla Béla, a fizikai kémiában alkotó Erdey Grúz Tibor, a régész Fettich Nándor, a turkológus Fekete Lajos, a könyvtárosnyomdászattörténész Fitz József, a pszichológus Harkai Schiller Pál, a fizikai kémikus Imre Lajos, a gyógyszerész Issekutz Béla, az irodalmár Julow Viktor, a festő-restaurátor Kákay Szabó György, az agrárszociológus Kerék Mihály, az irodalomtörténész, költő, később kultuszminiszter Keresztury Dezső, a zoológus Kesselyák Adorján, a nyelvész Kniezsa István, a geográfus Koch Ferenc, az antropológus Malán Mihály, a csillagász Móra Károly, a szervetlen kémia szaktekintélye, Náray-Szabó István, a színházrendező Németh Antal, a régész-művészettörténész Oroszlán Zoltán, a szintén régész Párducz Mihály, a magyar–német szellemi sorsközösséget hirdető filozófus, Prohászka Lajos, a geobotanikus Soó Rezső, az analitikai kémiával foglalkozó Szebellédy László, a berlini magyar tanszék későbbi vezetője, Szent-Iványi Béla, az ásványtanász Sztrókay Kálmán, a biokémikus Tankó Béla, a román-neolatin nyelvek fejlődésének kiváló ismerője, Treml [Tamás] Lajos, az evangélikus teológus Wiczián Dezső. Az ösztöndíjakció – ahogy a bécsi és a római intézeteknél is – a berlini Collegium esetében szintén komoly eredményekkel járt, hiszen az itt időzöttek döntő többsége bekerült később az „értelmiségi elitbe".

A különböző kimutatások arról tanúskodnak, hogy a két világháború közötti időszakban Németországba utazott ki a legtöbb (minden negyedik) magyar ösztöndíjas. (Persze ehhez az is hozzájárul, hogy az Anschluss után a volt Ausztriába érkezettek is ide sorolódtak. Egyébként Ausztria állna az első helyen: Bécs volt a legnépszerűbb a magyar ösztöndíjasok körében.) Németország vezető helyének nem kizárólag politikai okai voltak, hiszen a német tudományosság, különösen a hadiiparban is hasznosítható természet- és műszaki, valamint az orvosi tudományok területén, a harmincas évek második felében is világszínvonalon állt – ezért mindenképpen érdemes volt itt is továbbtanulni és tapasztalatokat szerezni.

Az igazgatók jelentései azt bizonyítják, hogy sokat és intenzíven foglalkoztak a kollégistákkal. Különösen Gragger esetében volt ez így. Néhány leveléből idézek: „A kollégisták hallgatják az egyetemen a szakjukba vágó előadásokat. Azonkívül minden ebéd után a Collegiumban angol órát kapnak és már igen szépen haladtak... ennek a nyelvnek jelentősége évről-évre növekedik... Emellett igen fontosnak tartanám, hogy a bennünket környező ellenséges népeknek nyelvére és kultúrájára nézve képeznénk ki szakembereket." – „A collegistákban örömed lesz – írta Magyary

Zoltánnak. – Olyan erőfeszítéssel dolgoznak, hogy némelyikük alig alszik. A carpe diem náluk carpe horam lett. Hetenkint beszámolnak nekem levélben. Már szépen gagyognak angolul, olvasnak s képzelheted hogyan tágult látókörük, mióta belelátnak az angol–amerikai kultúrkörbe és az angol szakirodalmat is elővették." – „Ha a jövőben is sikerül ilyen elsőrangú anyagot és ilyen pompás együttest kapni, akkor igazán minden tekintetben meg lehetünk elégedve. A különböző tudományszakokból való kollégisták együttléte igen gyümölcsöző, mivel olyan dolgokat tudnak meg egymástól, részint a határos, sőt, a távol eső tudományszakok területéről is, amiket egyébként sohase tudtak volna meg. Őszintén szólva, amíg futja emberből, sokkal gazdaságosabbnak tartom, ha végzett fiatalemberek jönnek ki konkrét programmal, mint ha egészen kezdő egyetemi hallgatók. Berlin egy óriási enciklopédia, amelyet csak az tud igazán felhasználni, akinek már kellő előképzettsége van s valami speciális problémában akar mélyebbre hatolni."

Klebelsbergnek azt az 1925 téli, 1926 tavaszi tervét, miszerint a jövőben 60 kollégistát kíván Berlinbe kiküldeni, Gragger kritikusan szemlélte. Többször is figyelmeztetett, hogy „ajánlatos volna, ha a Collegium Hungaricum és a Kutató Intézet üzeme a jövő évben nem indulna meg mindjárt a legszélesebb keretekben, hanem csak legfeljebb 30–40 taggal. Egyáltalában, mikor évről-évre megszámlálhatatlan milliókat ad ki a magyar állam a külföldi intézeteire, súlyos lelkiismereti kérdés az emberanyag lehető legjobb kiválasztása." – „Csak a berlini kollégisták közül itt van Szakács, Brunner, Soó és Strausz, akik közül különösen a két utóbbi legelsőrangú szakember – valamennyi reménytelenül és kilátástalanul áll itt a jövőt illetőleg. Viszont ha nem postgraduates számára adunk itt egyetem feletti képzést, hanem egyetemi hallgatókat hozunk ki, akkor meg a hazai egyetemekről vonjuk el a legjobb anyagot, s akkor felvetődhet az a kérdés, minek a négy egyetem, ha egyetemi hallgatóink javát a külföldre visszük? Nézetem szerint 30, legfeljebb 40 a legmagasabb szám, ha nem akarjuk az üzemet demokratizálni, ami a szellemi szelekciónál óriási veszélyt rejt magában, mert a mélyebben álló tömegek természetszerűleg magukhoz vonják le a magasabbra lendülőket." Ahogy láttuk, végül is Gragger elképzeléseinek megfelelően alakultak a dolgok, hiszen 34 volt az állami ösztöndíjasok legmagasabb száma (1927/28-ban), általában – 1933/34-től pedig már kizárólag – diplomás szakembereket fogadtak.

A gazdasági világválság idején elsősorban arról vitatkoztak a szakemberek, vajon a szabadon felhasználható, ún. kézi ösztöndíjak avagy a Collegiumokhoz kötöttek a hasznosabbak-e. 1931-ben sokat támadták a „luxuskiadásokkal" vádolt kollégiumi rendszert, természetesen a berlini Collegiumot is. Így a nagy hatású magyar írót, Móricz Zsigmondot „mélyen elcsüggesztette" az, amit Berlinben látott. „Ott voltam és álmélkodva néztem a főúri palotát – írta –, a csupa márvány

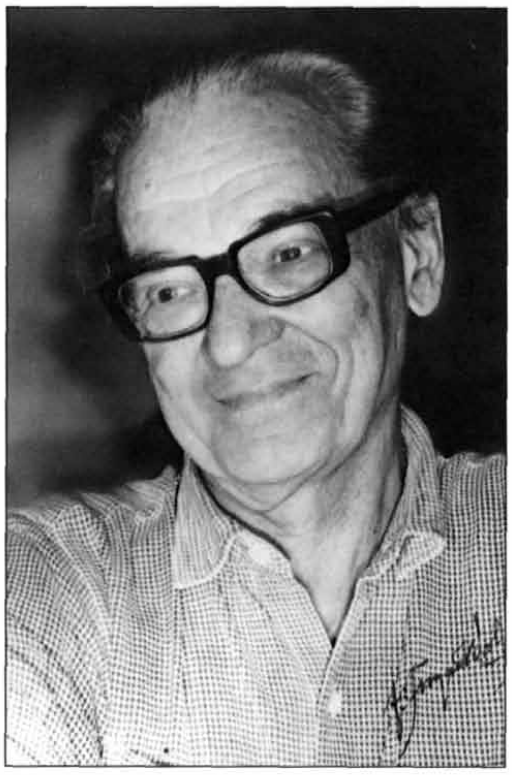

Keresztury Dezső (1904–1996) író, költő, műfordító és irodalomtörténész, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1945–1947), a Collegium Hungaricum egykori ösztöndíjasa és a berlini Magyar Intézet lektora (1929–1936), az 1970-es évek elején (Magyar Nemzeti Múzeum)

Hóman Bálint (1885–1951), a kiváló mediavista, magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter (1932–1938 és 1939–1942), a „magyar–német sorsközösség" meggyőződéses hirdetője (Magyar Nemzeti Múzeum)

és csupa arany épületet, amelyben harminc vagy talán negyven szegény diák van elhelyezve", akik „kénytelenek a ragyogó termekben a templom egerei módjára élni." Móricz egy „berlini magyarral" mondatja ki: „Ez a Collegium Hungaricum teljesen eltévesztett dolog. Először is nemzetközi relációban igen hamis színben tünteti fel a magyarság erőviszonyát. Sem a franciáknak, sem az angoloknak, sem Amerikának ilyen fényes egyetemi képviselete nincs, úgyhogy egészen ferde dolog, mikor a szétdarabolt s megcsonkított és elszegényített Magyarországról beszélünk a berliniek vagy idegenek előtt. De a nagyobb baj az, hogy nem érhetünk el vele semmi célt. Ha az állam – mondja – fiúkat akar nevelni a jövőre, adjon nekik háromszáz márkát, vagy ha bőkezű akar lenni, négyszáz márkát havonta s küldje ki, hogy éljenek a maguk lábán... Ha az épület vásárlási, renoválási s fenntartási költségeit tőkésítjük, minden diák ezer márkába kerül havonta." Domanovszky Sándor az Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatójaként cáfolta Móricz Zsigmond állításait. Kijelentette: „az állam alkalmi vételként" szerezte meg az épületet. Az ösztöndíjasok tanulmányi kiadásait a Collegium téríti, „nekik ingyen színházi és hangversenyjegyeket is szerez ... Gazdag ország nem szorul úgy rá az ösztöndíjakra, mint a megnyomorított Magyarország, ... ezek az országok másfelé orientálódnak ösztöndíjasaikkal." Egyben adatokkal bizonyította, mennyire téves az az állítás, hogy egy-egy ösztöndíjas havonta 1000 márkába kerülne.

A kiváló történész, Deér József ugyanekkor a Magyar Szemlében szólt kritikusan a Collegium Hungaricumokról, s a kollégiumi ösztöndíjakkal szemben a kézi ösztöndíjakat vette védelmébe. Javasolta azt is, hogy a berlini és a római Collegium épületeit adják el és cseréljék kisebbre. A berlini Collegium Hungaricum elleni támadásokat észlelve 1932 februárjában a Német Birodalom kormánya nevében a budapesti német követ, Schoen kérte a magyar külügyminisztert: ne szűkítsék tovább a Collegium Hungaricum

tevékenységét, hiszen a két ország közötti kulturális és tudományos kapcsolatokért ez az intézmény tesz a legtöbbet, ráadásul mind a porosz, mind pedig a birodalmi kormány komolyan segítette annak létrejöttét. Karafiáth kultuszminiszter válasza szerint a rendkívüli gazdasági „nehézségek ellenére sem foglalkozom a Collegium megszüntetésének gondolatával." Farkas Gyula talán ezért mondta keserűen az egyik ösztöndíjasnak, Sándor Istvánnak 1935 nyarán: azok a kultúrpolitikusok, akik a külföldi magyar kollégiumok jelentőségével tisztában voltak, egymás után távoztak el az élők sorából. Klebelsberg Kunot, Gombocz Zoltánt, Bleyer Jakabot és Carl Heinrich Beckert említette név szerint. Egyedül Teleki Pált tartotta ez ügyben érzékenynek.

A gazdasági gondok elmúltával a harmincas évek végétől a háborús viszonyok miatti problémák jelentkeztek. Az 1941/42. évi működésről szóló beszámoló szerint: „Az állami ösztöndíjasok részben katonai szolgálatuk, részben a beutazási engedély megszerzésének nehézségei miatt az idén sem foglalhatták el teljes számban a tanév elején kollégiumi helyeiket... Az adminisztrációt nagy mértékben megnövelte a beutazási engedélyek kieszközlésével, illetőleg sürgetésével, az élelmiszerjegyek beszerzésével és szétosztásával, a fűtőanyag pontos elszámolásokat igénylő igénylésével és az év folyamán többször megváltoztatott adók és személyzeti szociális díjak kiszámításával és befizetésével járó munkálatok... Csak a legnagyobb utánjárással lehetett elérni a legszükségesebb vízcsap-, zuhany-, toilette-, lámpa-, elsötétítőfüggöny stb. javításokat. Az ösztöndíjasok tudományos helyeiken ismét vendégszerető fogadtatásban részesültek és munkájukat általában zavartalanul végezhették. Néhány esetben eredeti tudományos terveik végrehajtásától el kellett tekinteniük a szakprofesszorok hadbavonulása, vagy egyéb nehézségek miatt... Ösztöndíjasaink munkájáról a szakkörök és vezetőtanárok az idén is a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak ... A Collegium a Német Munkafront kulturális közössége segítségével az idén is biztosította tagjai számára a legjobb berlini színházak megismerésének lehetőségét és gondoskodott róla, hogy az ösztöndíjasok minden nevezetesebb berlini kulturális eseménynek tanúi lehessenek... A kizárólag vendéglői étkezésre utalt ösztöndíjasok egészségi állapota nem volt teljesen kielégítő. A tanév folyamán átlag 3–6 kilót fogytak és télen a rosszul táplált test csökkent ellenállása miatt gyakori volt az influenza." Volt ösztöndíjasok emlékezései is hasonló gondokról, valamint a rendkívül gyakori óvóhelyen történő tartózkodásról panaszkodnak.

A Collegium ügyeibe többször is beavatkozó, Farkas Gyulát kritizáló magyar követ, Sztójay Döme 1943 nyarán ismét sürgette a szerinte korszerűtlen ösztöndíj-politika megváltoztatását: „A propagandamunka szempontjából azok az ösztöndíjasok váltak be a legjobban, akiknek a gyakorlati élettel közvetlen kapcsolataik voltak, akik megfelelően tudtak mozogni a társadalmi körökben és határozott, jó fellépésük volt... Főleg a jogász, közgazdász, mérnök, orvos és művész emberek bizonyultak a leghasználhatóbbaknak, viszont a teljesen csak elvont tudománynak élő... ún. «tudósok» a propaganda-kérdések iránt meglehetősen érzéketlenek voltak... Ma azonban, midőn a totális háború gondolatának jegyében élünk, s lehetőleg minden erőt és energiát a háborús célok érdekében kell bevetnünk, nem tartom célszerűnek, hogy olyan emberek nyerjenek külföldre drága pénzen kiküldetést, akik a teljesen elvont... kérdésekkel foglalkoznak. A magyar nemzeti célok érdekében beállított prop[aganda]munkát feltétlenül előnyben kell részesíteni mindennemű elvont tudomány ápolásával szemben." Az Ösztöndíjtanács elnöke, Bakay Lajos azonban kemény válaszban utasította vissza Sztójay érvelését, és ragaszkodott addigi módszereikhez: „A propagandához azonban nem elég a jó kiállás, a könnyű forgás a társadalomban és a gyakorlati élettel való kapcsolat: ahhoz mindenekelőtt kétségtelenül egyéni rátermettség kell és ezenkívül megfelelő tárgyi ismeret ... Nem is az elmélet emberei azok, akik

erre nem használhatók, hanem a szűkebb körben elmélyedt specialisták, akiknek ereje azonban éppen a specializálódásban van. Azonban az ő munkájukról sem mondhatunk le, még háború idejében sem, hiszen bizonyos új eredmények megismerésére és átültetésére reájuk is feltétlenül szükségünk van. Éppen ezért az ösztöndíjasok kiválasztásában az Ösztöndíjtanács részére előírt szabályokhoz és a gyakorlatban már jól bevált elveinkhez továbbra is ragaszkodnunk kell... Mindenütt vannak egyéni különbségek, ezért nem tehető a Tanácsnak szemrehányás és nem kívánható, hogy a Tanács most már szabályait és elveit félretéve, kizárólag propagandaképzővé alakuljon át, ami nem is feladata."

Végül is ez ügyben sem történ(hetet)t már változás. A Németország oldalán végigharcolt világháború végén, a berlini csatában elpusztult a Collegium Hungaricum is. Reméljük, hogy az intézményt létrehozó klebelsbergi és graggeri gondolat nem felejtődik el örökre, hanem hamarosan – modernizálva – újjáéled. A berlini Collegiumhoz hasonló, menynyiségében és minőségében is komoly tudományos teljesítményeket fölmutató „tudós kolostorra, csöndes kolostori kerttel" Magyarországnak ugyanis mindig szüksége lesz ...

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 7/b, 8/b.

Gragger Róbert hagyatéka, a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum iratai a berlini egyetem Magyar Szemináriumának őrzésében.

Magyar Országos Levéltár K 27, K 83, K 636, K 639, K 726, XIX-I-1-e.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Levelestára (Gragger Róbert, Klebelsberg Kuno és Magyary Zoltán levelezései).

BARTA, János: Erinnerungen an Gragger. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie 3, Berlin/Bp. 1988.

Carl Heinrich BECKERs Konzept und Robert GRAGGERs Ausführungen zur Gründung des Ungarischen Instituts in Berlin. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie 7, Berlin/Bp. 1994.

BESSENYEI Ákos: Gragger Róbert, Bp. 1944.

DEÉR József: A külföldi Collegiumok = Magyar Szemle, 1931. október.

DÉCSY, Gyula: Julius von Farkas in der Deutschen Wehrmacht = Eurasian Studies Yearbook 65 (1993).

DÉCSY, Gyula: Nachwort des Herausgebers: Dem 50. Band der Jahrbücher zum Geleit = Ural-Altaische Jahrbücher 50 (1978).

DOMANOVSZKY Sándor válasza Móricz Zsigmond vádjaira, a Nyugat 1931. április 16-i számának Disputa rovatában közzétett nyílt levelében.

FUTAKY, István / VEENKER, Wolfgang (Hrsg.): Julius von Farkas zum 100. Geburstag, Wiesbaden 1994.

GLATZ Ferenc (vál., az előszót és a jegyzeteket írta): Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932), Bp. 1990.

GRAGGER Róbert emlékezete, Bp. 1927.

KERESZTURY Dezső: Emlékezéseim. Szülőföldeim, Bp. 1993.

KORÁNYI András: Emléktöredékek, Bp. 1985.

KÓSA László (szerk.): A magyarságtudomány kézikönyve, Bp. 1991.

A külföldi magyar intézetek megalapítása és 1924/25. évi működése, Bp. 1925. (A későbbiekben, az 1941/42. tanévet feldolgozó kötetig a következő címmel jelent meg e sorozat: A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az ... tanévben, Bp. ...)

A magyar állam költségvetése az 1921/22–1944. számadási évre. Sommázat + Állami költségvetés az 1921/22–1944. évre. Részletezés, Bp. 1921–1943.

MÓRICZ Zsigmond: A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége = Nyugat, 1931. március 16.

ÖHMANN, Emil: Julius von Farkas (27. 9. 1894–12. 7. 1958). = Ural-Altaische Jahrbücher, 31 (1959).

SCHNEIDER Márta: A Berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum = Regio, 1992/4. sz.

SCHNEIDER Márta: Magyar ösztöndíjasok külföldön. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.

A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások, II.köt., Bp./Szeged 1993.

SINOR Dénes: Szubjektív emlékezések: a berlini Collegium Hungaricum és a párizsi Centre d'Etudes Hongroises a harmincas években. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások, II. köt., Bp./Szeged 1993.

Cs. SZABÓ László: Hűlő árnyékban, Bp. 1991.

SZEGEDY-MASZÁK Aladár: Az ember ősszel visszanéz. Egy volt magyar diplomata emlékirataiból, I–II. köt. (vál., sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Csorba László), Bp. 1996.

TARNÓI, László: Versuch eines Porträts des Gelehrten und Wissenschaftsorganisators Robert Gragger. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie 3, Berlin/Bp. 1988.

UJVÁRY Gábor: Tudományszervezés–történetkutatás–forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Historia est magistra vitae? Tanul(t)unk a történelemből? Győr 1996.

Ungarische Jahrbücher 7 (1927).

Ablonczy Balázs

„NÉMET VILÁG" VAGY „ÚJ EURÓPA"?

A magyar politikai elit Németország-képe 1933 és 1945 között

„S ennek a magányos vándornak van itt az európai végen, Nyugat és Kelet érintkező pontján, egy örök feleselő társa –, társa nem annyira vérben és szellemben, nem is elhivatásban és életszervezetben, mint inkább történeti sorsban: – a magyar" – így kezdte 1936-ban nagy vihart kavart szellemtörténeti munkájának a magyar nemzeti karaktert boncoló részét Prohászka Lajos. A Vándor: természetesen a német, míg a Bujdosó a magyar nemzeti karakter befoglaló formája. A használt metafora számunkra nem érdekes: számosan voltak a korabeli Magyarország gondolkodói között, akik a magyar–német viszonyban különleges egymásrautaltságot láttak. Sorsközösséget, amely kitartott századokon át, új pecsétet ütött rá az első világháborús fegyverbarátság. A német „nemzeti forradalom" 1933 utáni eredményei pedig e megfigyelőknek másolható mintát is mutattak. Mások

Bethlen István gróf (1874–1946), magyar miniszterelnök (1921–1931), 1930. november 22-én háromnapos látogatásra Berlinbe érkezik. A képen Bethlen és felesége, Heinrich Brüning (1885–1970) birodalmi kancellár (1930–1932) és Curtius birodalmi külügyminiszter látható (Magyar Nemzeti Múzeum)

Bethlen István gróf magyar ~~miniszter~~-elnököt 1930. november 22-én, röviddel Berlinbe érkezése után Paul von Beneckendorff és von Hindenburg (1847–1934) birodalmi elnök (1925–1934) fogadta. Az elnöki palota előtt Bethlen Kánya Kálmán (1869–1945) (bal oldalon, sállal) magyar követ (1925–1933) társaságában látható (Magyar Nemzeti Múzeum)

korántsem lelkesedtek ennyire: az évszázados német szellemi befolyás kártékonyságát, az első világháború veszteségeit és a nemzetiszocialista Németország embertelenségét említették. E két diskurzus persze csak kisebb részben szólt a Németországhoz való viszonyról, sokszor egyszerűen csak belpolitikai célokat szolgált. Amikor a magyar politikai elit Németország-képét igyekszünk elemezni, ajánlatos szem előtt tartanunk ezt a körülményt. Amikor a Parlamentben Teleki Pál a német nép „istenadta vezérének" örvendezik, nyilvánvalóan nem hasonlítható ahhoz, amikor Imrédy Béla teszi ugyanezt. Következtetéseinkben óvatosságra int bennünket az is, hogy tudomásunk szerint hasonló feldolgozás még nem jelent meg magyar nyelven. Gerhard Seewann rövid, ám roppant hasznos tanulmánya németül foglalja össze a kérdés bizonyos szempontjait, Némedi Lajos feldolgozása pedig a II. világháború előtt született, nem mentesen aktuálpolitikai áthallásoktól. Közvetlenül 1945 után néhány, propagandisztikus célzattal írott mű foglalkozott csupán a kérdéssel.

AZ ÁLLAMALAPÍTÓK

A hivatalos, kormánypárti Magyarország hangja természetesen sohasem volt németellenes. A kormánypárt a deklarációk szintjén sohasem tért el a németbarátság álláspontjáról, azonban a rendszer konzervatív vagy konzervatív-liberális elitjének azért egyénenként vagy szűk baráti körben megvolt a véleményük a náci Németországról. Ők azonban voltaképpen saját múltjuk rabjai voltak. Ahogy Ránki György is rámutatott, Trianon revíziójának szükségessége, a gazdasági függés és bizonyos eszmei rokonság nagyon szorosan Németországhoz kapcsolta az országot. Bár harmadik megállapítását, legalábbis ami az informális hatalmi elitet illeti, csak részben tartjuk elfogadhatónak, e három feltételből fakadó, feltételezett érdekközösség mellé még az első világháborús fegyverbarátságot is odaállíthatjuk.

A két világháború közötti Magyarország négy – megítélésünk szerint meghatározó – vezető politikusa, aki döntő befolyással volt a rendszer kialakulására, mind harcolt az első világháborúban. Közülük ketten: Horthy Miklós kormányzó és Gömbös Gyula hivatásos katonatisztek voltak, akik életük jelentős részét német nyelvi közegben töltötték. Bethlen István és Teleki Pál pedig alacsonyabb rangú tisztként szolgált 1914 és 1918 között. Mind a négyen jól beszéltek németül, és neveltetésükben csakúgy, mint külpolitikai koncepciójukban – és talán ez a fontosabb – lényeges szerepet játszott Németország.

Horthy (1868–1957) nem volt különösebben meggondolt külpolitikus, sokszor feljegyezték róla, hogy az éppen őt foglalkoztató gondokat minden további nélkül beszélgetőtársai elé tárta, legyenek azok akár diplomaták, akár külföldi államférfiak. Németországot őszintén nagyra tartotta, Hitlert azonban – 1936-os, első találkozásuk után vélhetően még nem, de 1938-tól bizonyosan – lenézte. Horthynak a 20. században anakronisztikusan ható becsületkódexe, a Monarchia világában gyökerező életszemlélete idegenkedett attól a harsány, erőszakos, gyakran hisztérikus modortól és politizálástól, amit Adolf Hitler képviselt. És bár néha szükségtelen udvariassági gesztusokat tett a Harmadik Birodalom vezetőinek – például 1939-ben Hitlerből magyar ezredtulajdonost akart faragni, Ribbentropot pedig kissé túlbuzgón hívogatta vadászatra Mezőhegyesre –, a kormányzó azon kevés európai államférfi közé tartozott, akik személyes találkozás során mertek és tudtak ellentmondani Hitlernek. 1938 augusztusában ugyanis nemet mondott Hitler ajánlatára, aki azt szerette volna elérni, hogy Magyarország támadja meg Csehszlovákiát. 1944 márciusában Klessheimben pedig egyszerűen faképnél hagyta a Führert, aki nyilvánvalóan nem szokott hozzá, hogy így viselkedjenek vele. Ugyanakkor Horthy nyilvánvalóan őszintén becsülte a német diplomáciai és államigazgatási kar egyes tagjait: Franz von Papen hajdani versenylovasként Horthy Jenő jó barátja volt és gyakran eljött szarvasbőgésre a gödöllői koronauradalomba. Itt volt Horthy vendége Welczek német követ és Wilhelm Canaris tengernagy, az Abwehr vezetője is. Más tábornokokkal, így von Brauchitsch-

Bethlen István gróf volt magyar miniszterelnök berlini látogatása tiszteletére von Wettstein követségi tanácsos, ügyvivő reggelit ad 1933. március 7-én. A kép előterében bal oldalon Bethlen Franz von Papen (1879–1968) alkancellárral (1933–1934) beszélget (Magyar Nemzeti Múzeum)

csal és Beck vezérezredessel folytatott tárgyalásai mindegyre arról győzték meg az idős kormányzót, hogy Németország ugyanaz, ami volt, és még mindig él az egykori fegyverbarátság. Így aztán Hitler klessheimi „csapdája" után ugyancsak kellemetlen szembesülés lehetett számára a tejhatalmú magyarországi megbízottal, Edmund Veesenmayerrel való közelebbi ismeretség. Az ő révén találkozott először igazából a nemzetiszocialista uralom eddig kevéssé ismert oldalaival: a kormányzónál három és fél évtizeddel fiatalabb, gyors felfogású, dinamikus, és Horthyban gyakorta a szélütött nagyapót látó (és ennek megfelelően viselkedő) náci politikus számára semmit sem jelentett a „sorsközösség" vagy a „fegyverbarátság" szólama. Ő vaskövetkezetességgel érvényesítette a német érdekeket, amelyek ekkorra már egyáltalán nem estek egybe a magyar szempontokkal.

Horthy első jelentős miniszterelnöke, Teleki Pál (1879–1941) már összetettebb lélekkel és nagyobb szellemi felkészültséggel közeledett Németországhoz. Túl azon, hogy egyik sógora a német hadsereg tisztje volt az első világháborúban, valamint földrajzi munkásságában jelentős szerepet kapott a német tudományosság (Ratzel, Sombart és a „katedraszocialisták"), Teleki külpolitikai koncepciójában – mint a revízió támogatója – elsőrangú szerepet foglalt el Németország. 1920 nyarán, már külügyminisztersége alatt – miközben rendíthetetlen franciabarátnak mutatta magát – egyik bizalmasát Berlinbe küldte, hogy szoros német–magyar együttműködést kínáljon fel a status quo megváltoztatására. Felvetésére a német külügyminisztérium nem reagált. Később pedig, már miniszterelnökként von Seeckt vezérezredes körével kereste a kapcsolatot. Teleki a két világháború között gyakran tartott földrajzi kérdésekről vagy általános külpolitikai problémákról előadást Németországban. Már 1928-ban találkozott Hitlerrel. Vélhetően ez a német problémákra való élénk odafigyelés tette őt nagyon korán tartózkodóvá a náci Németországgal szem-

Hitler mellett kalappal Gömbös Gyula (1886–1936), magyar miniszterelnök (1932–1936), aki „őrségváltást" és jobbra tolódást ígért Magyarországon. Bár európai kormányfőként, 1933. június 17-én, ő látogatta meg először Hitler birodalmi kancellárt (a kép ekkor készült) és ő volt a Berlin–Róma-tengely kifejezés megalkotója is, a német érdekek minél teljesebb magyarországi érvényesítésével szembe mert és szembe tudott szállni (Magyar Nemzeti Múzeum)

ben. A budapesti tudományegyetem közgazdaságtudományi karán – ahol tanított – minden eszközzel igyekezett gátat vetni a népi német és nemzetiszocialista propagandának. A magyar elitképzés helyének számító Eötvös-kollégiumban, amelynek kurátora volt, kezdeményezte a német cserediákok és lektorok fogadásának szüneteltetését, mert azok a kollégiumban német nemzetiségi propagandát folytattak. 1937-ben pedig már nemcsak a színfalak mögött hadakozott a nemzetiszocialista ideológiával: a felsőház költségvetési vitájában a magyar politika „keresztény-nemzeti irányát" féltve kijelentette: „...ennek a magyar célkitűzésnek mindkét szempontjából, a nemzetiből és a keresztény szempontból is, sajnos, veszedelmeket látok. ... Ezeket a törekvéseket aggodalommal látjuk keresztségünk, vallásosságunk szempontjából, de aggodalommal látjuk nemzeti szempontból is, mert tagadhatatlan, hogy Magyarországon magyar és nem magyar állampolgárok részéről erős német agitáció folyik." 1939 és 1941 közötti miniszterelnöksége alatt, a Hitlerrel való találkozásaikor leginkább feltűnően szófukar volt, csupán egy-egy rövid megjegyzést tett, és a beszéd javát külügyminiszterére, Csáky Istvánra hagyta. Egyes esetekben viszont hirtelen szózuhataggal – például Közép-Európa etnikai viszonyainak (a német feljegyzés szerint) „hosszabb és kissé körülményes" kifejtésével – próbálta a Führerbe fojtani a szót. Nem voltak illúziói a Harmadik Birodalommal kapcsolatban. Ezt igazolja híres, Ciano olasz külügyminiszter előtt tett kijelentése is, mikor arról érdeklődött, hogy Ciano tud-e bridzselni, majd rezignáltan csak annyit jegyzett meg, hogy akkor majd nyilván lesz mivel elütniük az időt Dachauban. Egész kül- és belpolitikai tényked ése – főként – arra irányult, hogy a nemzetiszocialista befolyást távol tartsa Magyarországtól, és az ország úgy maradhasson ki a háborúból, hogy ne veszítse el a nyugati nagyhatalmak szimpátiáját. Kétségkívül kötött azonban olyan kompromisszumokat (például kénytelen volt engedélyezni a magyarországi Volksbund megalakulását), amelyek végül kudarcra ítélték külpolitikáját.

Bethlen István (1874–1946) példája, ha lehet, még egyértelműbb esetnek mutatkozik. Neki nem voltak olyan hangsúlyos korporatív szimpátiái, mint Telekinek, a zsidótörvényeket és a rendszer folyamatos jobbra tolódását a harmincas években határozottan ellenezte. 1921 és 1931 között miniszterelnökként igyekezett Németország iránti rokonszenvét kimutatni, de külpolitikájában sokkal inkább támaszkodott Mussolini Olaszországára, amelylyel 1927-ben Magyarország barátsági szerződést kötött, és ezzel kitört a húszas évek eleje óta tartó külpolitikai blokádból. A náci hatalomátvétel után néhány héttel, 1933 márciusában a Német Kultúrszövetség meghívására ugyan több német nagyvárosban tartott előadást a revízió kérdéséről, és bár hazatérte után az ellenzék keményen támadta, hiszen előadásaiban hivatkozott a „fegyverbarátságra" is, de azt még a berlini francia követnek is el kellett ismernie, hogy Bethlen „tartózkodó" volt az új hatalom képviselőivel. A hatalom teljes körű megragadása után a nácik valószínűleg már nem is látták volna szívesen az idős liberális-konzervatív politikust. Bethlen saját pártjában is szembeszállt az új miniszterelnök, Gömbös Gyula tekintélyuralmi törekvéseivel. A háború elején pedig ismételten felhívta a magyar kormány figyelmét arra, hogy az országot mindenképpen tartsa távol a háborútól. 1940-es, bizalmas emlékiratában még csak arra intette a magyar külügyi vezetést, hogy ne tegyen egyértelműen a németek győzelmére a háborúban, és a német gleichschaltolás Ausztriában elkövetett „ostoba hibáiról" írt. Négy évvel később, a németek elől bujkálva már lényegesen kategorikusabb kijelentéseket tett: „A második világháború sorsa az első naptól kezdve eldőltnek volt tekinthető. Németország ezt a háborút sehogy sem nyerhette meg." A magyar politika kudarcáért azonban egyértelműen az egymást követő kormányokat tette felelőssé, mert ezek működése nyomán „Németország velünk szerzett tapasztalatai alap-

ján kezdettől érezte gyengeségünket és puhaságunkat." Kijelentései 1944-ben már nem tűnnek ugyan különösebben éleslátónak, de ha tudjuk, hogy a magyar politikai elit nem elhanyagolható része még ekkor is bízott, ha nem is a német győzelemben, de egy kompromisszumos békében, akkor Bethlen kijelentései kétségtelen szellemi bátorságról tanúskodnak.

A két világháború közötti Magyarország politikai arculatának kialakításában fontos szerepet játszó harmadik kormányfő, Gömbös Gyula (1886–1936) szerepe e kérdésben már jóval összetettebb. Gömbös egyszerű vezérkari századosként érte meg a Monarchia összeomlását, és az ellenforradalmi hullám emelte a politikába. 1920-tól – hol kormánypárti, hol ellenzéki politikusként – kapcsolatban állt német szélsőjobboldali és katonai csoportokkal, sőt egy ideig nagytétényi házában rejtőzködtek olyan német katonatisztek, akiknek közük volt Mathias Erzberger meggyilkolásához. Azt gondolhatnók tehát, hogy Gömbös, már miniszterelnökként, kitörő örömmel fogadta Hitler hatalomra jutását Németországban.

Igaz persze, hogy Gömbös már 1933. február 1-jén utasította Kánya Kálmán berlini magyar követet, hogy vegye fel a kapcsolatot az új kancellárral, az európai kormányfők közül pedig elsőként találkozott Hitlerrel 1933 júniusában. És igaz ugyan, hogy útjának mérlegéről a képviselők előtt azt nyilatkozta, hogy: „Hitler kancellár és a nacionalista mozgalom rendkívüli világtörténeti szolgálatot tett az emberiségnek azáltal, hogy Németországban megszüntette a kommunista veszélyt", valójában azonban mélységes csalódottsággal jött haza Berlinből (bár színleg kétségkívül lelkesedést mutatott a nemzetiszocializmus nyújtotta látványosságok iránt). A Führer ugyanis értésére adta Gömbösnek, hogy a magyar revíziós elképzeléseket csak bizonyos mértékig – Csehszlovákia ellenében – támogatja. Bizalmasainak pedig egyenesen „delíriumos jelenetként" írta le a nagyszabású tömegfelvonulások némelyikét, és a náci módszerek átvételéről teljes elutasítással beszélt. Tagadhatatlan azonban, hogy a későbbi, a Németország részéről barátságtalannak értékelt lépései (pl. a római jegyzőkönyvek aláírása) ellenére Gömbös a nyilvánosság előtt mindig feltétlen németbarátnak mutatkozott. Ő használta először például a Berlin–Róma-tengely elnevezést. Mind a kül-, mind a belpolitikában olyan személyeket aktivizált, akik – kevés kivétellel – Gömbös hirtelen halála után a lehető legkártékonyabb működést fejtették ki. Szakváry Emiltől, szárnysegédjétől – aki a nyilaskeresztes Szálasi Ferenc kormányának tagja lett 1944-ben –, Mecsér Andráson – ugyane kormány berlini követén – át egészen Hubay Kálmánig vagy Kolosváry-Borcsa Mihályig Gömbös „őrségváltása" azokat az aktívan szélsőjobboldali erőket mozgósította a hatalom környékén, akiknek a német–magyar viszony már egészen mást jelentett.

A magyar politikai elit négy meghatározó alakjának Németország-képét, a nemzetiszocializmushoz való viszonyát végigtekintve elmondható, hogy egyikük sem volt elkötelezett híve az 1933 utáni Németországnak. Közülük – paradox módon – az a Horthy tudott bizonyos pillanatokban a leginkább ellenállni Hitlernek, akinek négyük közül – mondjuk így – a legzártabb volt a gondolkodása. (Bethlennek nem nyílt módja politikusként tárgyalni Hitlerrel, szerepét itt azért említettük, mert ő és köre meghatározó jelentőséggel bírt a magyar politika feltételeinek kialakításában.) Egyúttal azonban Horthyt terheli a legnagyobb felelősség is a Németország melletti elkötelezettségben, hiszen 1920 és 1944 között folyamatosan hatalmon maradva ő jelenítette meg a magyar politikai élet állandóságát, és egy sor szerencsétlen külpolitikai lépésben (Jugoszlávia megtámadása, a Szovjetunió elleni háború) döntő szerepe volt. Igaz viszont, hogy Horthyt a revízió szükségességének gondolata és saját antikommunizmusa vitte bele e konfliktusokba, nem pedig a nemzetiszocializmus elfogadása.

Gömbös és Teleki – eltérő intellektuális nívón ugyan – bizonyos fogékonyságot mutat-

tak a „modern koreszmék" iránt. Az alakiságot roppant módon értékelő, volt katonatisztnek nyilván imponáltak a Harmadik Birodalom külsőségei, Teleki pedig valószínűleg értékelte a szociális problémák náci megoldásának egyes elemeit, még ha magát a rendszert el is vetette, és tartott pogányságától. Bethlen és Horthy alapvetően 19. századi világképpel és erkölcsi normarendszerrel szemlélték a kor történéseit, és nézeteik – még részleteikben – sem voltak összeilleszthetők a náci típusú gondolkodásmóddal.

A RÉGI GÁRDA: A HATALMI ELIT ÉS A KÜLÜGYI APPARÁTUS

A fentiekkel nagyjából leírhatóak a hatalom – javarészt a húszas években hivatalhoz jutott – más tisztségviselőinek és a külügyi apparátus tagjainak nézetei is. Érdemes azonban közelebbről szemügyre vennünk értékeléseiket, mert egy-egy emlékiratban, újságcikkben, naplóban találhatók olyan megfogalmazások, amelyek jobban megvilágítják e rendkívül összetett, és mint láttuk, jó megoldásokat csak elvétve kínáló viszonyt.

A Magyar Külügyi Társaságot még 1920-ban alapították, olyan nagy tekintélyű politikusok vezetése mellett, mint Apponyi Albert és ifj. Andrássy Gyula. Az alapítók 1933-ban, illetve 1929-ben elhunytak ugyan, de a Társaság vezetésében ott voltak mindazok, akik bármiféle informális befolyással bírtak a külpolitika irányításában és azok is, akik magas társadalmi állásuk miatt akár passzióként foglalkozhattak a nemzetközi kapcsolatokkal. A semlegesen hangzó név és a válogatott tisztikar arra is módot nyújtott, hogy az egyesület a tiszteletreméltóság látszatát keltve folytasson propagandát a revízió mellett. A Társaság folyóiratának, a *Külügyi Szemle* szerkesztőbizottságának Gratz Gusztáv (1875–1946), volt pénzügy- és külügyminiszter, történész és publicista, ismert liberális és királypárti politikus volt az elnöke. Ha nem is az ő tollából, de mindenesetre az ő kezdeményezésére születtek a *Szemle* németországi hatalomváltást kommentáló cikkei. Az első elemzésekben a folyóirat még szigorúan ragaszkodott az objektivitáshoz, sőt néhány szófordulat arra engedett következtetni, hogy a *Külügyi Szemle* szerzőjére hatást gyakorolt az új rendszer dinamizmusa és határozottsága. Ugyanakkor érezhető volt, hogy a polgári politikusok letartóztatása és a külföldön is ismert német egyetemi tanárok elmozdítása nem tetszhetett a szerzőnek. A következő számban az 1933. március 5-i választásokon tapasztalt erőszakosságok és az új rezsim egyre élesebben kirajzolódó vonásai már határozottabb állásfoglalásra késztették a folyóiratot: a letartóztatásokat, a zsidóság üldözését, az egyházellenes lépéseket egyértelműen elítélte a lap cikke. Gratz hamarosan közelebbről is megtapasztalhatta a nemzetiszocialista módszereket: 1934-ben a kormány felkérésére elvállalta a Német Népművelődési Egylet (Volksbildungsverein) elnökségét, és hamarosan azt észlelte, hogy az egylet apparátusának jelentős része a német expanziós célok érdekében dolgozik, és rendszeres juttatásokat kap Németországból. A magyarországi félmilliós németségből „olyasfélét akartak ... csinálni, amit később mint saját hadseregük »ötödik hadoszlopa« néven emlegettek" – írta Gratz, aki német származása ellenére is kitartóan küzdött a disszimilációs nézetek ellen.

Gömbös Gyula közvetlen baráti köréből, a szélsőjobboldali katonatisztek közül indult Kozma Miklós (1884–1941), a rendszer egyik legsajátosabb pályát befutó alakja. A vitathatatlan íráskészséggel rendelkező, egykori huszártiszt 1920-ban a Magyar Távirati Iroda vezetője lett, majd az évek során döntő befolyásra tett szert a magyar filmgyártásban, ő volt a Magyar Rádió megszervezője és első elnöke, az irodalom barátja, aki cégei finanszírozásához még egy bankot is megszerzett. 1935 és 1937 között pedig Gömbös Gyula, illetve Darányi Kálmán kormányának belügyminiszteréként dolgozott, a halál pedig a fris-

Szegedy Maszák Aladár (1903–1988), a magyar külügyi szolgálat egyik legélesebb szemű diplomatája, aki visszaemlékezéseiben igen plasztikus képet festett a harmincas évekbeli Berlinről és Németországról (Magyar Nemzeti Múzeum)

Gratz Gusztáv (1875–1946), rövid ideig magyar pénzügy- (1917), majd külügyminiszter (1921), közgazdasági szakember, történetíró és legitimista politikus, a nemzetiszocialista politikának és a magyarországi németség disszimilációjának kemény ellenfele (Magyar Nemzeti Múzeum)

sen visszaszerzett Kárpátalja kormányzói biztosaként érte. Hatalmas irathagyatéka a Horthy-korszak egyik legfontosabb forrásanyaga. Ha ilyen hosszasan értekezünk életútjáról, azt csak azért tesszük, hogy érzékeltessük az életút rendkívüli öszszetettségét, és bizonyítsuk azt, hogy ő volt az az egyik ritka kivétel, aki Gömbös köréből nem a szélsőjobboldalra érkezett. Kozma két évtizeddel a világháború után is szinte fétikus tisztelettel adózott egykori ezrede és annak tulajdonosa, Mackensen tábornagy emlékének. A „magyar–német fegyverbarátság" egyik kedvelt fordulata volt. Ennek ellenére, amikor 1936 decemberében szemtől szembe találkozott Hitlerrel, nem az elvárt módon viselkedett. Már előző tárgyalásain is kifogásolta a német sajtó Magyarországgal szemben használt hangnemét és a német beutazók tevékenységét. Hitlert egyszerűen félbeszakította egyik jellegzetes monológja közepén, többek között azért, mert – mint naplójegyzeteiben írta – „nem óhajtom magamat egy vazallus állam kitanítandó miniszterének elismerni még akkor sem, ha ez egy kétségtelenül nagy ember, bátor katonabajtárs és egy hatalmas állam feje részéről történik." Ennél elismerőbb szavai később sem akadtak Hitlerről, epés kijelentéseket azonban annál többször tett rá. Ilyen világlátás mellett nem csoda, ha Teleki Pál második miniszterelnöksége idején Kozma a kormányfő egyik bizalmi embere volt, akire több esetben a kabinet által nyíltan fel nem vállalható feladatokat bízott.

Szintén Gömbös kormányának volt tagja Lázár Andor igazságügyminiszter, akinek vaskos emlékiratai inkább a társadalomtörténészek számára érdekesek. Ő szintén nem tartozott a nemzetiszocialista Németország kritikátlan csodálói közé, de a magyar politika Németország felé fordulását szinte végzetszerűnek tekintette. „Mind a két állam tehát [Ausztria és Olaszország – A. B.], amellyel Magyarország baráti viszonyban volt, a hitleri Németország befolyása alá került. Ennek ránk nézve tragikus következménye, hogy ha nem akarjuk elveszíteni eddigi barátainkat, nekünk is

követnünk kell az ő példájukat, ha életben akarunk maradni. ... Ez a történelmi kényszerűség, amelynek előidézői nagy részben a velünk szemben közömbös nyugati hatalmak voltak, ellenállhatatlan erővel hatott a magyar politika és közvélemény kialakulására. ... A Hitler-féle parancsuralmi rendszer homlokegyenest ellenkezett az egyéni és politikai szabadságon alapuló, az emberi szabadságjogokat mindenek fölé helyező magyar életformával, hogy a tragikus összeütközés kikerülhetetlen volt" – írta emlékezéseiben. Ugyanakkor nemcsak nála, hanem csoportjából csaknem mindenkinél megjelenik a józan és a nácizmustól meg nem fertőzött német képe is. „A régi hotelban, amikor este megérkezünk, harsány »Heil Hitler!« kiáltással üdvözölnek bennünket. De amikor erre szerény Guten Abend a feleletünk, abbahagyják a Heil Hitlert, s a következő napokban ők is a régi módon üdvözölnek bennünket" – írta egy németországi útjáról a volt igazságügyminiszter.

„Hangsúlyoztam, hogy a német katonákkal a régi meleg megértést akarjuk, a politikai felhők dacára" – biztosított egy magasrangú német tisztet 1939 márciusában Andorka Rudolf ezredes, a honvéd Vezérkari Főnökség 2. osztályának (elhárítás, hírszerzés) vezetője, későbbi madridi követ, aki az angolbarát körök egyik exponense volt. Ugyancsak ő jegyezte fel a madridi evangélikus istentiszteletről: „ez a német pap nagyon tetszik nekem. Nem beszélt győzelemről, hanem azt mondta, »hogy a mi jövőnk az Isten kezébe van letéve«. Azt csodálom, hogy mer így beszélni."

Szegedy-Maszák Aladár – mint az emlékiratai alapján megállapítható – a magyar külügyi szolgálat egyik legélesebb szemű és legjobb ítélőképességű diplomatája, hosszú fejezeteket szentelt memoárjában annak, hogy míves portrékban bemutassa a berlini élet általa megismert alakjait – nemcsak a nácikat, sőt elsősorban nem őket. „Az északnémeteket, főleg az autentikus poroszokat szerettem, a kötelesség aszkézise, a szolgálat ethosza, a pénz bizonyos fokú megvetése, a bismarcki mértéktartás, a preussische Sachlichkeit imponált nekem." Máshol pedig: „nem győztem eleget hangsúlyozni magamnak és másoknak is, ... hogy a nácizmus nem porosz, hanem délnémet képlet: romantikus, szertelen, racionális mértékkel nem érthető, racionális módon meg nem közelíthető. És így legalább az első években hajlandó voltam nem tudomásul venni, hogy az abszolút kötelességérzet milyen kétélű dologgá válhat, ha elsikkad belőle az az újszövetségi parancs, hogy inkább az Istennek kell engedelmeskedni, mintsem az embereknek."

A „másik Németország" e szüntelen keresésének Hory András, volt római, varsói magyar követ, a külügyminiszter egykori helyettese adta frappáns foglalatát a kassai bombázás kapcsán, amikor a nagyon exkluzív és határozottan németellenes hangulatú Nemzeti Kaszinóban felmerült, hogy Németország keze is benne van a támadásban, amely Magyarország számára ürügyként szolgált a Szovjetunió elleni háborúhoz: "...ezt az aljasságot még a hitleri rendszer katonáiról sem tudtam feltételezni. Hiszen ha nácik is, de németek voltak, és a német becsülettel ilyen hitványság nem összeegyeztethető." (A kassai incidens pontos háttere azóta sem világos.)

Még ha az emlékiratokat meg is gyanúsíthatjuk azzal, hogy sok esetben az önigazolás szándékával íródtak, a kijelentések különös összhangja és a bizonyítottan egykorú naplójegyzetek hasonló felhangjai valószínűsítik, hogy ez a vélemény igen markánsan volt jelen a hatalom egyes köreiben. Hory, Andorka, Szegedy-Maszák olyan külügyminisztériumban szolgáltak, amelynek szervezeti kereteit, felépítését és működését Kánya Kálmán (1869–1945) tervezte meg a külügyminisztérium főtitkáraként (1919–1925), majd külügyminiszterként (1933–1938). A Monarchia külszolgálatából érkezett Kányát mind ellenségei, mind csodálói (az előbbiek kétségtelenül többen voltak) nagyformátumú, művelt, németbarát, ugyanakkor végtelenül fennhéjázó embernek tartották, akinek csípős nyelve és a piszkálódás iránti szeretete nem állt összhangban a magyar külpolitika nyújtotta

lehetőségekkel. Kánya 1925 és 1933 között berlini követként kitűnő kapcsolatokat épített ki a német nagytőke, a nagyipar és a tisztikar egyes köreivel; külügyminiszteri kinevezésekor pedig mindenki a németbarát vonal erősödését várta. Kánya azonban igyekezett távolságot tartani a nemzetiszocialista külpolitikától, bár – legalábbis 1938-ig – nem érzékelte a Magyarországra veszélyes tendenciákat. A nemzetiszocializmust plebejus, szélsőjobboldali mozgalomnak tartotta, amely annyiban hasznos, hogy dinamizmust hoz a német külpolitikába, és közvetve elősegíti a magyar határok revízióját.

A külügyminiszter német megítélése Joachim von Ribbentrop külügyminisztersége alatt romlott meg. Kánya mélységesen lenézte ugyanis német kollégáját, nyilvánosan is csak „fiatalembernek" szólította, és olyan mondatokat engedett meg magának vele szemben, mint például: „elmondom lassabban, hogy Ribbentrop úr is megértse", vagy: „ne törje a fejét, úgysem fogja megérteni." A Wilhelmstrasse már ezt is nehezen nyelte le, de Kánya 1938 augusztusi, németországi látogatásán tanúsított viselkedése, a Csehszlovákiával szembeni magyar intervencióval kapcsolatban elfoglalt álláspontja Hitlert is végtelenül felbőszítette. Úgy tűnik, a külügyminiszter szeméről is ekkor hullt le a hályog. „Ez az őrült ember [Hitler – A. B.] mindenáron háborút akar kirobbantani!" – osztotta meg felismerését egykori helyettesével. Arról is meg volt győződve, hogy a kialakuló világkoalíció ellen ezt a háborút Hitler el fogja veszíteni.

Hitlernek ezzel betelt a pohár: 1938 novemberében Kányát nagyon határozott berlini nyomásra Imrédy Béla kihagyta második kormányából. Kánya tehát távozott, de a kormányzó kinevezte őt a felsőház tagjává, ahol

Teleki Pál gróf (1879–1941), magyar miniszterelnök (1920–1921 és 1939–1941) Joachim von Ribbentrop (1893–1946) külügyminiszter (1938–1945) társaságában a müncheni vasútállomásról a Regina Hotelbe utazik, 1940. július 10-én (Magyar Nemzeti Múzeum)

a külügyi bizottságban tevékenykedett. Az általa válogatott külügyi személyzet – Kánya preferenciáival és a régi keretek között – azonban a helyén maradt 1944 márciusáig, sőt még azon is túl. Hatása olyan erős volt, hogy át tudott formálni még olyan alapvetően jobboldali, németbarát felfogású egyéneket is, mint Újpétery Elemér vagy Ullein-Reviczky Antal. Ez utóbbiról – és ez is jellemző a kor hangulatára – eleinte úgy tartották a bennfentesek, hogy „több benne az Ullein, mint a Reviczky", leplezetlenül utalva ezzel arra, hogy a soproni német családból származó külügyi sajtófőnök nem feltétlenül anyai felmenőinek magyar dzsentri világképéhez idomult.

Végigtekintve a vallomások lapjain szembeszökő az a törekvés, hogy mind a bethleni gárda politikusai, mind az ország vezetőit információkkal ellátó diplomaták szüntelenül arra törekedtek, hogy leválasszák a számukra ellenszenves nemzetiszocialista világképet az általuk eladdig feltétlenül tisztelt Németország imázsáról. Ez egyfelől kétségtelenül rokonszenves törekvés volt egy olyan korban, amelyben túl gyakran merült fel egyes népek, nemzetek kollektív megbélyegzése, akár propagandisztikus, akár ideologikus célból, másfelől – néhány kivétellel – csapdába kerítette ezt a politikai réteget, hiszen a rokonszenvesnek megismert németek, azaz a porosz úrlovasok, újságírók, katonatisztek vagy régivágású külügyi tisztviselők nem voltak akkoriban döntési helyzetben. Vagy ha mégis, akkor sem saját nézeteik alapján cselekedtek, mert nem cselekedhettek; a nemzetiszocialista hatalmi logika döntött helyettük. Ezek a magyar politikusok és diplomaták – csakúgy mint nácibarát ellenfeleik – egy régi magyar betegségnek estek áldozatul, amelyet a „külpolitika szubjektiválásának" nevezhetünk. Nem tettek különbséget a magánember és a hivatalnok között. Úgy gondolták, hogy a személyes kapcsolatok, a rokonszenv ellensúlyozzák vagy éppen kioltják a nagyhatalmi logikát és szükségleteket. Márpedig egy vadászatra szóló meghívás vagy egy közösen végigélt lokállátogatás nem hozta, nem hozhatta vissza Dél-Erdélyt. Ettől függetlenül (vagy éppen ezért) a nemzetiszocialista külpolitika alakítói: Ribbentrop, Hitler vagy Goebbels megbízhatatlan, alakoskodó, feudális, angolés zsidóbarát csoportnak látták ezt a hagyományos elitet, és ebben az esetben az ő véleményük számított.

ÚJ REND: ÁLLÁSFOGLALÁS A NEMZETI-SZOCIALIZMUS MELLETT

Az eddigiek alapján okkal tehető fel a kérdés: ha a magyar politikai elit jelentős része enynyire ódzkodott Hitler Németországától, vajon mivel magyarázható a német szövetség tartóssága és Magyarország második világháborús szereplése? Nos, Németország kezdeti gazdasági, majd hadi sikerei nemcsak Teleki Pálra gyakoroltak hatást, hanem a magyar középosztály döntő hányadára és az őket képviselő politikusok nagy részére is. Az eddig ismertetett politikus-példák inkább intellektusukkal vagy éppen már letűntnek látszó elveik iránti ragaszkodásukkal lógtak ki a sorból, a többséget azonban nem ők képviselték. A harmincas évektől folyamatos volt azon képviselők és publicisták utánpótlása, akik csodálattal tekintettek Németországra – és még ez volt a jobbik eset. A rosszabbikban pedig egyszerűen megvette őket az NSDAP valamelyik külügyi szerve. Túl hosszú lenne azoknak a felsorolása – a kormánypárt „Cs-csoportjától" Rajniss Ferencen át Bárdossy Lászlóig vagy Szálasi Ferencig és Böszörményi Zoltánig –, akik fenntartás nélkül hajlandóak voltak a német érdekekért tevékenykedni. Tény azonban, hogy e csoport képviselői között is akadtak olyanok, akik kétségtelen szellemi erőt képviseltek, ám hibás helyzetfelmérésük vagy önnön ambícióik olyan útra sodor-

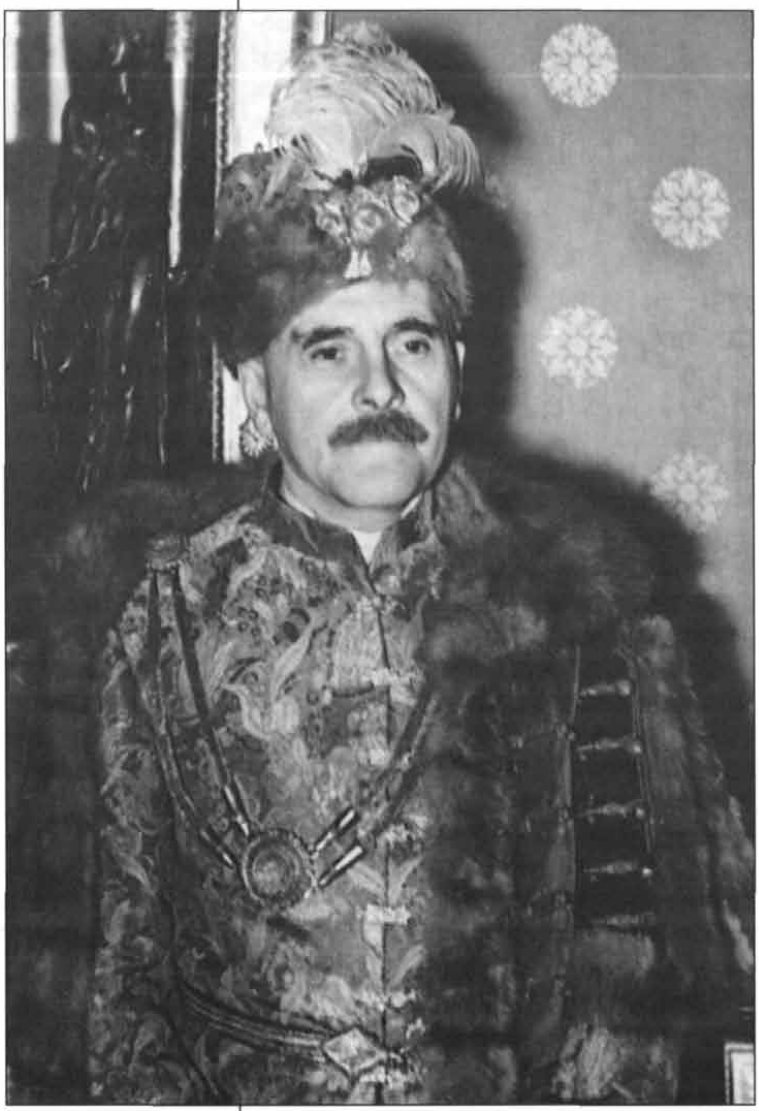

Kállay Miklós (1887–1967), magyar miniszterelnök (1942–1944), a szövetségesek felé tájékozódó, az egyre erőszakosabb német követeléseket pedig lehetőleg – és sokszor eredményesen – elhárító politikus. Kormányfőként elérte, hogy Magyarország a Tengelyen belül – és a németek állandó rosszallását kivíva – „vonakodó csatlós"-sá vált (Magyar Nemzeti Múzeum)

ták őket, amely végzetes lett rájuk és az országra nézve. (Szálasi Ferencet és pártját – csakúgy, mint az illegális kommunista pártot – e helyütt azért nem elemezzük, mert sok tekintetben egyikük sem felel meg a címben foglalt „politikai elit" kritériumainak.)

Hóman Bálint (1885–1951) sikeres történész volt; a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, egyik szerzője a máig páratlan, Szekfű Gyulával közösen írt, nyolckötetes magyar történeti összefoglalásnak. 1932 és 1942 között – rövid megszakítással – igazán felkészült és távlatos koncepciójú kultuszminiszter. „Valami naiv, majdnem gyermeteg vonás is volt benne, élvezte a szereplést, a politikát, amelybe reménytelenül szerelmes volt" – emlékezett berlini látogatására Szegedy-Maszák Aladár, majd így folytatta: Hóman is „egyike [volt] azoknak, akikről képtelen vagyok megérteni, hogyan falazhattak a tömeges deportálásoknak és egyéb embertelenségeknek."

Valóban, a németül egyébként rosszul beszélő Hóman több feljegyzésben és nyilvános megnyilatkozásában is harcosan kiállt a német–magyar együttműködés mellett. 1940 júniusában például így írt Teleki Pál miniszterelnöknek: „Nemzeti nagy céljaink eléréséhez mindenesetre szükségünk van a német hatalom teljes bizalmára, minek birtokában meggyőzhetjük érdekeink nyilvánvaló közösségéről. A németekkel való érintkezésben mindnyájan tapasztalhattuk, a történelem is bizonyítja, hogy velük őszintén és kendőzés nélkül kell beszélni, sőt brutális igazmondásért sem neheztelnek, de ehhez feltétlen bizalmuk szükséges. Aki szolgamódra hódol, vagy éppen véleményét változtatva alájuk fekszik, attól mindent sokszoros mértékben kívánnak." E körülményekből azt a kézenfekvő következtetést vonta le, hogy a magyar államgépezetből el kell távolítani azokat, akik kifejezetten németellenes politikát folytatnak, s le kell váltani a tengellyel szembehelyezkedő diplomatákat, valamint a német nemzetiség ügyében világos kormányálláspontra van szükség, és leginkább „a zsidókérdés tekintetében is szakítani kell az eddigi kompromisz-

szumos kezeléssel. A mai állapot félmegoldás eredménye, ezen gyökeresen változtatni kell." Hasonló gondolatokat ismételt meg egy 1940 decemberében átadott memorandumban is, amelyben a német szövetség kérdését egybekapcsolta a magyar belpolitika radikális átalakításának ügyével: „Nyilvánvaló tehát, hogy minden eshetőségre csak úgy készülhetünk fel, ha a háború ideje alatt a legteljesebb hűséggel állunk ... az életlehetőségeiért küzdő Németország mellett." Aktuálpolitikai fejtegetéseinek történeti megalapozottságot is igyekezett adni akkor, amikor a *Német–magyar sorsközösség* című brosúrában arról írt, hogy az árja és a turáni népek (értsd: a magyarok) alkalmasabbak államszervezet létrehozására és fenntartására. Ebben végigtekintette a magyar–német kapcsolatok évszázadait, a Német–római Császárság ellen viselt középkori háborúkat „epizódszerű"-nek nevezte, s furcsa logikával a Habsburg-uralmat elítélte, és úgy látta, hogy a német–magyar „kultúrközösség", „barátság: történeti szükségszerűség, évszázados folyamat, élő valóság." Úgy vélte, hogy „a magyarok barátsága és tisztelete kell, hogy minden újkeletű alázatos hódolatnál értékesebb legyen hatalmas barátaik szemében, mert önkéntességét és őszinteségét, természetességét és tartósságát a közös történelem immár ezeresztendős tényei, folyton megismétlődő tényei, folyton megismétlődő eseményei, együttvívott harcok emléke és együtt végigélt lelki élmények bizonyítják." Ennek az alapvetően érdekközpontú – mert a „nemzeti nagy célokért" folytatott – politikának azonban még Hóman gondolkozásában is megvoltak a határai: a volt miniszter egyértelműen zsarolásnak nevezte az Észak-Erdélyt Magyarországnak visszajuttató második bécsi döntést (1940. augusztus 30.) kísérő kisebbségi záradékot, amely a német nemzetiség szabad szervezkedését garantálta. 1944 márciusában pedig levélben tiltakozott Veesenmayernél az ország német megszállása és a Volksbund tevékenysége miatt. „Önérzetes magyarok számára – írta a birodalmi megbízottnak – a lebecsültetés és még inkább, a leigáztatás érzése ... egyenesen elviselhetetlen, és ezeknek az érzéseknek a kicsírázása egyenlővé válhat a Magyarország és Németország közötti baráti érzések halálos megsértésével." Hóman feltehetően e levélnek köszönhette, hogy nem ítélték halálra a háború után megtartott népbírósági tárgyaláson. Öt évvel később, börtönben hunyt el.

Hóman esete nem volt egyedi: a kimondottan német- és nácibarátnak ismert politikusok többször – akár személyes meggyőződésből, akár a függetlenségi érzületnek tett engedményből – megengedtek maguknak németellenes kiszólásokat vagy bírálták a Harmadik Birodalom egyes lépéseit. Még a nyilaskeresztes Szálasi Ferenc is, akinek szociopata viselkedése és szerfelett egyéni, hungarista világképe gyakran került összeütközésbe a nemzetiszocialista hatalmi logikával, de másoknál is találkozunk hasonló kijelentésekkel. Meskó Zoltán például, az egyik legelső magyar nemzetiszocialista párt alapítója, aki 1933-ban még Hitler barátságával dicsekedett képviselőtársai előtt, a háború kitörésétől „hamisítatlan németellenes nacionalista lett"; legalábbis egy, a korszakkal foglalkozó feldolgozás szerint. A tengelybarát, szélsőjobboldali Magyar Megújulás Pártjának egyik vezéralakja, Oláh György pedig harcosan vetette el Ribbentrop közeli tanácsadójának azt a nézetét, miszerint Magyarország a Südostraumba tartozna. Jóllehet Oláh – mint a német birodalmi Sas-rend tulajdonosa – ilyesmit megengedhetett magának.

Leszögezhető, hogy nem a magyar érdek, hanem elsősorban a korlátlan személyes ambíció, másodsorban pedig a gyökeres társadalmi átalakítás igénye vezette Imrédy Bélát (1891–1946), az ismert pénzügyi szakembert és rövid ideig miniszterelnököt (1938–1939), Oláh György pártvezérét. A kezdetben angolbarátnak ismert politikus 1938 augusztusában–szeptemberében – egy kellően máig sem megvilágított fordulat nyomán – a radikális jobboldal és az antiszemita társadalmi reform híve lett. A népbíróság előtt így vallott Németországgal kapcsolatos nézeteiről: „Hitler

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944), író és politikus, a német nagyhatalmi terjeszkedés bátor ellenzője, aki Magyarország német megszállásakor fegyverrel fogadta lakásában a letartóztatására érkezetteket (Magyar Nemzeti Múzeum)

Mein Kampfját csak részletekben olvastam... Ezek az eszmék nagyobb befolyást nem gyakoroltak rám, azonban kétségtelen, hogy bizonyos rokonságot véltem felfedezni azokban az elképzeléseimmel, amelyek szerintem a feudális elmaradottságú magyar társadalom megfelelő átalakításához szükségesek voltak." ... „Parlamenti beszédeimben és egyéb megnyilatkozásaimban határozottan leszögeztem azt az álláspontomat, hogy a magyar külpolitikának őszintén, egyenesen és minden ingadozás nélkül a német birodalommal együtt kell haladnia, és ugyanígy a belpolitika terén is meg kell valósítani azokat a reformokat, amelyek az akkori elképzelésem szerint kialakuló nemzetiszocialista új Európában helyünket Közép-Európában biztosítják." Imrédy még belpolitikai ellenfeleivel szemben is felhasználta azt az előnyt, hogy – a mindenben németbarát Sztójay-kormányból 1944 nyarán történt kiválásáig – a németek feltétlen bizalmát élvezte. Az 1940 húsvétján megjelent *Őszinte szó a magyar–német viszonyról* című cikke nyílt támadás volt a Teleki-kormány ellen. Ebben nem tekintette „importeszmének" a nemzetiszocializmust, amelynek átvételét és magyarrá adaptálását elkerülhetetlennek tekintette. Számára a kulcsfogalom az „új Európába" való betagozódás volt, a lehető legkorszerűbb társadalmi modell alapján, amely szemében ekkor a német nemzetiszocializmus volt.

A német célokhoz való alkalmazkodás azt a csalóka látszatot keltette a nácibarát politikusokban és a katonatisztek döntő többségében – élükön például Werth Henrik vezérkari főnökkel –, hogy Magyarország áldozathozatala kedvező helyet biztosít majd az országnak ebben az „új Európában". Ráadásul – ami szintén nem mellékes – segít befejezni a területi revíziót, azaz visszajuttatja Magyarországnak Dél-Erdélyt, Szlovákiát és a Bánságot. Elképzelésük ugyanott hibázott, ahol politikai ellenfeleik gondolatmenete is megbicsaklott. A nemzetiszocialista hatalmi politika nem erős Magyarországot akart, hanem nyugodt, illetve legalábbis egyensúlyban lévő Közép- és Délkelet-Európát, és korántsem hűségi alapon, hanem stratégiai megfontolások alapján jutalmazott és büntetett. Ezért nem jutott egyetlen pillanatra sem eszébe Hitlernek, hogy az Anschluss után visszajuttassa Magyarországnak az Ausztriához került, korábban elveszített nyugat-magyarországi területeket. És ezért orrolt meg rá oly nagyon a magyar közvélemény, amikor Csehszlovákia feldarabolásakor a német hadsereg bevonult a hajdani magyar Ligetfaluba (Egerau), Pozsonnyal szemben.

A „NÉMET VILÁG" ELLEN

Az 1867-es kiegyezés után a Deák Párt, majd a pártegyesülések és beolvadások nyomán létrejött Szabadelvű Párt, illetve a Nemzeti Munkapárt öt év kihagyással (1906–1910) folyamatosan kormányzó párt volt a történelmi Magyarország 1918-as összeomlásáig. A vele szemben álló erők legtöbbször a köz-

jogi kérdés – az Osztrák–Magyar Monarchiához fűződő viszony – mentén próbálták meg artikulálni véleményüket. A függetlenségi ellenzék tehát az egész dualista időszakban bátran élhetett – és élt is – a '48–'49-es forradalom és szabadságharc jelszavainak mozgósító erejével, felmutathatta az emigrációban élő idő Kossuth Lajost (1802–1894) mint a nemzeti ellenállás szimbólumát, és buzgón merített a 16–17. század óta a magyar szellemi életben jelenlevő, németellenességgel gyakorta összecsúszó Bécs- és udvarellenességből. E taktika politikai stratégiaként is bevált: a csaknem felerészt nemzetiségek által lakott Magyar Királyságban a Függetlenségi Párt a színmagyar választókerületekben elsöprő népszerűséget élvezett. A magyar függetlenségi hagyomány felélesztéséhez hozzájárult az is, hogy a századelő legjelentősebb lírikusa, publicistája, a magyar irodalmi modernizmus megteremtője, Ady Endre (1877–1919) írásaiban sikerrel ötvözte a demokratikus reform követelését a függetlenségi (alapvetően protestáns) „kuruc" hagyománnyal. Így az első világháború után nemcsak a korábbi függetlenségi közvélemény körében, hanem az Adyt szellemi előzménynek tekintő, népi értelmiségiek táborában is határozott visszhangja lett a németellenességnek. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az előbbiek által képviselt nézetrendszer rendkívüli életképességét bizonyítják az 1919–1921 közti időszak politikai történései. Ekkor a magyar politikai élet legkomolyabb választóvonala a királykérdés volt, amelynek mentén egymásnak feszült a IV. Károly visszatértét kívánó legitimista tábor (amely e törekvésében támaszkodhatott az arisztokráciára, a tisztikar egy részére, a katolikus klérusra és a zsidó származású középosztály bizonyos hányadára) és a szabad-királyválasztók csoportja, amely a protestáns középosztályt, az egyetemi ifjúság egy részét, a Kisgazdapárt paraszti híveit és főként a fiatal katonatiszteket tömörítette.

Nem meglepő tehát, hogy 1933-ban, a nemzetiszocialista Németország létrejöttét konstatálva a szocialista-szociáldemokrata, a liberális és a kisgazda ellenzék magától értetődően nyúlt a magyar függetlenségi mozgalom jelképeihez és szóhasználatához, amikor a náci veszély ellen igyekezett mozgósítani. A szociáldemokrata Buchinger Manó az 1933. március 5-i németországi választásokra reagálva ezért hangsúlyozhatta a '48-as hagyományok szellemét, miután közölte: „a magyar szociáldemokrácia ismételten és ismételten kijelentette, hogy nemzetközi világszemlélete mellett is elszakíthatatlan kötelék fűzi őt a magyar néphez." Annak ellenére, hogy a Kossuth Lajos nevét viselő vagy azt felhasználó ellenzéki, liberális színezetű pártok vajmi kevés politikai sikert értek el a húszas években, a függetlenségi eszmekör a húszas–harmincas évek fordulóján új lendületet kapott.

Először a jeles művészettörténész (és ekkoriban belső emigrációban lévő református lelkész), Fülep Lajos figyelmeztetett cikkeiben a dél-baranyai magyarság demográfiai hanyatlására. Őt követte Kiss Géza, kákicsi lelkész, Kodolányi János író, maga is a táj szülötte. A legnagyobb vihart azonban 1933-ban Illyés Gyulának a *Nyugat*ban közölt baranyai útijegyzetei kavarták. Ő már hangsúlyosan összekapcsolta a magyar parasztság pusztulásának ügyét a dunántúli németség szaporodásával. „Nem a németek gyarapodása, hanem a magyarok pusztulása nyugtalanít" – írta a kérdésről Illyés. Az igényesen megírt nagyesszé nyomán a kérdés a harmincas években hangsúlyosan jelen volt a közbeszédben. Például a hivatalos Magyarország véleményét közvetítő *Magyar Szemle* hasábjain is, elsősorban Otto Albrecht Isbert és más, népi németséggel foglalkozó, németországi tudósok – kétségtelenül – provokatív megállapításai révén. Kovács Imre *Néma forradalom* című, 1937-ben megjelent, szociográfiának álcázott röpiratában olyan adatokat közölt, amely szerint a kötetlen forgalmú dunántúli földbirtokok 40 százaléka már hazai német kézben van. Ezeknek – a hivatalos statisztika oldaláról nem mindig igazolt – nézeteknek szerepe volt abban, hogy az elsősorban a népi írók által napirenden tartott téma

folyamatosan meghatározza a német kérdésről vallott nézeteket. 1934-ben, egy elnéptelenedett Tolna megyei református gyülekezet, Hidas harangját teológushallgatók Budapestre szállították, és közszemlére tették a Kálvin téri református templom előtt. Így akarták felhívni a figyelmet a pusztuló dél-dunántúli magyarságra. Célt értek. Akciójuk hatalmas vihart keltett, és Hidas az elnéptelenedő Dunántúl jelképévé vált.

Amikor azonban Dunántúl problémáját emlegették, a magyar közgondolkodók előtt akarva-akaratlan Erdély 1918 utáni elvesztése rémlett fel, hiszen következtetéseik szerint a mindaddig elképzelhetetlennek gondolt elcsatolás azért következhetett be, mert a kiegyezés óta egy, a magyarnál szaporább etnikum (a román) magához asszimilálta a magyar szórványokat, értelmisége külföldről (Romániából) kapott segítséggel a magyar állam ellen hangolta a (román) parasztтömegeket. Nemzetiségi pénzintézeteik és földvásárlásaik segítségével pedig megroppantották Erdélyben a magyar uralom alapját kitevő középbirtokot. A trianoni békeszerződés sokkjában élő Magyarországon sokan az alaphelyzet megismétlődésétől tartottak, ezúttal azonban a német nemzetiség játszotta volna a bomlasztó elem szerepét. A magyar állami szervek a harmincas években tehát kellő eréllyel sújtottak le minden Németországból jövő, bomlasztó szándékkal gyanúsított kezdeményezésre. A helyi magyar közigazgatás és karhatalom „túlkapásai" és a német nemzetiség kezelése állandó témái voltak a német–magyar diplomáciai üzenetváltásoknak.

A német előrenyomulástól való félelem természetesen a politikába is átszivárgott. „Az igen t[isztelt]. Ház bölcsen tudja azt, hogy az az expanzív törekvés, amely Németországból Kelet felé indul, nem mai keletű, hanem már a háború előtt is megvolt, s egészen formális térképekben nyilvánul meg Bagdadig, az nem szünetel – jelentette ki a kérdésről Pakots József ellenzéki képviselő már 1933 májusában –, sőt az új politikai irányzat, amelyet Hitler képvisel, ezt az expanziós törekvést olyképpen fejezi ki, hogy egészen Törökbálintig jelöli meg a német terjeszkedés határát. Az ő hivatalos lapjuk, a Völkischer Beobachter erről egészen nyíltan ír." Egy évvel később a *Nyugat* köréhez tartozó Fenyő Miksa, liberális politikus és esszéista, alapos Hitler-tanulmányában hasonló veszélyekre hívta fel a figyelmet. Ő is úgy látta, hogy Németország nem elégedne meg az 1921-ben, népszavazás után Magyarországnak ítélt területekkel. A Dunántúl német szigetei is kellenének neki. Fenyő további fejtegetései Németországról meglepően éleslátóak voltak. Hitlert nem tartotta tehetségtelennek, szerinte a Führer „szervezni tudó politikus volt", de hiányzik belőle „valami magasabbrendű szellemiség, ami megvolt Napóleonban és megvan Mussoliniben és Pilsudskiban." Az esszéista pontosan érezte a háború jövetelét, legfeljebb abban tévedett, hogy Franciaország és Németország összecsapásában látta az eljövendő konfliktus csúcspontját. Németország győzelme esetén a magyarokra a megalázottság és a kifosztottság vár szerinte – hacsak időlegesen is. Mert „Németország sorsa Európa közepén az, hogy legyőzessék; nem hibái, fogyatkozásai miatt, mert lehetetlen egy csomó jó kvalitására nem a legnagyobb tisztelettel tekinteni", hanem azért, mert Európa egyszerűen nem bírja el a német túlsúlyt.

A szociáldemokrata és a liberális politikusok álláspontjukat megtoldották azonban általános, a demokráciát hiányoló, a könyvégetéseket felrovó és az 1933. március 5-i választások tisztaságát megkérdőjelező kijelentésekkel is: „Én mint magyar író és a magyar kultúrnemzet fia, undorodva nézem, hogy mi történik most Németországban" – összegezte nézeteiket a már említett Pakots József a képviselőházban.

Bajcsy-Zsilinszky Endre, az egykori huszártiszt, a húszas évek elejének markánsan jobboldali, sőt szélsőjobboldali politikusa ekkorra már jelentős átalakuláson ment át. A harmincas évek elejétől átfogó földreformot hirdetett, a széleskörű demokratikus átalakítás

követelésével és a magyar parasztság tömegei felemelésének programjával nem egy esetben baloldalról támadta a kormányzatot. Világképe inkább a népi írók álláspontjához állott közel, némelyikükkel baráti-munkatársi kapcsolatban volt, annak ellenére, hogy társasági élete inkább a hagyományos elithez vagy annak „gutgesinnt" ellenzékéhez kötötte. A német kérdést ő már 1933 előtt is napirenden tartotta. 1929-ben éles hangú sajtópolémiába keveredett Bleyer Jakab egyetemi tanárral, a hazai német kisebbség vezetőjével. A németséggel kapcsolatos ellenérzései 1933 után csak fokozódtak – ez parlamenti felszólalásaiban is egyre markánsabban mutatkozott meg. A negyvenes évekre pedig – magánleveleiben – egészen a harcos, erőszakos antigermanizmusig fokozódott. *Német világ Magyarországon* című brosúrájában Bajcsy-Zsilinszky kijelentette, hogy nem a német néppel van baja, hanem a német birodalommal. Tiltakozott a fajelmélet és a keresztényüldözés ellen. Kijelentette, hogy a németség „csak a magyarság holttestén keresztül vonulhat le a Fekete-tengerig", írása végén pedig határozottan fenyegetésbe ment át: „jól jegyezzék meg maguknak a német szellemi hódítás hazai szálláscsinálói: Attila, Árpád és Szent István birodalmában, az egész középső Dunavölgyében soha sem volt német világ és soha nem is lesz." Már csak azért sem, mert szerinte a magyarság egész életszemlélete szemben áll a diktatúrával, és nem bírja el a gépiességet. A legfontosabbnak a „magyar szellem önvédelmét" tartotta a német „szellemi és politikai rabszolgaság megalázó állapotával szemben." 1942 elején keletkezett, Bárdossy miniszterelnökhöz címzett leveleiben a képviselő már nem ügyelt a stilisztikai finomságokra, és „germán szadista stílusról", „bitang árja-germán szellemről" írt, amelynek „pusztulnia kell", mert „vagy mi, vagy ezek". Egyúttal félre nem érthetően utalt a volksbundisták elleni erőszak üdvös voltára. Gyorsan hozzá kell tennünk, felháborodása az újvidéki vérengzések kapcsán elsősorban a Magyar Királyi Honvédség német származású tisztjei ellen irányult, azzal a mögöttes fikcióval, hogy „magyar ember nem képes ilyesmire." (Csak egy apró adalék ehhez, hogy a nyilaskeresztesek által kivégzett képviselő özvegye 1945 után a sajtóban foglalt állást a hazai németek kitelepítése mellett.)

A magyar politikai elit ellenzéki hangjait, legyenek azok szociáldemokraták, kisgazdák, liberálisok vagy éppen független ellenzékiek, alapvetően a '48-as típusú függetlenség hangoztatása határozta meg. Ehhez ki-ki vérmérsékletének és pártállásának megfelelően adagolta a németellenes, az általános demokratikus elveket hiányoló vagy a kereszténységre apelláló nézeteket. Tévedés volna azt hinni azonban, hogy a függetlenségi hagyomány felemlegetése nélkülözte a méltányosságot, és ne tett volna különbséget német és náci között, csak éppen a „német" kifejezés alkalmasabb eszköznek látszott a nagyobb tömegek megszólításához. Legszínvonalasabban kétségkívül az 1938 augusztusában indult *Magyar Nemzet* című napilap képviselte a függetlenségi eszmekört. „A Magyar Nemzet küzd azért, hogy Magyarország magyar ország maradjon" – hirdette a lap egyik jelmondata, amelyet a cenzúra által kihúzott, üres hasábokba is gyakran betördeltek. Így az olvasó, ha akarta, megértette, ki ellen küzd a *Magyar Nemzet*. Kolumnás, gyakran szignó nélküli cikkek ismertették a magyar történelem egy-egy jeles alakjának életpályáját, elevenítették fel – akár a 16–17. századból – a nemzeti függetlenség harcosait. Itt indított 1939-ben *Szellemi honvédelem* címmel állandó rovatot Szabó Zoltán. Cikkeiben – külsőre támadhatatlanul – a „náci" szót le sem írta, s olyan történeti és irodalmi példákkal igazolta a magyar függetlenséget, amelyeken a legkötözködőbb cenzor sem akadhatott fenn.

Az évek előrehaladtával egyre elszigeteltebb legitimista ellenzék számára – érthető okokból – nem volt használható a függetlenségi fogalomkészlet. Ezért a királypárti politikusok, amikor a harmincas években aktivizálódni kezdtek, inkább a nemzetiszocialista

kereszténydldözések ellen szólaltak fel vagy a nemzeti szuverenitás elvont elméleteire hivatkoztak. De sem az egyik, sem a másik típusú ellenzékiség nem volt képes nagyobb tömegeket megszólítani a harmincas évek Magyarországán. Németország kétségtelen dinamizmusa, a magyar közvélemény végzetes tájékozatlansága és a revízió mindenkire egyformán érvényesnek érzett kényszere bénítólag hatott mind a közszereplőkre, mind a politika iránt érdeklődőkre.

*

Ahogy a kérdés eddig tanulmányozói megállapították, a magyarok németség- és Németország-képe nem önmagában álló, a körülményektől független képzet. Szorosan összefügg a magyar nemzeti identitás 1918 utáni válságával, amely publicisztikai viták egész sorát váltotta ki, és 1945 előtt a magyarság európai helyét tárgyaló munkák tömegét hívta életre. A Németország-kép körvonalai tehát csak darabjai a magyar önkép kidolgozásának és az önálló identitás elhatárolásának. Különböző önkép-koncepciók születtek e problémára: köztük az 1867 és 1918 között ellenzékben lévő nézetek modernizált változatai; nemzetpusztulástól, idegenségtől tartó válaszok; 19. századi, statikus viszonyt tételező elméletek vagy „korszerű", dinamizmust és a német modellben modernizációt látó álláspontok. Hatásuk változó volt ugyan, a rendszer tragikus végét azonban egyikük sem akadályozhatta meg.

IRODALOM

Emlékiratok, naplók:

ANDORKA Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig, Bp. 1978.

BARCS Sándor: Levelek = História, 1983/4. sz.

CIANO gróf naplója 1939–1943, h. n., 1999.

GRATZ Gusztáv: Magyarország a két háború között, Bp. 2001.

HORY András: Bukaresttől Varsóig, Bp. 1987.

HORTHY Miklós: Emlékirataim, Bp. 1990.

LÁZÁR Andor: Visszaemlékezéseim, Bp. 1995.

SZEGEDY-MASZÁK Aladár: Az ember ősszel visszanéz. I–II. köt. Bp. 1996.

A német nemzeti forradalom = Külügyi Szemle, 1933/2. sz., 268–274.

A német nemzeti forradalom = Külügyi Szemle, 1933/3. sz., 370–373.

BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Német világ Magyarországon, Bp., é.n.

BENCSIK Zsuzsanna (szerk. és közread.): Hóman Bálint a magyar–német kapcsolatokról = Világosság, 1994/2. sz.

BETHLEN István: Válogatott politikai írások és beszédek (szerk.: Romsics Ignác), Bp. 2000.

FENYŐ Miksa: Hitler, Bp. 1934.

GERGELY Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép, Bp. 2001.

HÓMAN Bálint: Német–magyar sorsközösség, Bp. 1941. (A Magyar–Német Társaság kiadványai 4.)

ILLYÉS Gyula: Magyarok, Bp. 1938.

JUHÁSZ Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941, Bp. 1964.

KARDOS József: Legitimizmus, Bp. 1998.

KÓSA János: Magyarok a németekről, Bp. 1946.

KÓSA László (szerk.): Szabadon szolgál a szellem 1895–1995, Bp. 1995.

KOZMA Miklós: Beszédek és előadások 1919–1938, II. köt., Bp. 1938.

L. NAGY Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke, Bp. 1980.

MACARTNEY, C. A.: Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941, Bp. 1993.

NÉMEDI Lajos: A németség magyar szemmel, Debrecen 1935.

NÉMEDI, Ludwig: Das Gesamtdeutschtum im ungarischen Blickfeld, Debrecen 1938.

OLÁH György: Nem tartozunk a „Südostraum"-ba! In: Ring Éva (szerk.): Helyünk Európában. I. köt., Bp. 1986, 600–602.

ORMOS Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I–II. köt., Bp. 2000.

PRITZ Pál: Horthy Miklós és Edmund Veesenmayer = Rubicon 2001/1–2. sz.

PRITZ Pál: Magyar diplomácia a két háború között, Bp. 1995.

PRITZ Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, Bp. 1982.

PROHÁSZKA Lajos: A Vándor és a Bujdosó, Szeged 1990².

RÁNKI György: A Harmadik Birodalom árnyékában, Bp. 1988.

ROMSICS Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz, Bp. 1991.

SAKMYSTER, Thomas: Admirális fehér lovon, Bp. 2001.

SEEWANN, Gerhard: Ungarns Deutschlandbild in der Ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: SÜSSMUTH, Hans (Hrsg.): Deutschlandbilder in Polen und Rußland, in

der Tschekoslowakei und in Ungarn, Baden-Baden 1993. (Schriften der Paul-Kleinewefers-Stiftung 1.)
SIPOS Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja, Bp. 1970.
SZABÓ Zoltán: Szellemi honvédelem, Bp. 1991.
TELEKI Pál: Európáról és Magyarországról, Bp. 1934.
TELEKI Pál: Válogatott politikai írások és beszédek (szerk.: Ablonczy Balázs), Bp. 2000.
TILKOVSZKY Loránt: Bajcsy-Zsilinszky – Írások tőle és róla, Bp. 1986.
UNGVÁRY Krisztián: Szálasi Ferenc. In: Romsics Ignác / ifj. Bertényi Iván (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953, Bp. 1998.

Okmánygyűjtemények:
GRUPP, Peter / STAMM, Christoph (Hrsg.): Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945, Serie A 1918–1925, 3. Band, Göttingen 1985.
Képviselőházi Napló 1931–1936. XIII., XV. köt., Bp. 1933.
RÁNKI György (szerk.): Hitler hatvannyolc tárgyalása. I–II. köt. Bp. 1983.
RÁNKI György / PAMLÉNYI Ervin / TILKOVSZKY Loránt / JUHÁSZ Gyula (szerk.): A Wilhelmstrasse és Magyarország, Bp. 1968.
SIPOS Péter (szerk.): Imrédy Béla a vádlottak padján, Bp. 1999.
SZINAI Miklós / SZŰCS László (szerk.): Horthy Miklós titkos iratai, Bp. 1972[4].

Masát Ádám

MAGYARORSZÁG ÉS A KÉT NÉMET ÁLLAM KAPCSOLATÁNAK ALAKULÁSA 1949 ÉS 1989 KÖZÖTT

A II. világháború utáni magyar–német kapcsolatok történetének feldolgozását a levéltári források kutatásának korlátozásán túl a politikai viszonyok összetettsége – Németország négy évtizedes kettéosztottsága, valamint Magyarország és az NDK ugyanilyen hosszú ideig történő szovjet érdekszférába kerülése – nehezíti. A Német Szövetségi Köztársaság viszonylag rövid idő alatt, már 1955-re visszanyerte szuverenitását, Magyarország azonban az 1989/90-ben végbemenő rendszerváltozásig a Szovjetunió által irányított szocialista birodalomhoz tartozott. Magyarországon diktatórikus szocializmus alakult ki, az ország önálló külpolitikát gyakorlatilag nem folytathatott, a külpolitikai lépéseket Moszkvával kellett egyeztetni. Ennek ellenére a diplomáciában a hetvenes évek második felére, és még inkább a nyolcvanas évekre megjelentek az önállósodás bizonyos jelei, amelyek alapján kijelenthető: Magyarország a keleti tömbben viszonylagos autonómiával rendelkezett a külpolitika terén, és egyfajta korlátozott szuverenitással jellemezhető az a helyzet, amely a rendszerváltozást megelőző évtizedre kialakult.

Hajdú József, berlini magyar követ (1950–1953) 1951. június 12-én meglátogatja a riesai vas- és hengerműveket. Hajdú (balról a második) Fritz Naumannal, a „Munka Hősével" beszélget (Magyar Nemzeti Múzeum)

Ebben a treptow-i épületben kezdte el Magyarország külügyminisztériuma 1947-ben tevékenységét Berlin szovjet zónájában (Magyar Külügyminisztérium)

A magyar kormányküldöttség élén Berlinbe érkezett Rákosi Mátyás (1892–1971), a minisztertanács elnöke (1952–1953) 1952. október 28-án dr. Correns, a keletnémet Nemzeti Front Országos Tanácsának elnöke és Otto Grotewohl (1894–1964) miniszterelnök (1949–1964) kíséretében elhagyja a Sportcsarnokot (Magyar Nemzeti Múzeum)

A MAGYAR–NÉMET KAPCSOLATOK KERETE 1949 UTÁN

Melyek azok a viszony- és feltételrendszerek, amelyek a magyar–német kapcsolatokat alapvetően meghatározták 1949 után?

1. Magyarország a keleti tömb legtöbb országához hasonlóan nem rendelkezett önálló külpolitikával, érdemi külpolitikát ugyanis csak a Szovjetunió folytathatott. Az NSZK felé tett magyar diplomáciai lépéseket ezért Moszkvával egyeztetni kellett.

2. A Szovjetuniót és a keleti tömb országait barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények hálózata kapcsolta össze, ez jellemezte formálisan Magyarország és az NDK kapcsolatát is. A szovjet hegemónia miatt azonban e két ország viszonylatában sem beszélhetünk hagyományos értelemben vett külpolitikáról, legfeljebb államközi ügyekről.

3. Az NSZK és Magyarország kapcsolatát döntő mértékben befolyásolta a német kérdés és a berlini helyzet alakulása. Kiemelten említendő az 1955-ben meghirdetett ún. Hallstein-doktrína, amelynek alapján az NSZK megszakította azzal az országgal a diplomáciai kapcsolatát, amelyik elismerte a keletnémet rezsimet. Fontos esemény volt továbbá az 1961. augusztus 13-i határzárás, majd az ezt követő falépítés Berlinben, amely nemcsak a német lakosság mindennapjaiban, hanem rövid és hosszú távon a nemzetközi politikában is éreztette hatását.

4. Különösen a hidegháború legkeményebb esztendeiben, de általánosságban is nehezítette a két tömb országai közti kapcsolatok normalizálását az éles ideológiai ellentét.

Általánosságban elmondható a szocialista országokra, hogy a külpolitikai mozgástér teljes beszűkülésével egyidejűleg a külügyminisztériumok elvesztették jelentőségüket. Ez különösen igaz a Szovjetunióra, ahol a külügyek intézését a pártközpont külkapcsolatokra szakosodott osztályai vették át, de nem

volt ez másként a többi „népi demokratikus" országban sem. A szovjet hegemónia és a diktatórikus berendezkedések jellegéből fakadt, hogy a keleti tömbön belül újszerű érintkezési és közvetítő csatornák alakultak ki. Ebben az új viszonyrendszerben az NDK-nak még egy tekintetben sajátos volt a helyzete: szinte a semmiből kellett felépítenie a diplomáciai hivatalrendszerét. A hitleri időszakban szolgálatot teljesítő diplomaták és külügyi hivatali alkalmazottak közül ugyanis alig vett át embereket a keletnémet politikai vezetés. Ezzel magyarázható, hogy különösen 1949 után olyan idős párttagok és pártfunkcionáriusok kerültek a keletnémet külügyi posztokra, akik hívő kommunistaként ugyan politikailag megbízhatóak voltak, szakértelemmel azonban nem vagy alig rendelkeztek.

Az 1949. szeptember 20-án megalakult Adenauer-kormány egészen 1961-ig lényegében nem folytatott keleti politikát. Az újraegyesülést nemcsak a kormány tudatos nyugati integrációs külpolitikája tette lehetetlenné, hanem az a kényszerpálya is, amely az NSZK II. világháború utáni fejlődését meghatározta. Ettől függetlenül kétségtelen tény, hogy az Adenauer-kormány nyugati integrációs célkitűzéseinek alárendelődött a nemzeti újraegyesítés politikája. Adenauer – aki 1951 és 1955 között külügyminiszter is volt egy személyben – sok kortárs politikushoz hasonlóan úgy gondolta, hogy a kettéosztott Európa kettéosztott Németországot is jelent, és amíg a kontinens megosztott, addig – ha egyáltalán lenne rá esély – Németország egyesítése veszélyt jelentene. Noha sokan úgy érezték, hogy Németország kettéosztottsága biztonságot jelent – félve a közvélemény reakciójától –, kevesen merték ezt az álláspontot nyilvánosan megfogalmazni, ehelyett hivatalosan Németország egyesítését támogatták.

Németország és a Szovjetunió között 1955 januárjában, Németország és Magyarország között 1955 márciusában szűnt meg a hadiállapot. Szeptemberben Adenauer vezetésével egy több mint 100 fős delegáció utazott Moszkvába. A szovjet vezetés az újraegyesítés helyett azonban csak az NSZK és az NDK közötti kapcsolatok normalizálásáról kívánt tárgyalni, megerősítve ezáltal, hogy két német állam létezését ismeri el. A német kancellár végül beleegyezett a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok felvételébe, ám elsősorban azért, hogy megállapodás születhessen a német hadifoglyok hazatéréséről. A hazafelé tartó gép fedélzetén *Wilhelm Grewe*, a külügyminisztérium politikai osztályvezetője fogalmazta meg azt a doktrínát, amely később *Walter Hallstein* külügyi államtitkár nevével forrt össze. Eszerint az NSZK „barátságtalan aktusnak" tekintette az NDK egy harmadik állam általi diplomáciai elismerését. A Hallstein-doktrína alapján szakította meg diplomáciai kapcsolatait az NSZK 1957. október 18-án Jugoszláviával, majd 1963-ban Kubával.

A magyar diplomácia degradálódását mutatja a kommunista párt első titkáráról, *Rákosi Mátyás*ról elnevezett diktatórikus időszakban a külügyminiszteri pozíció és a külügyminisztérium mint hagyományos értelemben vett kormányzati szerv súlytalansága. A hivatalos külpolitikai állásfoglalásokban a keleti tömb többi országához hasonlóan Magyarországnak is a szovjet irányvonalat kellett követnie. A magyar kormány 1949. október 19-én szuverén államnak ismerte el az alig 12 napja megalakult NDK-t. A diplomáciai kapcsolatok felvétele és az NDK elismerése a „népi demokratikus" országok által elsősorban a keletnémet állam (kül)politikai erősítését szolgálta. A kelet-berlini magyar külképviselet 1953. október 15-én alakult nagykövetséggé, élére Safrankó Emánuel került. A két ország közti kommunikáció azonban továbbra is alárendelődött a Szovjetunióhoz fűződő viszonynak, hiszen a központ Moszkva volt, és a szocialista országok bilaterális egyezményei is csak másodrangúak lehettek a Szovjetunióval kötött szerződésekhez képest. Magyarország és az NDK tehát hosszú ideig szűk mozgástérben alakíthatta viszonyát.

Megállapítható, hogy a magyar kormánynak

Rákosi Mátyás vezette magyar kormányküldöttség látogat 1952. október 29-én a lauchhammeri nagy kokszolóba, amelyet a „dolgozók kérésére" Rákosiról neveznek el. Az üzem egyik dolgozója Rákosinak egy kokszpróbákat tartalmazó dobozt nyújt át; az első jobbról: Heinrich Rau miniszterelnök-helyettes (1950–1961), balról: Kiss Károly (1903–1983) külügyminiszter (1951–1952), mellette pedig Walter Ulbricht (1893–1973), a Német Szocialista Egységpárt főtitkára (1950–1971) és miniszterelnök-helyettes (1949–1950) (Magyar Nemzeti Múzeum)

kezdetben nem volt, de valószínűleg nem is lehetett önálló koncepciója a német kérdéssel kapcsolatban. A magyar diplomácia ugyanis „önálló" tapasztalatok és külföldi példák hiányában nem tudhatta, „mit lehet, mit szabad és mit kell tenni … a szövetségi rendszerhez való tartozás kötelezettségei mellett önálló munkaprogram kialakítása érdekében." A két német állam megalakulása óta a magyar politikai vezetés az NDK-t tekintette a német nép egyedüli képviselőjének. A nyugatnémet kormány kapcsolat felvételi kísérleteire Budapesten nem reagáltak. Az NDK-ban működő magyar diplomáciai képviseletet megbízták ugyan a magyar–nyugatnémet kapcsolatok ápolásával, de a követség csak olyan mértékben látta el ezt a feladatát, amennyire az politikai vagy gazdasági szempontból szükségesnek bizonyult.

AZ 1953-AS KELET-BERLINI FELKELÉS ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC VISSZHANGJA

„A kelet-berlini népfelkelés első volt abban a sorban, melyet Budapest, Prága, Peking követett, ahol tömegek küzdöttek a kommunista diktatúra ellen, a szabadságért, demokráciáért, ahol az utcakövek s tankok egyenlőtlen küzdelme zajlott." Fischer Ferenc szemléletes megállapítása jól utal arra, hogy a szocialista országokban hogyan követték egymást azok a diktatúraellenes megmozdulások, amelyeket egytől egyig kíméletlenül levertek. A hatalom erőszakos fellépése mindenütt pontosan mutatta, hogy hol húzódik a diktatúra tűréshatára.

Sztálin halála után (1953. március 5.) a keletnémetek többsége az életfeltételek javulását várta. Erre tulajdonképpen reális esélyt teremtett az, hogy az új szovjet pártvezetés egyértelmű utasításokat adott a Német Szocialista Egységpártnak (SED) az irányváltásra, az „új szakasz" politikájának elfogadására. A *Walter Ulbricht* vezette grémium azonban nem támogatta teljes mértékben a reformpolitikát. A SED Központi Bizottsága 1953. május 13–14-i ülésén határozatot hozott a termelési normák emeléséről, amelyet május 28-án a minisztertanács el is rendelt. A tízszázalékos normaemelés különösen az állami üzemekben, gyárakban dolgozó munkásokat érintette.

A szovjet vezetés június 2-án Moszkvába rendelte a keletnémet vezetőket, ahol éles konfliktus alakult ki, és végül Ulbrichték a jelentős gazdasági engedményeket biztosító, ún. Berija-dokumentum elfogadására kényszerültek. Erről döntött június 9-én a Politbüro, majd a dokumentumot kommüniké formájában a *Neues Deutschland* június 11-i számában tették közzé. Érvényben maradt viszont a normaemelést deklaráló kormánydekrétum, amely ellen munkabeszüntetéssel és tiltakozó megmozdulással tüntettek a munkások június 16-án. Bár az aznap ülésező Politbüro gyakorlatilag a normaemelés hatályon kívül helyezését határozta el, a tiltakozó akció sztrájkmozgalommá szélesedését már nem lehetett megakadályozni.

A június 17-én délelőtt összegyűlt munkások ezrei már nemcsak a kormány lemondását követelték, hanem demokratikus szabadságjogokat, a nemzeti egység helyreállítását és a szabad választások kiírását. A tüntetésből népfelkelés lett, amelyet végül szovjet tankok vertek le. A Magyar Dolgozók Pártjának központi lapja, a *Szabad Nép* már 17-ét követően ugyanúgy számolt be az eseményekről, ahogy később azt például a SED Központi Bizottságának június 21-i magyarázó nyilatkozatában olvasni lehetett. Ennek lényege az volt, hogy a felkelést „fasiszta provokációnak, puccskísérletnek" minősítették, és a munkabeszüntetéseket „fasiszta ügynökök", „külföldi bérencek" felbujtó, rendzavaró tevékenységével magyarázták, felelőssé téve elsősorban a bonni kormányt és a nyugati titkosszolgálatokat.

A *Szabad Nép* és a *Neues Deutschland* vezércikkeinek tartalmi egyezése nemcsak a pártállami sajtó, hanem a keletnémet–magyar diplomácia működését is jól mutatja. Míg azonban Magyarországon, távol az eseményektől hitelt adhattak a *Szabad Nép* tudósításainak, az NDK-ban nehezen lehetett a hazugságokat elhitetni a lakossággal. A pártvezetés önigazoló célzatú nyilatkozatain (a munkások számára még nem világos, hogy a „fasiszta provokáció leverése az ő érdekükben is történt", a „Nyugat-Németországból a Német Demokratikus Köztársaságba áttelepülő személyek száma már sok helyen túlszárnyalta a Német Demokratikus Köztársaságból távozó személyek számát" stb.) könnyű volt átlátni azoknak, akik a keleti tömbben elsőként tanulták meg, hogy a diktatórikus szocializmusban a szovjet tankok és a belső erőszakszervezetek szabnak határt a szabadságvágynak. 1949 után az 1961-es berlini határzárásig egyébként 1953-ban menekültek a legtöbben az NSZK-ba, mintegy 330 ezren. A keletnémet menekültek száma éppen 1956-ban, a magyar forradalom évében volt még kimagasló: csaknem 280 ezer keletnémet menekültet regisztráltak ekkor az NSZK-ban.

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc több tekintetben is különbözik az 1953-as felkeléstől. Mindenekelőtt időbeli lezajlásában, hiszen a meghatározó események október 23-tól november 4-ig tartottak. Az NDK-ban a felkelés leverése után a pártvezetés engedmények megtételére kényszerült, míg a magyar forradalom leverése után megtorlás következett és *Kádár János*, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány akkori elnöke hatalmának a megszilárdítása. Paradox módon Ulbricht közel 20 évig tudott még hatalmon maradni, hiszen a felelősséget a gazdasági engedmények bevezetését támogató Berijának kellett viselnie, akit 1953 de-

cemberében ki is végeztek. *Nagy Imré*re, a forradalom mellé állt magyar miniszterelnökre ugyanez a sors várt. Különbség továbbá az is, hogy míg az NDK-ban alapvetően a munkásság irányította a felkelést, Magyarországon sokkal szélesebb társadalmi bázis állt a forradalom mögött.

Az október 23-án kezdődő budapesti eseményeket a SED vezetése már két nappal később „ellenforradalmi elemek puccsának" minősítette. Kétségtelen, hogy a megmozdulás nyugtalanságot keltett az NDK lakossága és különösen az értelmiség körében. Ulbricht az 1953-as önkritikát gyakorló taktikát folytatta, kijelentve, hogy Magyarországon olyan hibákat követtek el, amelyeket a rendszer ellenfelei kihasználtak. A keletnémet sajtóban újra megjelent a már ismert, a „külső és belső ellenség aknamunkáját" vádoló formula.

Az események megosztották a berlini magyar nagykövetség személyzetét is. Safrankó Emánuel nagykövet az ellenforradalmat harsogó szovjet álláspont mellett állt ki, más követségi alkalmazottak viszont Nagy Imrét támogatták, és elítélték a parlament előtti vérontást. Safrankó néhány nappal a forradalom kitörése után olyan állásfoglalást akart elfogadtatni beosztottjaival, amely elítélte volna a forradalmat. A nagykövetség vezetése azonban időközben – a korábban már ideiglenes ügyvivőként tevékenykedő – Beck János kezébe került. Safrankó valószínűleg betegsége miatt nem volt képes befolyásolni a nagykövetségen zajló folyamatokat, így az ellen sem tehetett semmit, hogy október 31-től a követségen megalakult forradalmi bizottság vette át a külképviselet munkájának irányítását. Éles konfliktus akkor alakult ki, amikor a követségi alkalmazottak az állami címert eltávolították az épületről. Safrankó ugyanis válaszként a keletnémet hatóságok segítségét kérte, és november 4-én a nagykövetségen – megsértve a nemzetközi jogot – három munkatársát, köztük Beck Jánost, letartóztatta. Ugyanezen a napon *Wilhelm Pieck* államfő táviratban üdvözölte a Kádár-kormány megalakulását, két nappal később pedig a SED Központi Bizottsága adott ki egy nyilatkozatot „a magyar dolgozóknak az ellenforradalom feletti győzelméről."

A nyugatnémet sajtó folyamatosan tudósított az eseményekről. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung für Deutschland* első oldalon megjelenő vezércikkeiben egyaránt használta a felkelés (Aufstand) és a forradalom (Revolution) kifejezést. Általánossá vált, hogy a vezércikk mellett publicisztikai írásokban mérlegelték a forradalom esélyeit, illetve a szereplők – például Nagy Imre vagy Kádár János – megítélését. A Magyarországról alkotott kép különösen akkor vált pozitívvá, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarok nem számíthatnak nyugati segítségre, és a küzdelem kilátástalansága ellenére folytatják a harcot. Adenauer a Bundestag november 8-i ülésén párhuzamot vont 1953 és 1956 eseményei között. Hangsúlyozta, hogy a magyar nemzet egyedül állt ugyan a szabadságharcában, de a „világ szabad népeinek erkölcsi támogatását" élvezte.

A magyar forradalom és szabadságharc, illetve annak leverése jelentős mértékben befolyásolta a keletnémet pártvezetés politikáját. Az ulbrichti vezetést három okból is érintették a magyarországi események: 1. a pártellenzék esélyei ezáltal csökkentek, 2. újra ugrásszerűen megnövekedett a menekültek száma és 3. a keletnémet felkelés megismétlődésének veszélye újra felmerült a politikusokban. Két, egymással szöges ellentétben álló vélemény alakult ki a pártvezetésen belül: Ulbricht és hívei úgy gondolták, hogy 1953 és 1956 megismétlődését úgy lehet meggátolni, ha szigorító intézkedéseket vezetnek be, és megtiltják a rendszer nyilvános bírálatát. A másik tábor viszont amellett érvelt, hogy a problémákat nyílt, párton belüli és társadalmi vitákkal lehet csak orvosolni.

1956. november 12-e és 14-e között ülésezett a SED Központi Bizottságának 29. plénuma, amely a konzervatív irányvonal egyértelmű megerősödését hozta. A magyarországi események hatását jelezte, hogy a 30. plénumon – amelyet 1957. január 30-a és február 1-je

között rendeztek meg – Honecker bejelentette, hogy a párt Központi Ellenőrző Bizottsága „több elvtárs magatartásával és államellenes tevékenységével is foglalkozott". A keletnémet vezetés tehát potenciális ellenség után kezdett kutatni soraiban. A magyar eseményekből levont tanulság volt továbbá az állambiztonsági erők és a hadsereg magatartása közötti különbség. Ezért – az Állambiztonsági Minisztérium hatáskörének elvonásával – a fegyveres állambiztonsági erőket a Belügyminisztérium alá rendelték 1957 tavaszán.

Az 1956-os magyar forradalom teremtette helyzet tehát nemcsak rövid, hanem hosszú távon is megakadályozta, hogy az NDK-ban felülbírálják a keményvonalas keletnémet politikát.

Safranko Emánuel (1890–1965) magyar nagykövet (1953–1957) Magyarország „felszabadulásának" 10. évfordulóján ünnepi beszédet mond a berlini Volksbühnében, 1955. április 3-án (Magyar Nemzeti Múzeum)

FORDULAT A MAGYAR–NYUGATNÉMET KAPCSOLATOKBAN: A HALLSTEIN-DOKTRÍNA MEGHIRDETÉSÉTŐL A MAGYAR FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC KITÖRÉSÉIG

A Hallstein-doktrínát lényegében hármas célzattal hirdették meg. Elsősorban azért, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakításának kilátásba helyezésével megpróbálják akadályozni az NDK egy harmadik állam általi elismerését. Másodsorban azért, hogy ezzel is felhívják a figyelmet: az NDK nem szuverén állam a szó hagyományos értelmében. Harmadrészt pedig azért, hogy továbbra is hangsúlyozhassák: csak a bonni kormányt választották szabadon, ezért kizárólagosan az jogosult a német nép képviseletére.

1955. december 11-én a korábban már említett Wilhelm Grewe, a nyugatnémet külügyminisztérium politikai osztályvezetője egy interjút adott a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatfelvétellel kapcsolatban. A riporter arról faggatta, hogy mi értelme van a Hallstein-doktrína alkalmazásának, ha éppen a legnagyobb hatalommal, az egész keleti tömböt irányító Szovjetunióval létesít az NSZK diplomáciai kapcsolatokat. Grewe válaszának lényege az volt, hogy a Szovjetunió az a hatalom, amelyiknek a döntésén és a magatartásán múlik a német egység kérdése. A német újraegyesítéshez viszont a többi szocialista ország, így például Magyarország sem tud érdemben hozzájárulni, hiszen külpolitikailag teljesen alárendelt a Szovjetuniónak.

Mindeközben Magyarországon két álláspont kristályosodott ki a nyugatnémet kapcsolatok tekintetében. Az egyik felfogás szerint támogatni kell a nyugatnémet ellenzéket, mert kizárólag az ellenzék kormányra kerülése esetén nyílhat esély arra, hogy változás következzen be az NSZK külpolitikájában. A másik nézet az NSZK és Magyarország közötti *modus vivendi* kialakítását hirdette. A Külügyminisztériumban mindkét álláspont támogatókra talált, de a második talán hangsúlyosabban. Ez érthető is, hiszen

valószínűtlen, hogy a nyugatnémet ellenzékkel való kapcsolatfelvételen túl Magyarország érdemi támogatást tudott volna nyújtani az adenaueri politika ellenlábasainak. A viták mindenesetre egyértelműen mutatták, hogy Magyarország szükségét érzi a nemzetközi helyzethez való alkalmazkodásnak. Az eszmecserék gyakorlatilag az első törekvéseket jelentették a szigorúan behatárolt magyar külpolitika önálló állásfoglalásainak megtételére. Bár a mából visszatekintve furcsának tűnhet az ellenzék támogatásának alternatívája, az ötvenes évek közepén komolyan fontolóra vették ezt a lehetőséget. Ezt közvetve alátámasztja például a berlini magyar követ egyik jelentése, amely valószínűsíti, hogy az NSZK Adenauer választási bukása után hajlandó lesz diplomáciai kapcsolatot létesíteni a szocialista országokkal. Sőt, mértékadó csehszlovák diplomaták véleménye alapján azt is feltételezi, hogy Adenauer már a választások előtt engedményeket fog tenni e téren, mert az ellenzék csak a külpolitika terén találna támadási felületet, illetve hogy a nyugatnémet kormányfő ezáltal kísérelheti meg pozíciója megmentését!

Az adenaueri nyugati integrációs politika támogatottságát (sikerét) és számos kelet-közép-európai szocialista diplomata laikus helyzetértékelését mutatta az 1957. szeptember 6-i választások eredménye. A CDU/CSU a választások történetében elsöprő fölénnyel győzött, a szavazatok 50,2 %-át szerezték meg a kereszténydemokraták. Az is igaz ugyanakkor, hogy a magyar nagykövetség 1956 őszén kapcsolatokat alakított ki nyugatnémet liberális politikusokkal, illetve FDP-hez kötődő meghatározó személyiségekkel. (Így például a liberális *Walter Scheel*lel, a későbbi szövetségi elnökkel.)

Összességében tehát a következőket állapíthatjuk meg: 1955/56-ban több, részben egymással összefüggő, részben egymástól teljesen független tényező együttes hatására megváltozott az NSZK és Magyarország álláspontja a két ország közti kapcsolatokat illetően. Korábban csak Bonn kísérletezett kapcsolatkiépítéssel, ami Budapesten elutasítással találkozott. A diplomáciai „tapogatózás" iránya 1955-ben megfordult: a magyar külügyminisztérium a berlini képviseletén keresztül kereste elsősorban ellenzéki körök ismeretségét. Nyugatnémet részről a változás a Hallstein-doktrína meghirdetése miatt következett be, magyar részről pedig a német kérdéshez való „önálló" viszonyulás szándéka erősödött meg. A Szovjetunió ugyanis – ellentétben a keleti tömb szocialista országaival – a hadiállapot megszűnését követően diplomáciai kapcsolatot létesített az NSZK-val, majd később több állásfoglalásban megerősítette, hogy két német állam létezését ismeri el.

Az NSZK és az NDK ekkorra már betagozódott a szövetségi rendszerekbe (NATO, Nyugat-európai Unió, Varsói Szerződés), a két ország közötti lényeges különbségek láthatóak voltak. A német lakosság szemszögéből fontosnak bizonyult az életviszonyok területén mutatkozó jelentős eltérés, ami a nyugatnémet gazdasági fellendülésnek volt tulajdonítható. Magyarország érzékelte a változásokat, és szerette volna az NSZK-val való külkereskedelmét bővíteni, ezt akadályozta azonban a diplomáciai kapcsolatok hiánya, a magyar tervgazdálkodási politika jellege és az NDK állandó bizalmatlansága. Amikor ugyanis nyilvánosságra került a magyar kapcsolatfelvételi törekvés, az NDK állambiztonsági minisztériuma (!) a berlini nagykövetségtől azonnal a hír valódisága felől érdeklődött.

A megváltozott diplomáciai helyzet nem tartott sokáig. 1956 októberében a magyar forradalom kitörése megszakította az NSZK és Magyarország között kialakult kapcsolatokat.

NEMZETKÖZI BOJKOTT ÉS ELSZIGETELTSÉG 1956 UTÁN

Rostás István (1906–1966) berlini magyar követ (1957–1962) 1966-ban (Magyar Nemzeti Múzeum)

1956. november 4-e után az Adenauer-kormány élesen elítélte a szovjet intervenciót, és nem tekintette legitim kormánynak a Kádár-kormányt. Az 1956 októberében parafált kereskedelmi egyezmény megkötését is elhalasztották, és csak 1957 közepén mutattak hajlandóságot féléves (!) kereskedelmi egyezmény megkötésére. Az NSZK részt vett a Kádár-kormány elleni nemzetközi bojkottban. A berlini magyar nagykövetséggel kapcsolatot tartó nyugatnémet újságírók és politikusok hónapokon keresztül tartózkodtak a személyes kapcsolatfelvételtől. Safrankó Emánuel leváltása után Beck János vezette a nagykövetséget, akitől 1957. február 28-án – szintén ideiglenes ügyvivői minőségben – Fodor Zoltán vette át a külképviselet irányítását. 1957. május 4-én Rostás István lett az új berlini magyar nagykövet. A személyi változásokat elsősorban az NDK külügyminisztériuma részéről jelentkező bizalmatlansággal magyarázták.

1956 után a magyar külügyminisztérium az NSZK-ra vonatkozó információgyűjtés szélesítését kérte a berlini nagykövetségtől. Az NDK-ban működő magyar nagykövetség feladatai közé tartozott ezt megelőzően is az NSZK-val kapcsolatos információgyűjtés, de számos tényező indokolttá tette, hogy a Külügyminisztérium pontosabb tájékoztatást kapjon a nyugatnémet külpolitikáról, különös tekintettel a keleti országokkal való gazdasági és politikai kapcsolatokra. Mint láttuk, 1955/56-ban a magyar diplomáciát hármas cél vezette a nyugatnémet kapcsolatok építése során: 1. a külkereskedelem fejlesztése, 2. a diplomáciai kapcsolatok felvétele és 3. a nyugatnémet ellenzékkel való kapcsolat kiépítése. Miután a Kádár-kormány úgy látta, hogy ezek a célok megfelelnek Magyarország hosszú távú külpolitikai elképzeléseinek, a megváltozott helyzetben a fő kérdés az volt: Magyarország hogyan tudna kitörni az elszigeteltségből?

A CDU/CSU 1957 szeptemberi választási győzelmét Budapesten baljós előjelnek tekintették. A Külügyminisztériumban úgy vélték, hogy Adenauer ismételt megválasztása kedvezőtlenül fog hatni általában a szocialista országokkal való kapcsolatok normalizálására, és kifejezetten a magyar–nyugatnémet viszonyra. A magyar diplomácia ezúttal nem tévedett: a *Rheinischer Merkur* szeptember 20-i számában olyan cikk jelent meg, amely javasolta Magyarország ENSZ-ből való kizárását és a diplomáciai bojkottot. Nem kétséges, hogy az NSZK elszigetelést célzó politikája is szerepet játszott abban (ha úgy tetszik: kiváltotta), hogy a magyar külpolitika hamarosan letért az addigi útról.

A Külügyminisztériumban a magyar–nyugatnémet kapcsolatokról 1957 decemberében fogadták el azt a három, propaganda ízű alap-

elvet, amely szakítást jelentett az addig képviselt politikával, és megfogalmazásában inkább az 1949 utáni periódust idézte. „1. Németországgal való kapcsolatainkban az NDK-val mint szocialista országgal meglévő kapcsolatainkat helyezzük előtérbe. A német egység létrehozását a Szovjetunió és az NDK javaslatai alapján támogatjuk. 2. Stratégiai célunk az NSZK-val kapcsolatban: támogatni az egész szocialista tábor törekvését az NSZK-nak a NATO-ból való kiszakítására. Gyengíteni a nyugatnémet imperializmus és militarizmus pozícióit, növelni ellentéteit vetélytársaival. 3. E politikának érvényesítése céljából törekszünk a diplomáciai kapcsolatok rendezésére."

A magyar diplomácia 1956 után is elkövette azt a hibát, hogy számításon kívül hagyta a nyugatnémet kormánypártokkal való kapcsolatfelvételi lehetőséget, és elsősorban liberális és szociáldemokrata képviselők ismeretségét kereste. A berlini nagykövetségnek úgy kellett fenntartania (és esetleg bővítenie) nyugatnémet kapcsolatait, hogy ne sértse az NDK érdekeit, és ne keltsen bizalmatlanságot a magyar politikai körökkel szemben. Ezért is utasították Rostás Istvánt, az új berlini nagykövetet, hogy számoljon be arról, milyen álláspontot foglal el az NDK kormánya a szocialista országok és az NSZK kapcsolatát illetően. Az NDK hivatalos szervei 1957-ben több ízben is kifogásolták, hogy a magyar kiutazók nagy része átjárt Nyugat-Berlinbe, amely városrész az akkori és a későbbi keletnémet propaganda szerint „ellenséges akcióközpont", „előretolt kapitalista ügynökközpont" volt. A SED vezetése hasonlóképpen többször nehezményezte, hogy a berlini magyar nagykövetség kapcsolatot tart nyugat-berlini vagy nyugatnémet személyekkel.

Rostás István 1957. május 4-én foglalta el posztját Berlinben. A korábbi személycserék után Rostás végre elfogadható személy volt a keletnémet vezetés szemében. Ezt az is jelezte, hogy már május 7-én fogadta őt Lothar Bolz külügyminiszter, május 8-án a treptowi

Rolf Lahr, a Német Szövetségi Köztársaság külügyi államtitkára budapesti megbeszélései alkalmával Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes (balról) társaságában, 1967 januárjában (Magyar Nemzeti Múzeum)

szovjet emlékmű koszorúzásán pedig bemutatták Ulbrichtnak és Otto Grotewohl miniszterelnöknek. Május 9-én Rostást Grotewohl fogadta hivatalosan, 10-én Ulbricht, majd Willi Stoph, a honvédelmi miniszter, aki később miniszterelnök (1964–1973) és államfő (1973–1976) is lett. Rostás konzuli munkájának jelentős hányadát az utazási kérelmekkel kapcsolatos ügyek tették ki. Ennek magyarázata az volt, hogy az NDK kormánya 1956. december 5-től elrendelte a vízumkényszert, ami nyilvánvalóan összefüggésben volt a magyar forradalom utáni óriási menekültáradattal. Budapesten úgy ítélték meg, hogy Magyarország és az NDK között különösen a kulturális kapcsolatokban mutatkozik tartózkodás. A Külügyminisztérium ezt a keletnémet részről jelentkező bizalmatlanságot azoknak az NDK-ban élő és működő magyar művészeknek a magatartásával indokolta, akiknek nagy része kiállt a forradalom mellett vagy éppen emigrált.

1958. március 20-a és 25-e között Münnich Ferenc miniszterelnök (1958–1961) vezetésével magyar párt- és kormányküldöttség tett látogatást az NDK-ban. A keletnémetek azonban a delegáció élén Kádár Jánost szerették volna látni, ezért az első napon érzékelhető volt némi feszültség, sőt, Walter Ulbricht meg sem jelent a fogadáson. A tárgyalások eredményeképpen a felek kiadtak egy közös közleményt a két ország kapcsolatainak eredményeiről, illetve a képviselt politika azonos elveiről. Ezen kívül aláírtak egy három évre szóló, hosszú lejáratú kereskedelmi egyezményt is. Erre azért is szükség volt, mert 1953 óta a népgazdasági tervek miatt nem volt megfelelő összhangban az *évenkénti* és a *hosszú lejáratú* kereskedelmi megállapodás. 1949 óta ugyanis Magyarország minden évben árucsere-forgalmi és -fizetési megállapodást kötött az NDK-val, 1952-ben pedig egy hosszú lejáratú megállapodást írt alá a két fél, amelynek az érvénye csak 1955-ig tartott. Az áruforgalom 1949 és 1959 között összességében folyamatosan emelkedett, de az 1954 és 1958 közötti egyenlőtlen fejlődés miatt 1956-tól a behozatal meghaladta a kivitelt. Magyarország számára előnyös és fontos volt az NDK-val való külkereskedelem, mert a mezőgazdasági termékeket a szocialista országok közül az NDK vette meg a legnagyobb mennyiségben, és cserébe ipari termékeket tudott exportálni.

KITÖRÉS AZ ELSZIGETELTSÉGBŐL – A KELETI POLITIKA GENEZISE ÉS A BERLINI FAL

Fülöp Mihály és Sipos Péter Magyarország 20. századi külpolitikáját elemző monográfiájában a magyar külpolitika mozgásterének bővüléseként aposztrofálja, hogy 1955-ben 36, 1958-ban 39, 1962-ben 57 országra növekedett a diplomáciai kapcsolatok köre. Bár a számok valóban látványos növekedést sejtetnek, mégsem gondoljuk, hogy az ország mozgástere érdemben növekedett volna. A növekedés ugyanis inkább annak a politikának tulajdonítható, amely a nemzetközi elszigeteltségből való kitörést szolgálta. Az ENSZ és Magyarország kapcsolatának 1963-as normalizálása előtt a kádári vezetés két módon igyekezett enyhíteni az izoláción: 1. a szomszédos szocialista országok bizalmának az elnyerésével és a kapcsolatok fejlesztésével, illetve 2. a harmadik világ szovjetbarát és el nem kötelezett országai felé való nyitással.

1959 végén a Külügyminisztérium és a Külkereskedelmi Minisztérium arra az álláspontra jutott, hogy nem fogja szorgalmazni a diplomáciai kapcsolatok felvételét az NSZK-val, hanem a kezdeményezést „átengedi" az nyugatnémet félnek. Az 1960. évi kereskedelmi megállapodásról folytatott tárgyalásokon (1959 november–decemberében) a tárgyaló felek nem is tartották időszerűnek a kérdés megvitatását, és nem történt előrelépés az NSZK budapesti és Magyarország frankfurti keres-

kedelmi kirendeltségének legalizálása ügyében sem. 1960 szeptemberében – szovjet kezdeményezésre – a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága elfogadta az ún. nyugat-berlini klauzulát, ami később az NSZK-val folytatott tárgyalások egyik állandó vitatémája lett. Közvetlen előzményként megemlítendő, hogy Ulbricht Kádár Jánosnak írt egy levelet, amelyben arról tájékoztatta, hogy 1960. szeptember 15-től az NDK szervei nem fogadják el a nyugat-berlini lakosok nyugatnémet útlevelét, hanem kizárólag a személyi igazolványát. Indoklásként említette, hogy egy olyan állam útlevele (az NSZK-é), amelyhez Nyugat-Berlin nem tartozik, nem fogadható el hivatalos okmányként, és arra kérte Kádárt, hogy magyar részről is támogassák a rendelkezést. A túlbúzgó magyar politikusok azonban a keletnémet kérésen túlmenően további szigorításokat léptettek életbe. A külügyminisztérium tájékoztatta a berlini magyar nagykövetséget, hogy 1. nyugat-berlini kiutazáshoz nem igényelhető vízum az NSZK szerveitől, 2. ezáltal a nyugat-berlini *magánjellegű* kiutazásokat lényegében leállítják, és 3. a nyugat-berlini *hivatalos* kiutazásokat csak a budapesti külügyminisztérium véleményezése után lehet engedélyezni, amely egyúttal feltételezi a keletnémet szervekkel való előzetes egyeztetést is. A magyar külkereskedelmi szervek innentől kezdve az NSZK-val kötött (vagy kötendő) kereskedelmi- és pénzügyi egyezmények érvényességét nem terjeszthették ki Nyugat-Berlinre. *Szmirnov*, bonni szovjet nagykövet azonban helytelenítette a magyar kormány visszavonuló taktikáját. 1960. november 18-án beszélgetést folytatott Buzás Józseffel, a frankfurti magyar kereskedelmi iroda vezetőjével, és azt tanácsolta, hogy Magyarország a legközelebbi tárgyaláson javasolja a kereskedelmi megállapodás kormányszintű megkötését és a kereskedelmi iroda jogi helyzetének rendezését.

1961. augusztus 13-án a berlini határzárás, majd azt követően a fal megépítése nemcsak

Kádár János (1912–1989), a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára, a magyarországi látogatásról hazautazó keletnémet párt- és kormányküldöttség vezetőjétől, Walter Ulbrichttól (1893–1973) búcsúzik 1967. május 19-én (MTI Fotóarchívum)

a belnémet kapcsolatok, hanem a nemzetközi politikai események alakulásában is döntően meghatározó szerepet játszott. A fal megépítését lényegében az NDK gazdasági összeomlásának a veszélye indokolta. 1949 és 1961 között kb. 2,7–3 millió állampolgár hagyta el az NDK-t. Általánosságban megállapítható, hogy a menekültek döntő többségét a szakképzett munkaerő alkotta. Az adatok azt mutatják, hogy az értelmiségi pályákon dolgozók közül különösen sok mérnök, tanár, orvos, fogorvos, gyógyszerész „disszidált", olyannyira, hogy több városban munkaerőhiány jelentkezett ezekben a foglalkozásokban. Könnyű belátni, hogy egy ilyen nagy méreteket öltő és éveken át folyamatosan tartó menekülthullám egy országot mennyire tönkretesz gazdasági és politikai szempontból egyaránt. Az NDK minden kétséget kizáróan belülről omlott volna össze előbb-utóbb, ha nem szab gátat valamilyen módon a munkaerő tömeges kiáramlásának. 1961 márciusában éppen Kádár János volt az egyik kommunista pártvezető, aki ellenezte a fal megépítését. 1961 augusztusára azonban a gazdasági helyzet olyan súlyos mértékben romlott, hogy Ulbricht szinte zsarolhatta a Varsói Szerződés országainak első titkárait az augusztus 3–5. közötti moszkvai konferencián, mondván, az NDK nem fogja tudni teljesíteni gazdasági kötelezettségeit. A döntés várható népszerűtlenségével természetesen mindenki tisztában volt. Ami viszont a nagyhatalmi politika számára csak egy „népszerűtlen döntés" volt, az a mindennapi emberi kapcsolatokban tragédiákhoz vezetett. A fal megépítésével ugyanis családok, barátok, ismerősök ezreit választották el egymástól, és nemcsak Berlinben, hanem a két német állam viszonylatában is.

A berlini magyar nagykövetség már az 1950-es évek elejétől folyamatosan tájékoztatta a külügyminisztériumot a menekültkérdésről és az ún. Grenzgängerek (határátjárók) helyzetéről. Az utóbbi kifejezést azokra a keletberlini lakosokra használták, akik Nyugat-Berlinben vállaltak munkát; számuk 1961 augusztusában 50–55 ezer lehetett. A nagykövetség jelentései azért alapvető fontosságúak, mert a mindenkori magyar politikai vezetés számára sokszor az egyedüli információt jelentették az NDK-ban és Berlinben zajló folyamatokról. Safrankó Emánuel nagykövet egyik 1956 májusi leveléből például az derül ki, hogy az NDK szervei egyáltalán nem rendelkeztek pontos statisztikákkal a menekültek számát illetően, és hogy több hónapos próbálkozás után csak azokhoz a nyugatnémet statisztikákhoz tudtak hozzájutni, amelyek adatait a sajtóból egyébként is ismerték. Rostás nagykövet 1958. novemberi 17-i keltezésű levelében a „disszidensek" egyre növekvő számáról tájékoztatta Budapestet. Utalt arra, hogy 1958 első felében különösen sok orvos és gyógyszerész hagyta el az országot, és nem egy esetben kórházi osztályokat kellett a fellépő munkaerőhiány miatt bezárni. Példaként említette egy Hallétól nem messze fekvő kisváros esetét, ahol a szülészeti osztály összes dolgozója egyik napról a másikra szó szerint „lelépett", illetve Drezda városát, ahol mindössze 2 magánpraxist fenntartó szemorvos maradt, és ezért a klinika túlzsúfoltság miatt nem tudta fogadni a betegeket. Mátyás László, a nagykövetség első beosztottja a Grenzgängerek helyzetéről több ízben írt hosszas beszámolót. Az ő jelentéseiből tudjuk, hogy több gyárban, üzemben (például az Izzólámpagyárban) azért „lehetetlenült el" a munka, mert sokan más munkát kerestek Nyugat-Berlinben, amelyért gyakran ötször annyi bért kaptak, mint Kelet-Berlinben. Az augusztus 13-i határzárás tragédiáját szemléletesen mutatta egy másik beszámoló adata: a Berliner Verlag dolgozói 70 százalékának élt közvetlen hozzátartozója (szülője vagy testvére) Nyugat-Berlinben.

A fal megépítésével bizonyos értelemben a német kérdés nyugvópontra jutott, a berlini válság lecsendesedett. Magyarország számára ez lehetővé tette, hogy a belnémet kapcsolatok korábbinál nagyobb mérvű megkerülésével alakítsa a továbbiakban viszonyát az NDK-val és az NSZK-val. A szovjet he-

gemónia érvényesülése mellett alkalom nyílt az önálló mozgástér határainak kitapogatására. Az NSZK esetében egyébként is számítani lehetett változásra a keleti politika első, kezdetleges megfogalmazása miatt. (1961. május 31-én és június 9-én a Bundestag Külügyi Bizottsága egy-egy határozati javaslatot fogalmazott meg, amelyet a parlament valamennyi frakciója támogatott. Ezek tartalmazták a szövetségi kormány számára a keleti politika alapvető irányelveit.)

Magyarország az NSZK felé a politikai retorikában továbbra is a propagandisztikus szólamokat használta ugyan, a gazdasági kapcsolatokban viszont – lényegében Szmirnov, bonni szovjet nagykövet tanácsának megfelelően – a megegyezést kereste. Ezt bizonyítja az az 1962. március 27-i jegyzék, amelyben a magyar kormány először fejtette ki álláspontját az NSZK-hoz való viszonyáról. A jegyzék szövege szerint az NSZK-ban a német militarizmus erői élednek újjá, a revansizmus és a fasizmus teret nyer a közéletben, amit a magyar szélsőjobboldali emigráció és a volksbundista vezetők NSZK-beli működése is segít. A jegyzék a Magyarország elleni tevékenység központjaként az NSZK-t jelölte meg.

Ha az NSZK-ban a jegyzék tartalmát nem csupán a megszokott propagandaszólamként fogták volna fel, és a magyar kormány lépését nem diplomáciai rutinlépésként értékelték volna, aligha tértek volna egyhamar napirendre felette. És aligha írták volna alá 1963. november 9–10-én Budapesten a kereskedelmi és fizetési forgalomról szóló, hosszú lejáratú megállapodást és a kereskedelmi képviselet felállításáról szóló egyezményt. Ennek alapján az NSZK budapesti képviselete kizárólag kereskedelmi tevékenységet folytathatott, a diplomáciai és a kulturális ügyek nem tartoztak a hatáskörébe. 1963 után jelentősen megnövekedett a kereskedelmi forgalom volumene: a forgalom összértéke az 1963. évi 483 millióról 1966-ra 692 millió márkára emelkedett. Magyarország kapitalista orszá-

Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára és Helmut Schmidt (1918–), a Német Szövetségi Köztársaság szövetségi kancellárja (1974–1982) tárgyalása Bonnban, 1982. április 28-án (MTI Fotóarchívum)

gokkal folytatott kereskedelmében az NSZK 17–18 %-os részesedéssel foglalta el az első helyet.

Az 1963 novemberi megállapodás és más szocialista országokkal kötött kereskedelmi egyezmények (Lengyelország, Románia, Bulgária) jelezték az NSZK keleti politikájának irányvonalát. A Hallstein-doktrína továbbra is érvényben maradt, viszont az NSZK külpolitikai kezdeményezései *elsősorban nem az NDK és a Szovjetunió felé*, hanem a keleti tömb szocialista országai felé irányultak. Az 1961-től folytatott keleti politika eredményeképpen tehát az NSZK-nak úgy sikerült a kelet-közép-európai országokkal (kereskedelmi) kapcsolatokat kiépítenie, hogy 1. nem kellett feladnia az 1955 óta alkalmazott külpolitikai elvét és 2. továbbra is elérte célját az NDK elszigetelését illetően. Ezt a helyzetet tükrözte 1966 márciusa is, amikor a szövetségi kormány az NDK kivételével valamennyi érintett szocialista országnak eljuttatta az ún. „békejegyzékét".

1966. december 1-jén a kancellárrá választott *Kurt Georg Kiesinger* és *Willy Brandt* vezetésével megalakult a CDU/CSU–SPD nagykoalíció. Kiesinger elődjéhez, Erhard kormányfőhöz hasonlóan kitartott a Hallstein-doktrína alkalmazása mellett, mégis megfigyelhető volt valamiféle óvatos átértelmezés, amely Gerhard Schröder külügyminiszter (1961–1966), majd védelmi miniszter (1966–1969) nevéhez fűződött. Eszerint a Hallstein-doktrína eredeti, merev formájában inkább már csak a kapitalista és a fejlődő országokra nyert alkalmazást. Számítani lehetett tehát arra, hogy Rolf Lahr, külügyi államtitkár 1967 januári látogatásakor Budapesten felveti a diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdését. Azzal azonban nem számolt senki a magyar vezetésben, hogy az NSZK kormánya a budapesti tárgyaláson ismertetett elképzeléseit messze meghaladva, pár nappal Lahr államtitkár elutazása után bejelenti, hogy felveszi a diplomáciai kapcsolatot Romániával.

A Romániával való kapcsolatfelvételt a keleti tömbön belül sok politikus az NDK elszigetelésére irányuló nyugatnémet lépésként értékelte. Ennek ellensúlyozására 1967 tavaszán a szocialista országok barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződéseket kötöttek az NDK-val. A magyar–keletnémet megállapodást 1967 májusában Budapesten írták alá.

DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATFELVÉTEL AZ NSZK-VAL

1969. október 15-én nyilvánosságra hozták azt a megállapodást, amely Magyarország és az NSZK kereskedelmi képviseletét kölcsönösen útlevélkezelési és vízumkiadási joggal ruházta fel. Magyar részről továbbra is hangsúlyozták, hogy ez a jog Nyugat-Berlinre nem terjedhet ki. A megállapodás – amely 1970. január 1-jén lépett hatályba – a kétoldalú kapcsolatok fejlődésében újabb előrelépést jelentett, és jelentős akadályt hárított el az egyre növekvő turistaforgalom elől.

Ezzel nagyjából egyidejűleg az NSZK-ban komoly politikai átrendeződés történt. Az 1969. szeptember 28-i választásokon az SPD – átlépve a 40-es „lélektani" küszöböt – 42,7 %-ot ért el, a legtöbb szavazatot azonban ismét a CDU/CSU kapta (46,1 %). A választási eredmények alapján három kormányalakítási forgatókönyv íródott. 1. Az újbóli nagykoalíció. 2. A kereszténydemokratáknak és a szavazóbázisának csaknem 40 %-át elveszítő liberálisoknak a koalíciója. 3. A szociálliberális koalíció. Az adott politikai szituációban realitása és támogatottsága leginkább a harmadik alternatívának volt. Az SPD–FDP-koalíció megalakulása a kereszténydemokraták számára elsősorban a mintegy 20 éven keresztül „birtokolt" kormányfői pozíció elvesztését jelentette. A választások utáni indulatos vitákban a kereszténydemokraták több ízben a politikai erkölcs megsértésével vádolták a liberálisokat, akiket az elmúlt két évtizedben

„természetes szövetségesüknek" tekintettek.

Brandt kancellár október 28-i kormánynyilatkozatában a keleti politika új irányelvei körvonalazódtak. Scheel külügyminiszter bejelentette, hogy az NSZK kormánya lemond a Hallstein-doktrína további alkalmazásáról. A szociálliberális kormány elismerte a két német állam létezését, és lemondott az egyedüli képviseletre támasztott igényéről. Az NSZK külpolitikájában elsőbbséget kapott ezáltal az NDK-val és a Szovjetunióval való viszony.

A magyar–nyugatnémet kapcsolatokban a változást a kooperációs szerződések és a kétoldalú látogatások számának a növekedése jelezte. 1973-ban a két ország vállalatai között már több mint 100 kooperációs szerződés volt érvényben. 1970. március 17-én Bíró József külkereskedelmi miniszter személyében első ízben látogatott a magyar kormány egyik tagja az NSZK-ba. Szeptemberben a gazdasági tárgyalások eredményeként Bonnban parafálták a hosszú lejáratú (öt éves), árucsere forgalomra, valamint a gazdasági-műszaki együttműködésre vonatkozó megállapodást. A megállapodást október 27-én Karl Schiller, az NSZK gazdaságügyi minisztere és Vályi Péter magyar pénzügyminiszter írta alá. Ennek köszönhetően a kölcsönös áruforgalom értéke rövid időn belül két és félszeresére növekedett. (1969-ben 767 millió DM, 1973-ban 1886 millió DM.)

Közvetlenül a választások előtt, 1972. november 8-án parafálták, december 21-én pedig aláírták az NDK és az NSZK közötti alapszerződést, amelyben az NSZK nemzetközi jogi értelemben *(legalábbis de facto!)* elismerte az NDK-t. Az NSZK és a szocialista országok közötti normalizálódási folyamat utolsó akadálya is elhárult ezzel. Walter Scheel és Péter János 1973. június 4-én Helsinkiben találkozott egymással, ahol a két külügyminiszter megállapodott arról, hogy tárgyalásokat kezdenek a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. A tárgyalások 1973. augusztus 13–16. között kezdődtek meg Bonnban. Nagy

A Páneurópai Piknik alkalmából 1989. augusztus 19-én megnyitott magyar–osztrák határon keletnémet menekültek törnek át (Magyar Nemzeti Múzeum)

János külügyminiszter-helyettes előzetesen megállapodott Günter van Wellel a diplomáciai kapcsolatok felvételéről és a nagykövetségek felállításáról. A tárgyalások mégsem jártak teljes sikerrel, mert a nézeteltérések kiütköztek a Nyugat-Berlinre vonatkozó, négyoldalú egyezmény eltérő értelmezésében. Ezért csak a moszkvai jogsegély-modell elfogadása után, az 1973. december 12–13-án lezajlott tárgyalások eredményeképpen jött létre a megegyezés a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Ennek értelmében az NSZK budapesti nagykövetsége elláthatta Nyugat-Berlin állandó lakóinak konzuli képviseletét. A megállapodás jegyzőkönyvében a két fél ígéretett tett, hogy megvizsgálja a tudományos és a műszaki, valamint a kulturális együttműködés lehetőségeit.

A NYUGATI NYITÁS – A MAGYAR KÜLPOLITIKA ÖNÁLLÓSODÁSÁNAK KEZDETE

A nyugati országok többsége 1956 után Kádár János kormányát nem tekintette legitimnek, és fel sem merült, hogy nemzetközi fórumokon szóba álljanak a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkárával. Az 1970-es évek végére, de méginkább az 1980-as évekre gyökeresen megváltozott ez a kép: az egykor gyűlölt politikus a keleti tömb egyik legnépszerűbb államférfijává vált, az országot pedig a „legvidámabb barakként" aposztrofálták. Kádár és a nyugati világ vezetőinek a kapcsolattartása rendszeressé vált. Az „Öreg" 1976-ban Ausztriában, 1977-ben Olaszországban és Jugoszláviában, 1978-ban Franciaországban, 1985-ben pedig Nagy-Britanniában tett hivatalos látogatást. Eközben két ízben, 1977 júliusában és 1982 áprilisában is járt az NSZK-ban. Ugyanebben az időszakban Magyarországon is nagy volt a „forgalom": a francia miniszterelnök, Raymond Barre 1977-ben, a vatikáni államtitkár 1980-ban, a francia államelnök, François Mitterand 1982-ben, az amerikai alelnök, George Bush 1983-ban, a brit miniszterelnök, Margaret Thatcher 1984-ben látogatott Budapestre. Két egymást követő nyugatnémet kancellár, a szociáldemokrata Helmut Schmidt 1979-ben, a kereszténydemokrata Helmut Kohl 1984-ben jött Magyarországra.

Magyarországon azonban apadóban volt Kádár népszerűsége, és ez egybeesett az életszínvonal csökkenésének a kezdetével és a gazdasági problémák akuttá válásával. A propagandagépezet ezért arra törekedett, hogy Kádár addigi, főleg az életszínvonal állandó emelkedéséből származó legitimitását a külföldi elismeréssel helyettesítse.

Miközben az NSZK-val való gazdasági együttműködés egyre jelentősebbé vált, 1977. március 24-én Magyarország barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést írt alá az NDK-val. Bár Honecker 1982 júniusában személyesen jött Magyarországra, és a látogatást Kádár 1983 novemberében viszonozta, érdemi változás nem történt a két ország kapcsolatában. 1985. október 29-én Honecker és Kádár aláírta a két ország közti gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés hosszú távú programját. A program 15 évre, tehát 2000-ig (!) szólt. Az aláírók sejthették, hogy ők maguk már nem fogják ennek a végét megélni, de arra nem számítottak, hogy a nevükkel egybeforrt rendszer sem él tovább 4–5 évnél.

Magyarországon az 1972/73-ban lefékezett reformok 1978-tól ismét felgyorsultak. 1979-ben nagy munkával folyt az (1980. január 1-jétől induló) új gazdaságirányítási rendszer bevezetése. A rendszer reformjával párhuzamosan az egyik legfontosabb célkitűzés az ország fizetőképességének a megőrzése volt. A Központi Bizottság Gazdaságpolitikai Osztályán külgazdasági irányváltást sürgettek. A magyar gazdaságban csökkenteni akarták a KGST-országok súlyát, és ezzel egyidejűleg növelni a nyugat-európai országok részarányát 40–50 %-ra a külgazdasági

kapcsolatokban. A Gazdaságpolitikai Osztály 1980 elején elkészített tanulmánya az Európai Közösség országaival fennálló kapcsolatok átfogó rendezését javasolta. A tanulmány szerzői megfogalmazták, hogy nyugatnémet szociáldemokrata politikusok közvetítésével kellene kipuhatolni, hogy az Európai Közösség hajlandó lenne-e Magyarországgal a kereskedelmi kapcsolatok kölcsönös rendezésére. A tanulmány állítólag titkos minősítést kapott. Kádár egyetértett a tanulmány tartalmával, és Brezsnyevvel történt egyeztetése után támogatta is annak megvalósulását, ami egy újabb lépést jelentett Magyarországnak a Nyugat felé való nyitásában.

Az SPD politikusaival 1981 szeptemberében találkozott egy kéttagú magyar küldöttség Bonnban. A németeket meglepte a magyar javaslat, és hallva, hogy Magyarország feladná a KGST kereskedelemtiltó álláspontját, Wilhelm Haferkamp, az Európai Közösség Külügyi Bizottsága elnökének a bevonását javasolták a tárgyalásokba. A tárgyalások novemberben folytatódtak, majd 1982 áprilisában személyesen Kádár János és küldöttsége érkezett az NSZK fővárosába. Előrelépés helyett azonban megtorpanás következett – a zárt levéltári iratanyag ismerete hiányában nem tudni, pontosan miért. Magyarország későbbi bonni nagykövete, Horváth István szerint Schmidt kancellár óvatosságra intő magatartása ingatta meg Kádárt, majd Schmidt egy későbbi levelének semleges (nem bátorító) hangvétele bizonytalanította el a kommunista párt első titkárát.

Ettől függetlenül óriási jelentősége volt annak, hogy a magyar politikai vezetés felismerte: amennyiben Magyarország továbbra is vakon követi a szovjet külpolitikai irányvonalat, akkor éppen azoktól a nyugati forrásoktól vágja el magát, amelyek a belső stabilitást biztosítani látszottak. A külgazdasági orientációváltás moszkvai tűréshatárait így is sikerült azonban kitapogatni, és talán nem véletlen, hogy 1984-ben, amikor a legtöbb kelet-közép-európai szocialista ország szüneteltette a nyugattal való párbeszédet, Budapest diplomáciai csomóponttá vált. Februárban a brit miniszterelnök (Margaret Thatcher) és a svéd külügyminiszter, márciusban az NSZK szövetségi parlamentjének elnöke (Rainer Barzel), áprilisban az olasz miniszterelnök (Bettino Craxi), a finn parlament elnöke és a dán külügyminiszter-helyettes, májusban az osztrák igazságügy-miniszter, a belga képviselőház elnöke, a kanadai közlekedési miniszter, az ausztrál külügyminiszter, a baden-württembergi tartományi miniszterelnök (Lothar Späth), júniusban az osztrák belügyminiszter, a nyugatnémet kancellár (Helmut Kohl), az osztrák közlekedési miniszter járt hivatalosan Magyarországon. Nem folytatjuk a sort, pedig az év második félévben is több miniszterelnök, miniszter vagy magas rangú diplomata érkezett Magyarországra. A lényeg talán érzékelhető az olvasó számára: Magyarország a Szovjetunióval fennálló szövetségi viszony megkérdőjelezése nélkül nyugati politikájában eltért a szovjet irányvonaltól.

Horváth Istvánt 1984 nyarán nevezték ki Bonnba nagykövetnek. Horváth közgazdász végzettségű volt, a kinevezése előtti években az MSZMP Központi Bizottságának Gazdaságpolitikai Osztályán dolgozott, ahol elsősorban külgazdasági kapcsolatokkal foglalkozott. A bonni misszió vezetésének átvétele előtt Hágában látta el a konzuli teendőket. Bizonyára fontos tapasztalatokat gyűjtött a rövid hollandiai diplomáciai munkája során, amelyeket később kamatoztatni tudott Bonnban, de alapvetően az NSZK-beli nagykövetői pozíció egészen új helyzetet jelentett. Nemcsak az ország Európán belüli súlya és kettéosztottsága, hanem a magyar–német kapcsolatok egyre intenzívebbé válása miatt is. Horváth hét esztendős nagykövetői munkájának sikere elsősorban abban rejlett, hogy hivatali kapcsolatokon túlmutató, személyes baráti viszony fűzte számos nyugatnémet politikushoz és meghatározó személyiséghez: így például Franz Josef Straußhoz, a bajor miniszterelnökhöz (1978–1988), Horst Teltschikhez, a kancellár külpolitikai tanácsadójához, Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter-

hez (1974–1992), a nagyiparos Josef Märzhez vagy Lothar Späth-hez, Baden-Württemberg tartomány miniszterelnökéhez (1978–1991).

Az 1980-as évekre az NSZK – a Szovjetunió után – a második legnagyobb kereskedelmi partnere lett Magyarországnak, az NDK a harmadik helyen állt ebben a sorban. Az 1980-as évek közepén Magyarország az NSZK-val való kapcsolatát három területen látta tovább javíthatónak. 1. Kulturális téren, 2. a nemzetiségi politika terén és 3. az utazási szabályok könnyítése terén. Magyarország hivatalosan hosszú ideig az NDK-t tekintette a német kultúra kizárólagos képviselőjének, akárcsak a német kisebbség „gyámjának". A megfogalmazott célkitűzések ezért az NSZK számára sem voltak közömbösek. A bonni magyar nagykövet ekkortájt fordult először bizalmasan Franz Josef Straußhoz azzal a kéréssel, hogy az NSZK kormánya – az NDK-nak nyújtott hitelhez hasonlóan – nyújtson két milliárd márka támogatást Magyarországnak. Mint látni fogjuk, folyamatosan folytak a tárgyalások az NSZK és Magyarország között, de a legtöbb kérdésben érdemi előrelépés csak 1987-ban következett be.

Richard von Weizsäcker szövetségi elnök 1986. októberi látogatásának mindenekelőtt szimbolikus jelentősége volt. Az 1984. július 1-jén hivatalába lépő államfő örömmel fogadta a meghívást, ez volt ugyanis az első hivatalos utazása egy kelet-közép-európai szocialista országba. Másodsorban azért volt jelképes értéke Weizsäcker látogatásának, mert személyében először érkezett Magyarországra nyugatnémet szövetségi elnök. A látogatás során kiemelten kapott hangsúlyt a magyarországi németség ügye. Weizsäcker programjában nem véletlenül szerepelt a sváb központnak számító Baranya megyei Pécs város megtekintése és az ottani németekkel való találkozás. A látogatás elősegítette a kapcsolatok intenzívvé válását, visszhangja pozitív volt, és szerencsére az NDK sem tett tiltakozó megnyilvánulásokat.

Franz Josef Strauß még ugyanebben az év-

A „határnyitás" 1989. szeptember 11-én 0 órakor: keletnémet menekültek immár az osztrák oldalon, útban Nickelsdorf felé. (Magyar Nemzeti Múzeum)

ben, december 5–6-án jött Magyarországra, különgéppel. Látogatása magánjellegűvé vált azáltal, hogy Kádár – valószínűleg régi beidegződésből vagy tanácsadói hatására – nem volt hajlandó fogadni őt hivatalosan, noha 5-én a parlamentben találkozott a bajor miniszterelnökkel. A magyar fél az előzetes egyeztetések ellenére a 2 milliárdos támogatásnak csak a felét kérte. Strauß, aki kulcsfigura volt a Magyarországnak nyújtandó milliárdos támogatás ügyében, azt javasolta, hogy az aláírásig minden maradjon titokban.

Mindkét látogatás megszervezésében kiemelkedő szerepet vállalt a bonni nagykövetség. Horváth István nagykövetként nem volt döntéshozó pozícióban, mégis nagy mértékben befolyásolni tudta a kapcsolatok alakulását, elsősorban személyes ismeretségei révén. Az a személy volt, aki a két ország egymással tárgyaló politikusait és azok gondolkodását talán a legjobban ismerte. A követség munkatársai tudatosan építették ki kapcsolataikat meghatározó médiaszemélyiségekkel, főként a jelentősebb sajtóorgánumok (Frankfurter Allgemeine Zeitung, Die Welt) vezetőivel. A nem titkolt cél a Magyarországkép megváltoztatása volt, eleinte a magyar eseményekre való figyelemfelkeltéssel, később egyre inkább az országimázs pozitív irányú befolyásolásával. E folyamat hosszú távon nagyobb elismertséget, tőkebehozatal növekedést és a nyugati turizmus élénkülését jelentette volna Magyarországnak – legalábbis ebben bizakodtak Budapesten. Bizakodásra mindenesetre okot adott az, hogy négy nappal Strauß látogatása után elkészült az ún. Bundestag-jelentés Magyarországról. A jelentés, amely egy Budapestre utazott parlamenti delegáció elemzésén alapult, átfogó képet festett az országról, és jelezte, hogy az NSZK-ban is új kép formálódik Magyarországról. A jelentés szerint Magyarország a keleti tömb országai közül elsőként tett lépéseket gazdaságpolitikájának módosítására, aktív nyugati külpolitikát folytat és belső demokratizálódási kezdeményezések jellemzik a reformpolitikáját.

Grósz Károly miniszterelnök 1987. október 7–10-i, NSZK-beli látogatása fordulatot hozott a magyar–nyugatnémet kapcsolatokban. Az aláírt egyezmények közül négy emelkedett ki. Két megállapodás: 1. a kulturális intézetek felállításáról és 2. a műszaki-tudományos jellegű kapcsolatokról, illetve két kormányközi nyilatkozat: 1. a magyarországi németek kulturális, nyelvi hagyományainak ápolását szolgáló és 2. a vízumkönnyítésekre vonatkozó deklaráció. Emellett megállapodás született arról, hogy – a bonni kormány kezességvállalása mellett – német pénzintézetek a Deutsche Bank vezetésével 1 milliárd márka összegű hitelt folyósítanak a Magyar Nemzeti Banknak.

A megállapodások élénk nemzetközi visszhangot váltottak ki. A Varsói Szerződés tagállamai közül Magyarország elsőként írt alá kulturális intézet felállítására vonatkozó megállapodást, elsőként tett német nemzetiségi kisebbséget támogató kormánynyilatkozatot, és nem volt még példa vízumkönnyítésre sem a schengeni keretmegállapodás miatt.

Németh Miklós, a gazdaságpolitikáért felelős központi bizottsági titkár, a Politikai Bizottság tagja ezt követően két ízben is az NSZK-ba utazott. Először 1988 januárjában, amikor felvetette a magyar kormány újabb hiteligényét, majd a májusi pártkonferencia után – amikor Kádárt felmentették és Grósz Károlyt nevezték ki főtitkárnak – 1988 júniusában.

A bonni kormány nem hivatalos jelentésére támaszkodva a magyar nagykövetség jelentést készített arról, hogyan vélekednek az NSZK-ban a kelet-közép-európai változásokról. A jelentés a magyar változásokat biztatónak nevezte, és a többi szocialista országban jelentkező reformtörekvéseket kevésbé értékelte jelentősnek. Az elfogultság ebben az esetben természetesen nem kizárható, az viszont figyelemre méltó, hogy a szovjet Bogomolov Intézet valamivel később készült jelentése hasonló következtetésre jutott. A szovjet pártvezetés számára készített jelentések Lengyelország és Magyarország esetében

„drámaian megromlott gazdasági és politikai helyzetről" számoltak be, amelynek következtében a két ország kommunista pártja kénytelen lesz az ellenzéket legalizálni, esetleg a többpártrendszert bevezetni és demokratizálódást elősegítő intézkedéseket tenni.

A RENDSZERVÁLTOZÁS ÉS A MENEKÜLTKÉRDÉS

A Bogomolov Intézet jelentésében leírt forgatókönyv Magyarországon pár hónap alatt bekövetkezett: 1989. január 28-án Pozsgay Imre államminiszter a rádióban bejelentette, hogy egy bizottság állásfoglalása szerint 1956-ban nem ellenforradalom, hanem népfelkelés történt. Ezzel a bejelentéssel a Kádár-rendszer legitimációs alapját ingatta meg. Az 1989. február 10–11-i központi bizottsági ülésen az MSZMP a többpártrendszer elfogadására kényszerült. Március 22-én megalakult az Ellenzéki Kerekasztal, június 13-tól pedig megindultak a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások. Június 16-án került sor Nagy Imre és mártírtársai újratemetésére.

Az NDK menekültügyi problémájának szempontjából két esemény volt különösen jelentős: 1. 1989. március 14-én a genfi nemzetközi menekültügyi konvencióhoz való csatlakozás. 2. A vasfüggöny lebontásának megkezdése április közepén. A vasfüggöny lebontását hivatalosan csak május 2-án jelentették be, a szimbolikus drótvágásra pedig június 27-én került sor *Horn Gyula* magyar és Alois Mock osztrák külügyminiszter közreműködésével. Az NDK-ban mintegy 30–40 %-kal megnövekedett a magyarországi beutazáshoz útlevelet kérők száma, a nyári szabadságukat Magyarországon töltő keletnémet állampolgárok közül pedig sokan az országban maradtak, hogy megpróbáljanak a „szabaddá vált" magyar–osztrák határon keresztül az NSZK-ba jutni. Az NDK és Magyarország között érvényben lévő megállapodás értelmében ki kellett volna toloncolni a határon átszökni próbáló keletnémet állampolgárokat, és az útlevelükbe be kellett volna pecsételni a „tiltott határátlépő" utalást. A magyar kormány pontosan tudta, hogy retorziók érhetik az NDK-ba visszatoloncolt személyeket, ezért kezdetben áthidaló megoldást választott. Utasította a határőrizeti szerveket, hogy ne az útlevélbe bélyegezzék be a tiltott határátlépés kísérletére való utalást, hanem egy külön lapon tegyék ezt meg, amelyet a keletnémet állampolgár kedve szerint eldobhatott.

Az augusztus 19-én Sopronban, Habsburg Ottó és Pozsgay Imre védnökségével megtartott Páneurópai Piknik alkalmával első alkalommal nyitották meg a határt Ausztria és Magyarország között. Sopronpuszta és Fertőrákos közelében egy 1945-ig létezett, a rendezvény miatt akkor ideiglenesen megnyitott határátkelőnél több száz keletnémet állampolgár jutott át a nyitott kapun, akiket később Bécsből az NSZK-ba szállítottak. A határőrségi jelentés 190 főre becsülte az átszökött keletnémet állampolgárok számát. A Páneurópai Unió képviselői 661 főről beszéltek. A valós adatot nem lehet tudni, az igazság minden bizonnyal az utóbbi érték közelében van. Hangsúlyozni kell viszont, hogy augusztus 19-én nem egy tudatosan szervezett kitörési akció történt. A keletnémetek többsége röplapokból értesült a Piknikről, és a menekülés éppen azért váltott ki olyan nagy visszhangot, azért volt megható és döbbenetes, mert spontán módon történt. Természetes emberi reakciók nyilvánultak meg, amikor a tömeg egy emberként átnyomult a kapun, ahogy néhányan letérdeltek és megcsókolták a „szabadság földjét", vagy amikor egy keletnémet házaspárnak a kapu túlsó oldalán rekedt gyermekét egy határőr „átcsempészte".

A magyar kormány 1989. augusztus 23-i döntése nyomán az NSZK budapesti nagykövetségén tartózkodó több mint száz keletnémet menekült vöröskeresztes okmányokkal elhagyhatta az országot. Az akció a 24-re virradó éjjel zajlott, nagy titoktartás mellett. A menekülteket a repülőtérre szállították, ahonnét egy különgéppel Bécsbe repültek.

Ugyancsak titokban zajlott augusztus 25-én Kölntől nem messze a gymnichi kastélybeli találkozó is, amelyen a két ország miniszterelnöke és külügyminisztere is részt vett. Bár a feljegyzésekből és a jegyzőkönyvből kiderül, hogy nem a menekültkérdés volt a fő téma, Kohl kancellár és Horn külügyminiszter visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a magyar fél ekkor nyilvánította ki, hogy nem fogja visszatoloncolni a menekülteket az NDK-ba, hanem megnyitja előttük a határokat.

Augusztus 29-én az NDK budapesti nagykövete, Gerd Vehres tolmácsolta kormánya kérését: a magyar külügyminiszter jöjjön mihamarabb Berlinbe, és tárgyaljon a menekültkérdés megoldásáról. A Horn Gyula vezette delegáció augusztus 31-én utazott Kelet-Berlinbe, ahol két tárgyalást folytatott, az egyiket Oskar Fischer külügyminiszterrel, a másikat Günter Mittaggal, a Politikai Bizottság tagjával, központi bizottsági titkárral. Horn a keletnémet politikusok tiltakozása ellenére kifejtette, hogy a magyar kormány ideiglenesen felfüggeszti az 1969-es magyar–NDK utasforgalmi megállapodást, és lehetővé teszi a hazatérni nem kívánó keletnémet állampolgárok távozását minden olyan országba, amely kész őket átengedni vagy befogadni. Horn hajthatatlan volt, és látszólag csak abba egyezett bele, hogy a határnyitás terminusát egy héttel, szeptember 4-ről 11-re eltolják. Valójában a magyar kormány döntése az eredeti terv szerint is ekkor lépett volna hatályba.

Horn a Központi Bizottság 1989. szeptember 1-jei ülésén egy kérdésre válaszolva ismertette a kialakult menekültügyi helyzetet, és beszámolt a berlini tárgyalások sikertelenségéről. Ugyanezen a napon Franz Bertele államtitkár, az NSZK Kelet-Berlinben lévő állandó képviseletének – amely nem a külügyminisztérium, hanem a Szövetségi Kancelláriai Hivatal (Bundeskanzleramt) alá tartozott – vezetője táviratban tájékoztatta Bonnt, hogy a magyar és a keletnémet tárgyalófél álláspontja nem közeledett egymáshoz. Az NDK külügyminisztériuma szeptember 4-i jegyzékében az NSZK-t tette felelőssé a kialakult helyzetért, és arra kérte a magyar külügyminisztériumot, hogy ne engedje kiutazni a keletnémet állampolgárokat egy harmadik országba, hanem szólítsa fel őket a hazatérésre, és támogassa az NDK minden ezzel kapcsolatos intézkedését. Oskar Fischer külügyminiszter azonban nem ringatta magát illúziókban: a Politbüro szeptember 5-i ülésén egyértelműen megfogalmazta, hogy nem várható a magyar álláspont megváltozása. Az állambiztonsági szervek irányítója, Erich Mielke egyenesen a szocializmus elárulásával vádolta meg Magyarországot.

Horn szeptember 10-én a Magyar Televízió *A Hét* című műsorában jelentette be, hogy a kormány döntése értelmében 11-én 0 órától megnyitják a határt a keletnémet menekültek előtt. A nyugatnémet televízióállomások a zugligeti máltai vöröskeresztes menekülttábor örömujjongásban kitörő lakóit mutatták, amint Csilla von Boeselager bárónő az élő adást magyarról németre fordítva tolmácsolta Horn bejelentését. A tévé képernyőjén keresztül a vastapsban kitörő, egymás karjába boruló, könnyes szemű menekülteket lehetett látni, akik meghatódva átérezték, hogy történelmi pillanat tanúi.

ÖSSZEGZÉS

„A falból Magyarország verte ki az első követ." 1989 decemberében a magyar parlamentben Helmut Kohl méltatta így Magyarország szerepét a belnémet határ megnyitásában. Kétségtelen, hogy Magyarország történelmi döntéseket hozott 1989-ben, nem szabad azonban túlértékelnünk ezek jelentőségét. Az adott döntés meghozatala ugyanis többnyire az egyedüli helyes választás volt az alternatívák közül, és nem feltétlenül érdemel méltatást egy döntés pusztán azért, mert az adott szituációban az éppen nem a rossz választás volt. Ma sem lehet elfelejteni azokat a történelmi pillanatokat, de több mint tíz év távlatából már jól látható az ago-

nizáló kommunista világnak a működése. A magyar döntések azért is jelentősek, mert azokat a magyar politikai vezetés *önállóan* hozta meg egy olyan helyzetben, amikor még a szocialista tömb létezett, és az ország területén több tízezer szovjet katona állomásozott. Ha az események nem úgy történnek, ahogy megtörténtek, akkor a kelet-közép-európai rendszerváltozások, beleértve az NDK-ban zajló eseményeket, más irányt vettek volna.

1949 és 1989 között a magyar–német kapcsolatok lényegében egy diplomáciai kényszerháromszögben alakultak. Kényszerűség volt ez elsősorban Németország kettéosztottsága miatt, de amiatt is, hogy az NDK-ban és Magyarországon szovjet típusú diktatúra alakult ki. Az NDK és Magyarország ugyanazon tömb tagjaként korlátozott külpolitikával rendelkezett. A magyar politikai vezetés hosszú ideig csak az NDK-t tekintette a német nép egyedüli képviselőjének, és nem vagy csak nagyon csekély mértékben kommunikált diplomáciai vonalon az NSZK-val. Az NSZK-nak az 1960-as években jelentkező keleti nyitása és a Hallstein-doktrína elvetése elvezetett az 1973-as diplomáciai kapcsolatfelvételig. Magyarország előnyös gazdasági együttműködést keresett az NSZK-val, a politikai retorikában viszont továbbra is szocialista propagandaszólamokat hangoztatott. Önmagában azonban sem a diplomáciai kapcsolatok megléte, sem az évszázados történelmi hagyomány a gazdasági és a pénzügyi együttműködés terén nem segítette volna a két ország közti kapcsolatok konstruktív alakulását, ha nincs még két fontos tényező. Nevezetesen: 1. az NSZK részéről jelentkező tolerancia, a párbeszédre való fogadókészség, a nagyvonalú pénzügyi támogatásra, hitelnyújtásra való hajlandóság és 2. az önállósodó magyar külpolitika és a hosszú reformfolyamat. Ennek a sok tényezőnek az együttes eredménye lett ugyanis az, hogy a két ország – lehetőségeihez képest – egymást segítette a kommunizmus végóráiban. Az NSZK az eladósodott magyar államnak pénzügyi hitelt nyújtott és német alapítványok támogatták a rendszerváltozás idején formálódó új pártokat, Magyarország pedig a keletnémet menekültek előtti határnyitással közvetve hozzájárult a berlini fal leomlásához és az újraegyesüléshez.

A kölcsönös segítségnyújtást nem kell és nem is lehet mérlegre tenni és kategorizálni, mert nem feltétlenül politikai természetű segítségről volt szó. Egy rendkívül bonyolult helyzetben, amikor nem lehetett tudni az események menetét és a politikai döntések következményét, az érdekek összetalálkoztak. És így legalább méltó befejezéssel zárult le a magyar–német kapcsolatok négy évtizedes története, még ha ez szükségszerűen a keletnémet rezsim végét jelentette is.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

MOL Külügyminisztériumi iratok: XIX-J-1-j NSZK TÜK 1949–1964; XIX-J-1-j NDK TÜK 1949–1969.

A német kérdés. Dokumentumgyűjtemény (vál. Dr. Németh István), Bp. 1993.

BOTOS János / GAÁL Miklós / NAKATH, Monika / PALKA, Ursel (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt és a Német Szocialista Egységpárt együttműködésének dokumentumai. 1977–1988, Bp. 1988.

Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90.

FISCHER Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991), Bp. 1996.

FÜLÖP Mihály / SIPOS Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században, h. n. 1998.

GLAESSNER, Gert-Joachim: Demokratie und Politik in Deutschland, Opladen 1999.

HORN Gyula: Cölöpök, Bp. 1994.

HORVÁTH István / NÉMETH István: ...és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990), Bp. 1999.

KISS J. László: Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede (1963–1973). = Külpolitika, 1976/3. sz., 40–64.

KISSINGER, Henry: Diplomácia, Bp. 1996.

KOHL, Helmut: Németország egységét akartam, Bp. 1998.

KURUCZ GYULA (szerk.), Az első határnyitás. Sopron, 1989. augusztus 19. Bp. 2000.

Magyar külpolitika 1956–1989. Történeti kronológia (összeállította Nagy Miklós), Bp. 1993.

MEZEI Géza: Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945–1961, Bp. 1999.

NÉMETH, István / KOCSIS, András: Wirtschaftsbeziehungen zwischen Ungarn und der DDR. In: Die DDR – Analysen eines aufgegebenen Staates (Hrsg. Timmermann, Heiner), Berlin 2001, 643–652.

Politics and Government in Germany, 1944–1994. Basic Documents (Ed. Schweitzer, Carl-Christoph et alii), Oxford 1995.

RUFF Mihály: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól (1956–1958). = Századok, 1998/5, 1113– 1132.

RUFF Mihály: Magyarország és az NDK kapcsolatairól (1956. november–1958. március). = Múltunk, 1995/2. sz., 30–66.

RÜHLE, Jürgen / HOLZWEISSIG, Gunter: 13. August 1961. Die Mauer von Berlin, Köln 1988.

„Vorwärts immer, rückwärts nimmer!" Interne Dokumente zum Zerfall von SED und DDR 1988/89 (Hrsg.: Stephan, Gerd-Rüdiger), Berlin 1994.

SCHWARZ, HANS-PETER (Hrsg.): Handbuch der deutschen Außenpolitik, München/ Zürich 1975.

ZSIGA Tibor: A „vasfüggöny" és kora. Bp. 1999 (Hanns Seidel Alapítvány).

40 Jahre Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 1989.